TARİHÖNCESİNDE TİCARET VE DEĞİŞ TOKUŞ

İ. BANU DOĞAN

ARKEOLOJİ VE SANAT YAYINLARI

TARİHÖNCESİNDE

TİCARET VE DEĞİŞ TOKUŞ

İ. BANU DOĞAN

ARKEOLOJİ VE SANAT YAYINLARI

ARKEOLOJİ VE SANAT YAYINLARI

Arkeolojik ve Etnografik Kanıtlar Işığında
Tarihöncesinde Ticaret ve Değiş Tokuş

İ. Banu DOĞAN

Yayımlayan
Nezih BAŞGELEN

Düzenleme: *Serdar KIRAN*

Birinci Baskı 2008
Gözden Geçirilmiş İkinci Baskı 2012

Baskı: Net Kırtasiye Tan. ve Matbaa San. Tic. Ltd. Şti
Taksim Cad. Yoğurtçufaik Sok. No: 3 Beyoğlu-İstanbul
Tel.: (0 212) 249 40 60 Sertifika No: 13723

ISBN: 978-605-396-030-0
Sertifika No: 10459

©2012 Arkeoloji ve Sanat Yayınları
Her türlü yayın hakkı saklıdır / All rights reserved.
Yayınevinin ve yazarın yazılı izni olmaksızın elektronik mekanik, fotokopi ve benzeri araçlarla ya da diğer kaydedici cihazlarla kopyalanamaz, aktarılamaz ve çoğaltılamaz.

Kitabevi/Satış Mağazası:
arkeo*pera* **www.arkeopera.com**

Yeniçarşı Cad. No: 16/A, Galatasaray, İstanbul
Tel.: 0 212 249 92 26 Fax: 0 212 244 31 64
www.arkeolojisanat.com / info@arkeolojisanat.com

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜRLER 7

SUNU / Mehmet Özdoğan 9

İLK BASKIYA ÖNSÖZ 13

GİRİŞ 14

I. Tarihöncesi Dönem Ticareti ile İlgili Belli Başlı Araştırmalar 15

II. Ticaret ve Değiş Tokuş: Kavramlar, Tanımlar, Öneriler 31

III. Tarihöncesi Ticaretin Farklı Disiplinler Tarafından Ele Alınışı 64

IV. Ticaretin Bileşenleri 74
1. Ticaretin türleri 74
2. Ticaret yolları 75
3. Mal aktarımı modelleri 79
3. 1. Doğrudan erişim 79
3. 2. Elden ele aktarım 80
3. 3. Merkezden yeniden dağıtım 84
3. 4. Ticaret kolonisi, kuşatılmış koloni 89
3. 5. Serbest çalışan tacir 95
3. 6. Temsilci/özel görevli ile ticaret 95
3. 7. Ticaret limanı (açık pazar) 96
3. 8. Panayır, pazaryeri 98
3. 9. Ticaret ortaklığı 99
3. 10. Armağan değiş tokuşları ve takas: Karşılıklı değiş tokuş sistemleri 101
3. 11. Sessiz ticaret 103
3. 12. Transit ticaret merkezi 104
4. Tarihöncesinde değer ve ölçü 106

V. Mal Aktarımıyla İlgili Verileri Elde Etmede Kullanılan Yöntemler 109
1. Doğal kaynakların konumu: Coğrafya, jeoloji ve biyoloji yöntemleri 109
1. 1. Yatak saptama 109
1. 2. Yaşam alanı saptama 110
2. Arkeoloji yöntemleri 110
2. 1. Üretim teknolojisi 110

2. 2. Ekonomik ve teknolojik seviye 112
2. 2. 1. Ulaşıma ait kanıtlar 112
2. 2. 2. Markalar (token) 115
2. 2. 3. Mühürler ve mühür baskıları 116
2. 2. 4. Tabletler 117
2. 3. Yerleşmelerin doğal kaynaklara ilişkin coğrafi konumu 118
3. Etnografya yöntemleri 119
3. 1. Üretim ve mal aktarımına ait örnekler 122
3. 1. 1. Panayırlar ve toplanma yerleri 122
3. 1. 2. Üreticinin yaptığı dağıtım 124
3. 1. 3. Gezgin ustalar 128
3. 1. 4. Çerçi 131
3. 1. 5. Uzak mesafelere mal aktaran kervanlar 131
3. 1. 6. Diğer modeller 132
3. 2. Geleneksel değiş tokuş ve ticaret ilişkilerinden örnekler .. 133
3. 3. Farklı kurumsallaşma düzeyindeki toplumların ticaret faaliyetlerinden örnekler 137
4. Tarihsel kaynakların araştırılması yöntemi 146
5. Arkeometri yöntemleri 148

VI. Tarihöncesinde Ticareti Yapıldığı Bilinen ve Yapılmış Olması Gereken Mal ve Hizmetlere Örnekler 153
1. Hammaddeler 155
2. Seçme bitmiş ürünler 198
3. Ticareti yapılmış olması gereken mallar ve hizmetler 213

SONUÇLAR 222

EK 1 EVRİM 229

EK 2 MİNİ SÖZLÜK 235

EK 3 KRONOLOJİ TABLOSU 238

SUMMARY 240

ŞEKİL ve LEVHA KAYNAKÇASI 251

KAYNAKÇA 252

LEVHALAR 275

TEŞEKKÜRLER

Küçük bir çocukken, okuduklarımdan etkilenerek, oturduğumuz evin altında görkemli yapılar bulunduğunu ve onları bulabilmeyi hayal ederdim. Arkeoloji beni –deyim yerindeyse– büyülerdi, hâlâ da öyle. Ancak gelecek kaygısı, istemeyerek de olsa beni arkeoloji eğitimi almaktan alıkoydu. Lisans öğrenimimi, İstanbul Üniversitesi, İşletme bölümünde tamamladım. Bu arada arkeoloji ile ilgilenmeyi hiç bırakmadım, özellikle paleoantropoloji ve tarihöncesi arkeolojisi konularında okumaya devam ettim. Ancak popüler yayınların artık beni tatmin etmediğini fark ettiğimde, bu konuda akademik eğitim almaya karar verdim. Arkeolojiden oldukça farklı bir alandan gelmeme karşın, Sayın Hocam Prof. Dr. Mehmet Özdoğan, 20 yıllık arkeoloji tutkumu görmezden gelmedi, hatta ekonomi temelimin konuyu ele alışımda gerekli olacağını düşündü, disiplinlerarası bir çalışmanın yararlılığına inandı ve bana güvendi. Böylece Prehistorya bölümünde yüksek lisans öğrencisi oldum. Kendisine minnettarım. Onun desteği ve inancı olmasaydı teze ne başlayabilir ne de bitirebilirdim. Tez çalışması tamamlandıktan sonra, yine kendisi kitap olarak basılmasını faydalı bulmuş, her açıdan tam destek vermiş ve çok değerli vaktini ayırarak bana çok şanslı olduğumu her an hissettiren değerli görüşleriyle çalışmama yön vermiştir.

Desteği ve güveni olmasaydı bu çalışmanın gerçekleşmeyeceği sevgili eşime de minnet borçluyum. Karşılıksız sevgi ve desteğin ne olduğunu yıllardır pek çok örnekle gösteriyor, ama ondan öğreneceğim hâlâ çok şey var.

Bana her zaman ve her konuda yardımcı olan, destek, cesaret ve güven veren, sevgileriyle sarmalayan anneme, babama ve kardeşime, asla yeterli olmayacağını hissederek sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Teyzem Feyhan İnkaya'ya yapıcı eleştirileri için çok teşekkür ederim.

Kendisinden çok şey öğrendiğim, öğrenmeye devam ettiğim, her türlü konuda fikrini aldığım, desteğini gördüğüm, bilgisini, yardımını hiç esirgemeyen sevgili üstadım Ali Akkaya'ya çok teşekkür borçluyum.

Birlikte çalışmanın bir zevk olduğu Dr. Anna Michailidou'ya, verdiği cesaret ve moralden ötürü teşekkürlerimi sunuyorum.

Son olarak, bu kitabın hayata geçmesini büyük bir sürat ve özveriyle sağlayan, başta Sayın Nezih Başgelen ve Serdar Kıran olmak üzere Arkeoloji ve Sanat Yayınları çalışanlarına çok teşekkür ediyorum.

İstanbul, 2008

İKİNCİ BASKININ TEŞEKKÜRLERİ

Göz açıp kapayana kadar geçen bu üç yılda, hem beni çok mutlu eden birçok tebrik ve hem de hepsi yapıcı olan birçok eleştiri aldım. Bu eleştirilerden de faydalanarak, elinizdeki yayını gözden geçirdim. Bu baskıda, yazım yanlışları düzeltildi, iyi anlaşılmayan birkaç nokta açıklığa kavuşturulmaya çalışıldı ve bazı eksikler tamamlandı. Görüşleriyle katkıda bulunan, ancak burada isimlerini tek tek sayamayacağım herkese, çok teşekkür borçluyum. Bununla birlikte, burada birkaç kişinin ismini mutlaka anmalıyım. Hatta bu çalışma aslında, Sayın Erkan Ildız Bey'in, yazım yanlışlarına olduğu kadar içerikteki yanlış ya da eksiklere de dikkat çektiği bir düzeltme listesini bana armağan etmesiyle başladı. Bu âlicenap armağan için kendisine sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum. Teşekkür etmem gereken ikinci kişi, sevgili dostum Bülent Genç'tir; değerli yorumları ve eleştirileri olmasaydı, kitap eksik kalırdı. Üçüncü teşekkürüm ise değerli arkadaşım Ozan Erdal'a, Ek 1'e ilişkin yorum ve önerileri için. Bununla birlikte tabii ki, ikinci baskıdaki olası eksiklik ve yanlışların sorumluluğu bana aittir. Son olarak, Sayın Nezih Başgelen Bey'e, içten ve olumlu yaklaşımları için ve Sayın Serdar Kıran Bey'e, son derece özverili çalışmaları için çok teşekkür ederim.

Banu Doğan

İstanbul, 2011

SUNU

Arkeoloji, bir bilim alanı olarak son yıllarda önemli bir değişim süreci içine girmiş, başta tanımı olmak üzere, amaç, yöntem ve bakış açısı yeniden biçimlenmiştir. Artık arkeoloji, görsel güzelliği ya da çekiciliği olan eserleri, anıt yapıları ön planda tutan tanımlayıcı bir alan olmanın dar çerçevesinden çıkmış, insanı, yaşamını belirleyen tüm öğelerle birlikte doğal çevre ortamı içinde ele alan bir zaman laboratuvarına dönüşmüştür. Bir bilim dalının kısa bir süre içinde bu denli köklü bir değişim geçirmesi güç ve sancılı bir süreçtir; kendi içinde çeşitli sapmaları, birçok "bilimsel tuzağı" da içerir. Nitekim dünya arkeolojisine genel olarak baktığımızda, bu alanda köklü bir geleneğe sahip olmakla övünen birçok ülkenin bu değişime tam olarak ayak uyduramadığı görülmektedir. Bu bağlamda arkeolojide önder konumdaki ülkelerin bilimsel canlılığında belirgin bir durağanlaşma olduğu da gözlenmektedir. Batılı ülkeler bu süreci yaşarken, aynı dönem içinde Türk arkeolojisi canlanmıştır. Son yıllarda Türk arkeolojisinin çok hızlı bir gelişim süreci içine girdiği, önemli atılımları gerçekleştirdiği yadsınmaz bir gerçektir. Türk arkeolojisinde uzun yıllar boyunca süren durağanlığın ardından gelen bu yeni dönem, her şeyden önce, çağın gereklerini anlamış genç arkeolog kuşağının sağladığı itici gücün getirmiş olduğu bir sonuçtur. Bürokrasinin çıkarttığı tüm engellere karşın bugün artık Türkiye'de özveri ile çalışan, canlı ve bilimsel heyecana sahip nitelikli bir genç arkeolog kuşağı ortaya çıkmıştır.

Yeni yetişmekte olan genç kuşak, alan çalışmalarının yanı sıra yaptığı araştırmalar, değerlendirmeler ve getirdiği yorumlarla da arkeoloji bilimine önemli katkıda bulunmaktadır; bu durumun en açık göstergesi uluslararası toplantılarda, saygın bilimsel dergilerde, uluslararası yayınlarda önceden hiç alışık olmadığımız sayıda genç Türk arkeoloğunun yer almış olmasıdır. Genç kuşağın yapmış olduğu bu tür çalışmalar bilim dünyasında yayınlarla, bildirilerle kazanılmış durumdadır; ancak ne var ki genç kuşağın yapmış olduğu esas büyük çalışmalar, onların hazırlamış olduğu yüksek lisans ve doktora tezleri bir türlü yayına dönüşememekte, üniversitelerin güç

erişilen raflarında kalmaktadır. Genç araştırmacıların akademik ilerlemeleri için bilimsel yayınlardan belirli ölçülerde puan almaları gerekmektedir, ancak yönergelere göre adayların kendi tezlerinden çıkışlı olarak yaptıkları yayınlar puan getirmediği için yüksek lisans ve doktora tezleri bilim dünyasına hemen hemen hiç yansıyamamaktadır.

Bir genç bilim insanının yapmış olduğu en önemli çalışma yüksek lisans ve doktora tezleridir; gerek jüri üyesi olarak gerekse çeşitli vesilelerle görme olanağı bulmuş olduğumuz tezlerin birçoğu bizi heyecanlandırmış ve bunların hiç değilse özet olarak bilim dünyasına kazandırılması gerektiğini düşündürmüştür. Belki de bu kapsamdaki en çarpıcı gelişme nitelikli tez çalışmalarının eski büyük üniversiteler ile sınırlı olmaktan çıkmış olmasıdır. Artık Anadolu'daki birçok üniversitede arkeolojinin çeşitli alanlarıyla ilgili önemli tez çalışmaları yapılmaktadır.

Bu bağlamda Arkeoloji ve Sanat Yayınları ilk olarak Özlem Çevik'in Ege Üniversitesi'nde yapmış olduğu doktora tezinin bir bölümünü kısa sürede basarak önemli bir açılımı başlatmıştır. Söz konusu yayının almış olduğu olumlu tepki bu açılımı yeni eserlerle sürdürme konusunda yayınevini cesaretlendirmiştir. Elinizdeki bu kitap Banu Doğan'ın İstanbul Üniversitesi Prehistorya Anabilim Dalı'nda 2006 yılında başarıyla gerçekleştirmiş olduğu yüksek lisans tezinin kitaba dönüştürülmüş bir sunumudur.

Arkeoloji ve Sanat Yayınları'nın bu tipte eserlerden oluşacak bir yayın dizisini birlikte geliştirmeyi önermesi üzerine bazı ilke kararlarını ortaklaşa almamız gerekmiştir. Bunların başında, kuşkusuz seçilecek tez çalışmasının nitelikli bilimsel bir katkı içermesi gelmektedir. Bilindiği gibi tez çalışmaları ele aldığı konu ile ilgili sorunun çözümüne katkıda bulunmanın yanı sıra, adayın toplamış olduğu verileri, yaptığı emeği de içermektedir. Tez çalışması kitaplaştırılırken, tezin "hamallığı" olarak adlandırabileceğimiz bölümlerinin kitabın akışını bozmayacak bir biçimde ayıklanması yanı sıra çalışmanın tez formatından kitap formatına uygun şekilde dönüştürülmesi gerekmektedir.Bu konuda Arkeoloji ve Sanat Yayınları otuz yıllık deneyimlerinin ışığında bu alandaki okuyucu profi-

linin özelliklerini de göz önüne alarak bir model belirlemeye özen gösterdi. Banu Doğan bu açıdan tezini Arkeoloji ve Sanat Yayınlarının bu dizi için öngördüğü modele bütünlüğünü ve akıcılığını bozmayacak şekilde başarıyla dönüştürmüştür. Bu çalışmanın bundan sonra bu yayın dizisine katılması düşünülen diğer tezlere de bir örnek oluşturacağını ummaktayız.

Banu Doğan lisans eğitimini İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi'nde yaptıktan sonra Prehistorya Yüksek Lisans Programına bir yıllık bilimsel hazırlık eğitimini tamamlayarak katılmıştır. İşletme gibi farklı bir alandan gelmesine karşın yüksek lisans programındaki süreci kendisi için olduğu kadar bizler için de ilginç bir deneyim olmuş, çok da alışık olmadığımız bir terminoloji ve bakış açısıyla geçmiş dönemleri tartışmamızı sağlamıştır. Banu Doğan büyük bir beceri ile günümüzün ekonomisine dayalı olan bilgi birikimini binlerce yıl öncesinin yaşam sürecinin gereklerine dönüştürebilmiş ve böylelikle tarihöncesi arkeolojisine farklı bir bakış açısı kazanımını sağlamıştır. Bunu yaparken yalnızca iktisat biliminin kurallarından ve tarihöncesi arkeolojisinin getirdiği sınırlı verilerden yola çıkmamış, geniş bir kitaplık çalışması ile ilkel ticaretle ilgili tarihi verileri ve etnoğrafyanın bulgularını da bütüncül bir bakış açısıyla değerlendirmiştir. Yazılı kaynakların olmadığı tarihöncesi çağlardaki mal aktarımı her zaman tartışmalı bir konu olarak kalmıştır. Doğalcam (obsidyen) gibi çok tanımlı hammaddelerin ne kadar büyük bir coğrafyaya aktarıldığı hepimizin bildiği bir gerçek olmasına ve her zaman tarihöncesi ticaretin en belirgin örneği olarak gösterilmesine karşın, bu sistemin nasıl işlediği ile ilgili olarak yapılan tartışmalar, daha çok basit genellemeler olmaktan ileri gidememiştir. Bu çalışmada da , bu ve benzer sorulara yanıt alınması beklenmemelidir. Banu Doğan yukarıda değindiğimiz gibi, iktisat biliminin esaslarından yola çıkmış, tarihi kaynaklar ve etnoğrafyadan da yararlanarak, olabilecek seçenekleri ortaya koymuştur. Bunun somut arkeolojik veriler ile bütünleşmesi ise farklı bir süreci gerektirmektedir.

Bu çalışmanın getirmiş olduğu en önemli kazanımlardan biri de terimlerdir. Arkeoloji dilinde çoğu kez üzerinde fazla düşünmeden

kullandığımız tanımlar, adlamalar ve süreçler Banu Doğan'ın çalışması ile tanımlı bir nitelik kazanmış, bunun yanı sıra alışık olmadığımız yeni terimler de farklı seçenekler olarak tanımlanmıştır. Bu çalışmayı tarihöncesi dönemin ticareti ile ilgili bir sonuç olarak değil soruların somut olarak tanımlandığı yeni bir başlangıç olarak düşünmek daha doğru olacaktır. Arkeoloji ve Sanat Yayınları'nın kültürümüze kazandırdığı bu eser yeni bakış açılarının ve yeni süreçlerin tanımlanması açısından önemli bir altlık oluşturacaktır. Genç meslektaşlarımızın yeni çalışmalar yaparak bu alanı geliştireceğinden eminiz.

Mehmet Özdoğan

İLK BASKIYA
ÖNSÖZ

Elinizdeki kitap büyük ölçüde "Tarihöncesi Dönemde Ticaretin Göstergeleri ve Değiş Tokuş Modelleri" başlıklı yüksek lisans tezime[1] dayanmaktadır. Bu çalışmada, çoğunlukla arkeolojik verilere yer vererek tarihöncesinde görülen mal aktarımının hacim, düzen ve sistemini anlamak için gerekli parametrelerin saptanmasına ve bu konuyla ilgili kavramların irdelenmesine çalıştım.

Dileğim, bu kitabın tarihöncesinde ticaret konusuyla uğraşanlar için bir el kitabı olmasıydı. Ancak konuya kapsamlı bir giriş niteliği taşımasına ve bibliyografya üzerinde titizlikle durmama karşın, kitabın tarihöncesinde ticaret ile ilgili her şeyi kapsadığını ne yazık ki iddia edemem. Kuşkusuz çok eksiği vardır. Teorik ve Türkçede pek fazla örneği olmayan bu çalışmayı hazırlama süreci zordu, ancak her anından çok büyük heyecan duydum ve keyif aldım. Bu duyguların çok küçük bir kısmını bile olsa okuyucuya geçirebilirsem, kendimi amacına ulaşmış sayacağım.

Kitabımın Arkeoloji ve Sanat Yayınları'nın 30. yılını kutladığı yıla rastlaması, benim için çok hoş bir şans oldu. Hem Arkeoloji ve Sanat dergisinde çıkan makaleler, hem de yayınladığı kitaplarla olsun, her zaman tarihöncesi arkeolojisine çok büyük katkılar yapmış olan Arkeoloji ve Sanat Yayınevi'nin çıkardığı kitaplar arasında özellikle, Braidwood'dan "Tarihöncesi İnsan"ı, Frangipane'den "Yakındoğu'da Devletin Doğuşu"nu, bu yıl yitirdiğimiz değerli Ufuk Esin hocamızın armağan kitabı, Özdoğan-Hauptmann-Başgelen editörlüğünde yayınlanan "Köyden Kente: Yakındoğu'da İlk Yerleşimler"i, Schmidt'ten "Göbekli Tepe"yi, Özdoğan-Başgelen editörlüğünde çıkan "Neolithic in Turkey" ve benim de katkıda bulunmaktan onur duyduğum "Türkiye'de Neolitik Dönem"i, tarihöncesi arkeolojisi için vazgeçilmez yapıtlar olarak burada minnetle anmak isterim.

1. İstanbul Üniversitesi, Prehistorya Bilim Dalı, 2006.

GİRİŞ

Arkeolojik veriler, uzak bölgeler arasında mal aktarımının en azından Üst Paleolitik Çağda başladığını ve Neolitik Çağda yoğunlaşarak arttığını göstermektedir. Ticaretin, çağlar boyunca giderek artan bir ivmeyle günümüze ulaştığını söylemek mümkündür. Alışverişin nesneleri ve mekanizmaları zaman içinde ve bölgeden bölgeye değişiklik gösterse de, Paleolitik Çağlardan beri insanlar birbirleriyle alışverişte bulunmaktadır. Bu bilgiye rağmen, yer değiştirmiş malzemenin tanımındaki güçlükler, mal aktarımının hacim ve sistemini anlamayı zorlaştırmaktadır. Şüphesiz, yer değiştirmiş her malzemenin de alışverişe veya ticarete konu olmuş olması gerekmemektedir.

Üçüncü binyıldan itibaren toplumsal örgütlenmenin ve ulaşım tekniklerinin gelişmesi, ticaretin kurumsallaşarak yoğunlaşmasına yol açmış ve bu dönemden itibaren elimizdeki yazılı belgeler bu sistemlerin ayrıntılı olarak tanımlanabilmesine olanak vermiştir. Buna karşılık, Tunç Çağı öncesi dönemlerin mal aktarım, değiş tokuş, ticaret sistemleri üzerinde sistematik olarak yeterince çalışılmamıştır.

Elinizdeki çalışmanın amacı öncelikle, arkeolojik verilerde rastlanan mal aktarımı kanıtlarının sistematik bir biçimde araştırılmasıdır. Arkeolojik verilere bakıldığında ilk olarak, hangi verilerin yerleşmeye yabancı ve/veya alışveriş nesnesi olduğunu gösteren parametrelerin belirlenmesine gereksinim vardır. Bu nedenle çalışmanın ilk hedefi, arkeolojik verilerdeki, bir biçimde yer değiştirmiş malzemenin saptanması için gerekli parametrelerin neler olduğunun ortaya konması ve bu konuyla ilgili kavramların irdelenmesidir. Sonraki hedef ise, mal aktarımına konu olan malzemenin, bulunduğu yere hangi aktarım modeliyle gelmiş olabileceğini bulmaya yardımcı olacak seçeneklerin sunulmasıdır.

Bu çalışmada ağırlığı, üçüncü binden eski dönemlerin Anadolu-Yakındoğu arkeolojik verilerine vermeye çalıştım. Ancak kuşkusuz hiçbir şey öncelsiz var olamaz; yazısız dönemlerden hemen sonra gelen ilk yazılı belgelerin bu konuyla ilgili verdiği bilgilerden de, modellerin doğru kurulabilmesi ve seçeneklerin belirlenebilmesi amacıyla yararlandım. Ayrıca coğrafi bölge ya da zamana bağlı kalmaksızın etnografya, tarih, arkeometri, toplumsal ve iktisadi tarihin veri ve yöntemlerinden de olabildiğince yararlanmaya çalıştım.

I.
Tarihöncesi Dönem Ticareti ile İlgili Belli Başlı Araştırmalar

Geçmişe ait her görüş, içinde bulunduğu çağın ürünüdür. Dolayısıyla, tarihöncesindeki ticaretle ilgili araştırmaların da içinde bulundukları çağın yaklaşım ve görüşlerinden etkilenmesi kaçınılmazdır. Bu nedenle, konuyla ilgili araştırmaların tarihinin arkeoloji tarihi ile birlikte değerlendirilmesi gerektiğini düşünüyor; çok kısa da olsa bu arka plana değinmenin faydalı olacağına inanıyorum.

Avrupa'da, Rönesans ile onu izleyen Aydınlanma Çağında (14. ve 17. yüzyıllar arası), prensler ve seçkinler, insan elinden çıkmış ilginç ve eski buluntuların egzotik mineraller ve "doğa tarihinden" olduğu söylenen her çeşit örnekle bir arada gelişigüzel sergilendiği "ilginç ve nadir şeylerin konulduğu odalar" (cabinets of curiosities) oluşturmaya başladılar. Klasik Çağa ait kalıntılar toplanmaya ve bunlar üzerinde çalışılmaya da başlandı. Ayrıca, daha çok kuzey ülkelerinde, kendi geçmişlerine ait yerel kalıntılar üzerinde çalışmaya başladılar.[2]

Eski çağlara ilişkin çalışmaların çoğu, önceleri, objeye değil, metne dayanıyordu ve tarihöncesinden çok tarihe odaklanıyordu. Genel kabul gören dönüm noktası, 1819'da C. J. Thomsen'in Danimarka Milli Müzesi koleksiyonunu kronolojik bir modele, üç çağ sistemine göre sınıflandırması olmuştur. Buluntuları, yapım teknolojilerine göre, birbirini takip eden Taş, Tunç ve Demir çağlarına göre ayırmıştır.[3]

19. yüzyılın ortalarına kadar, tarihöncesi disiplini kuruluşunu tam olarak tamamlamamıştır. Arka planda, yeni gelişen jeoloji bilimindeki önemli ilerlemeler vardır. C. Lyell, "Principles of Geology"de (1833), ileride tek biçimcilik (üniformitarizm) olarak adlandırılacak olan görüşünü açıklamıştı. Bu görüşe göre doğa, dünyanın tarihi

2. Renfrew ve Bahn, 1991: 18.
3. Gamble, 2002: 4-6.

boyunca, yerkabuğunu değiştirirken hep aynı tarzda hareket etmekteydi; yani rüzgâr, su ve buzullar gibi dış etkiler, volkanlar gibi iç etkiler, yerkabuğunun şeklini sürekli olarak değiştirmektedir. Bütün bu etkiler yalnızca günümüzde değil geçmişte de yerkabuğunu aynı biçimde değiştirmiştir ve gelecekte de değiştirmeye devam edecektir. Özetle, yeryüzünün şekillenmesine sebep olan bu gibi olaylar dünyanın tarihi boyunca görülmüşlerdir.[4]

J. Boucher de Perthes, 1841'de Abbeville'de ilk sistemli Paleolitik Çağ kazısını yapar[5] ve nesli tükenmiş hayvan kemikleri ile el baltalarına ait kanıtları yayınlar. Boucher de Perthes, bu kanıtların, insanın ortaya çıkışının Nuh Tufanı'ndan çok önceleri gerçekleştiğini gösterdiğini ileri sürmektedir. Görüşü ilk önce geniş kabul görmese de, 1859'da J. Evans ve J. Preswitch onu Fransa'da ziyaret ettiklerinde buluntuların geçerliliğine ikna olurlar. Bundan sonra İncil'e dayanan ve dünyanın günümüzden sadece birkaç binyıl önce yaratıldığı görüşü terk edilir, tarihöncesi dönemde insanın varlığı kabul edilir. "Tarihöncesi" terimi ise J. Lubbock'un "Prehistoric Times" adlı kitabı 1865'te yayınlandıktan sonra genel olarak kullanılmaya başlanır.[6]

Tarihöncesi teriminin bile henüz kullanılmaya başladığı bu dönemde, Prof. Steenstrup ve J. Lubbock'un Grand Pressigny çakmaktaşıyla ilgili yazısı, tarihöncesinde mal aktarımından söz eden belki de en eski çalışma olarak çok ilgi çekicidir; kendi sözleriyle aktarmayı daha uygun buluyorum:

"One of us has endeavured in a recent work, to show, by the analogy of existing times, that the men of the Stone Age may very probably have attained to a certain degree of civilisation. It is evident that Pressigny was the seat of a very large manufactory of flint implements, which were intended for exportation, which were, we know, actually exported, and which have been found at very considerable distances. It remains to be ascerta-

4. Ronan, 2003: 472.
5. Özdoğan, 2002a: 28
6. Renfrew ve Bahn, 1991: 22.

ined whether they were made by some resident tribe, or whether, like the pipestone quarries of North America, Pressigny was visited from time to time by distant tribes, when they were in want of new flint implements. The former hypothesis seems to us the most probable – firstly, on account of the similarity of type which characterises the "livres de beurre"; and, secondly, because, as far as we aware, the implements made of Pressigny flint, and found at a distance, are all of good workmanship."[7]

Disiplinin zaman içindeki önemli gelişmelerinden biri de, tarihöncesi kültürlerinkiyle karşılaştırılabilir ölçüde benzer basitlikte alet ve zanaatları olan günümüz toplumlarının, arkeologların kendi araştırdıkları yerleşmelerin eski sakinlerinin yaşam biçimlerini anlamada işe yarar bir başlangıç noktası oluşturabileceğinin fark edilmesi ve arkeologların dünyanın çeşitli bölgelerinde araştırma yapan etnologların çalışmalarından faydalanmaya başlamalarıdır. D. Wilson ve J. Lubbock gibi bilimadamları, bu etnografik yaklaşımı sistematik olarak kullanmışlardır.[8]

Etnografik kanıtlar, insanların eşya yapımında, barınak, giyim ve yiyecek edinmede kullandıkları çok çeşitli yöntemleri yalnız tanıtmakla kalmaz, yaşamlarının diğer yönleriyle kavranmasına da olanak verir. Tarihöncesi ticaret ile ilgili çalışmalarda da etnografik kanıtlar oldukça fazla yer bulmuştur. Ancak hiçbir kültür diğerine benzemediğinden, günümüz etnografyasının geçmişi tam olarak yansıtması beklenemez. Çağımızın kültürleri, atalarımızın yaşam biçimlerinin "yaşayan fosilleri" değildir.[9]

Darwin'in evrim hakkındaki görüşlerinden[10] etkilenen E. Tylor (1832–1917) ve L. H. Morgan (1818–1881), 1870'lerde insan toplumlarının ilkel avcılık (savagery), basit tarımcılık (barbarism) gibi aşamalardan geçerek uygarlık (toplumun ulaşacağı en üst düzey) düzeyine eriştiğini tartışan önemli yapıtlar vermişlerdir. Morgan'ın kitabı "Ancient Society" (1877), kısmen yazarın Kuzey Amerika

7. Steenstrup ve Lubbock, 1867: 226-227.
8. Renfrew and Bahn, 1991: 25.
9. McIntosh, 1999: 59.
10. Bkz. Ek 1: Evrim.

yerlileri hakkındaki derin bilgisine dayanmaktaydı. Düşünceleri – özellikle de insanların bir zamanlar kaynakları eşit olarak paylaştıkları, bir çeşit komün düzeni içinde yaşadıkları düşüncesi – yazılarında kapitalizm öncesi toplumlardan bahseden Karl Marx ve Friedrich Engels'i güçlü bir şekilde etkilemiştir.[11]

F. Petrie (1853–1942), yürüttüğü çok titiz kazılarla sistematik araştırmanın öncülerinden biri olmuştur. Kazılarında yalnızca estetik değer taşıyan objeleri değil, bulunan her şeyi belgelemiş ve tanımlamıştır. Belirli bir tabaka içinde bulunan buluntuların, bir önceki ve bir sonrakinden farklı olduğunu gözlemleyen Petrie, farklı yerleşmelerde de aynı döneme ait tabakalarda bu buluntu topluluklarının aynen tekrarlandığını fark etmişti.[12] Serileme (seriation) veya "göreli tarihleme" (sequence dating) tekniğini geliştirmiş ve bunu Yukarı Mısır'daki Nakada mezarlığında 2200 çukur mezarı kronolojik bir düzen içine oturtmada kullanmıştır.[13] Buluntu topluluklarının tanımlanması ve buluntuların biçimlerinin incelenmesinin (tipoloji) kuralları bu çalışmalara dayanmaktadır.[14] Tarihöncesi ticareti inceleyen çalışmalarda arkeometri yöntemleri de kullanılmaya başlayana dek, ticaretin kanıtını yalnızca tipolojik değerlendirmeler oluşturmuştur.

Tarihöncesi dönemdeki ticaret ile ilgili en eski tarihli makalelerden biri, 1896'da yayınlanan, A. Götze'nin "Über neolitischen Handel" isimli çalışmasıdır.[15] Götze, anayurdundan farklı yerlerde bulunmuş birçok nesne bulunduğunu ve bunların ticaret ilişkilerine işaret ettiğini, oysa belirli bir kültür bölgesine ait nesnelerin düzenlenerek geldikleri yolun nereye kadar uzandığının henüz araştırılmamış olduğuna dikkati çeker. Kendisi bu çalışmada İlk Taş Çağında Orta Almanya ve Kuzey Avrupa'yı ele almıştır. Burada önemli olan, hangi parametrelerin ticareti belirlediğinin sistematik olarak ortaya konmuş olmasıdır. Götze'ye göre, belli bir biçimin uzamsal olarak dağılım göstermesinin farklı nedenleri olabilir:

11. Renfrew ve Bahn, 1991: 25.
12. Özdoğan, 2002a: 31.
13. Renfrew ve Bahn, 1991: 31.
14. Özdoğan, 2002a: 32.
15. Jahn, 1956: 6.

a. Çok benzer biçimler, eğer oluşma koşulları benzer veya aynı ise, ayrıca kullanılan malzeme ve yapım amacı benzer biçimlere yöneltiyorsa, birbirinden tamamen bağımsız olarak oluşabilir (ilkel [ya da basit] biçimler),

b. Benzer biçimler, komşu bölgelerden modanın yayılması yoluyla, göçlerin savaşların veya barışçıl alışverişlerin sonucu olarak oluşabilir; bu arada özellikle yapım tekniğinde ufak tefek değişiklikler bulunabilir,

c. Dağınık durumda bulunmuş tek tük nesneler kendi yurtlarından rastlantı yoluyla gelmiş olabilir,

d. Son olarak, birbiriyle aynı gibi görülen nesneler ticaret yoluyla dağılmış olabilir.

Ayrıca bir nesnenin ticarete kanıt sayılabilmesi için alışıldık dağılım bölgesinin dışında bulunmuş olması; üslubunun karşılaştırıldığı nesne ile yalnızca benzer değil tamamen aynı olması; basit bir biçime sahip olmaması gerekir; yapıldığı malzeme kendi yurdunda da aynı biçimde işlenmiş olmalı; izole durumda bulunmamalı, anayurdundan gelen başka ithal nesnelerle birlikte bulunmuş olmalıdır.[16]

20. yüzyıla kadar, modern arkeolojinin temel özelliklerinin hemen hepsi belirlenmiş, eski uygarlıkların çoğu keşfedilmişti. Bundan sonra artık 1960'lara kadar sürecek yeni bir dönem, "sınıflayıcı-tarihsel dönem" başlamıştır. Belirli bir bölgedeki kültürün gelişiminin tanımlanması ve bölgesel kronolojilerin oluşturulması başlıca bu dönemin uğraşı olmuştur.

Götze'nin çalışmasından 15 yıl sonra, Alman literatüründe tipoloji yöntemlerinin kurucusu kabul edilen İsveçli prehistoryacı O. Montelius, "eski zamanlardaki ticaret" üzerine bir makale yazmıştır.[17] Makalenin oldukça kapsamlı olmasına karşın, Montelius, ticaret kavramının sınırlarını tam olarak çizmemiştir, ancak ticaretin yanı sıra bölgeler arasında ilişki, kültür alışverişi, fikirlerin yayılması

16. Jahn, 1956: 6.
17. Montelius, 1911.

sonuçlarını veren başka bağlantılara da dikkat çeken birçok arkeolojik kanıt sunmaktadır. Birçok yönden Götze'nin açıklamalarının üzerine çıksa da, ticaret kavramını kesin olarak ifade etmekten kaçınmıştır.[18]

Kültürel etkileşimlerin büyük çoğunluğunu ticarete bağlayan çağdaşlarının (Ör. Montelius) karşısında yer alan G. Kossina için kültür etkileşimini arkeolojik olarak kanıtlama bakımından ticaret, göç kavramına oranla ikinci derecede bir rol oynamaktadır. 1909 yılında verdiği "Orta Avrupa'da Tarihöncesi Ticaret" isimli konferansında "kültür göçü" ve "tarihöncesi aktarım (Verkehr)" ona göre aşağıdaki yollarla olmuştur:

a. Halkın yayılması yoluyla kültürün yayılması,

b. Yabancı malların ithal edilmesi,

c. Yabancı malların yerli olarak taklit edilmesi,

d. İthal edilen malların modellerinin bağımsız olarak geliştirilmeye devam edilmesi.

Kossina genellikle ticaret ve insanların yer değiştirmesi arasında bir bağ görür; dağılım haritasında az sayıda noktayla temsil edilen buluntular söz konusu olduğunda "koloni" ve "ticaret istasyonu" terimlerini kullanır.[19]

Ticaretle ilgili çalışmalarda en çok vurgulanan kavram olan karşılıklılık, ilk olarak, M. Mauss'un 1924 yılında yayınladığı kitabı "The Gift"te ortaya konmuştur.[20] Birçok uygarlıkta, değiş tokuşlar ve anlaşmalar armağan biçiminde yapılır; teoride gönüllü olsalar da, gerçekte bir armağan kabul edildiğinde karşılığının verilmesi zorunludur.[21] Mauss, iki tip değiş tokuş tanımlar, birincisi, Melanezya, Yeni Zelanda ve Kuzeybatı Pasifik'teki toplumlarla özdeşleştirdiği armağan değiş tokuşudur. Bu toplumlar, akrabalık ilişkileri ve akraba gruplarının hâkimiyeti altındadır. Armağan değiş tokuşlarında nes-

18. Jahn, 1956:7.
19. Adler, 1987: 40.
20. Mauss, 2002.
21. A.g.y. 3.

neler, veren ve kabul edeni *devredilmez*[22] bir ilişkiyle birleştirir. Değiş tokuşun diğer biçimi ise sınıflar ve işbölümü ile belirlenen toplumlarda görülür. Bu toplumlarda mallarla ilgili işlemler bağ ve mecburiyetten bağımsızdır.[23]

1925 yılında yayınlanan J. M. de Navarro'nun Kuzey Avrupa ve İtalya arasındaki kehribar ticaretini incelediği çalışma anılmaya değerdir. Navarro ilk olarak, kehribarın nereden getirildiğini bulmak amacıyla bu maddenin doğal kaynaklarını ele alır, Güney Avrupa'da kazılarla ortaya çıkarılan kehribarın gerçekten de kuzey kökenli olup olmadığını sorgular. Örneğin kehribarın rengi bir ölçüt değildir, dahası, bazı toprakların özelliğinden dolayı toprak altında kaldıkça rengi zamanla da değişebilmektedir.[24] Klasik yazarların eserlerinden de fazla bir bilgi elde edilememektedir. Kehribarın doğal kaynak bölgesini belirlemede kimyasal analizlerin kullanılması, kuzeydeki kaynaklar dışında diğer kaynaklar süksinik asit içermediklerinden (Romanya kehribarı bunun dışındadır) veya çok az içerdiklerinden dolayı, neredeyse kesin sonuç vermektedir.[25] Burada önemli olan nokta, ticaret çalışmalarında bilimsel analiz yöntemlerinin kullanılmış olmasıdır.

Montelius'un çalışmasından sonra en kapsamlı ve ticaret kavramını birçok yönden ele alan çalışma, 1926'da çıkan "Eberts Reallexikon der Vorgeschichte"nin "Avrupa'da ticaret" maddesini yazan E. Wahle'ye aittir.[26] Wahle, arkeolojik nesnelerin tipolojik olarak çalışılması sonucunda yalnız yapıldıkları zaman döneminin değil, aynı zamanda bu nesnelerin belli bir bölgeyle sınırlılıklarının da ortaya çıkarıldığını yazar. Belli bir kültür bölgesine aitliği belirlenen

22. Vurgu bana ait. "Devredilmezlik" ya da "devredilebilirlik" alışverişin türünü ve işlevini belirleyen kavramlardır. Geleneğe dayalı toplumlarda, belli iki kişi arasında bir alışveriş ilşkisi kurulmuşsa, bu ilişki başka birine devredilemez özelliktedir. Aynı anlayış temelinde, alışverişi sağlayabilmek için bazı durumlarda "kurgusal akrabalık" gibi kurumların yapılandırıldığı bilinmektedir.

23. Carrier, 1991: 121. Herhangi bir toplumsal bağ gerektirmeyen, devredilebilir türden ilişkilerle belirlenir.

24. De Navarro, 1925: 481.

25. A.g.y. 482.

26. Wahle, 1926.

nesnenin kendi bölgesinden uzakta bulunuşu, iki bölge arasında bir aktarımın varlığını da kanıtlamış olmaktadır. Wahle'nin ticaret tanımında malların yine mallarla değiş tokuş edilmesi söz konusudur; değiş tokuşta değer ve ölçü sorununu ise talep eden tarafın karşı tarafın teklifine uyması kuralı çözmektedir.[27] Wahle, arkeolojik malzeme içindeki yağma ve ticaret nesnesi arasındaki farkı vurgular. Yağmalanmış nesneler için karşılıklılık kanıtlanamayacaktır.[28] Tarihöncesinde ticaret yollarının çoğunlukla doğa tarafından belirlendiğini yazar. Tacir için uzun yolculukların tehlikelerle dolu olmasından dolayı, alım satım faaliyetleriyle uğraşan insanların kısa mesafelerde bir araya gelmiş olmaları gerektiğini belirtmiş olması önemlidir.[29]

20. yüzyılın ilk yarısında, özellikle prehistorya alanında en fazla katkı sağlayan bilim adamlarından biri de, G. Childe'dır. 1925 yılında yayımlanan "The Dawn of European Civilization" adlı eseri, tarihöncesi arkeolojide yapılmış olan ilk kapsamlı sentez çalışmasıdır. Bu ve "The Danube in Prehistory" (1929) adlı kitabında Childe, tanımlama ve kültürler arasında ilişki kurmanın ötesinde, kültürlerin kökenlerini bulmaya yönelmiştir. 19. yüzyıl sonlarında bilim adamları Yakındoğu'da ortaya çıkarılan uygarlıkların zenginliğine bakarak, taş mimariden madeni silahlara kadar uygarlığın bütün niteliklerinin Avrupa'ya ticaret veya göç yoluyla Yakındoğu'dan dağıldığını veya yayıldığını tartışmışlardır. Çok daha fazla veriye sahip bulunan Childe, bu aşırı yayılmacı yaklaşımı değiştirmiş ancak Avrupa'nın yerel bazı gelişmelere sahip olduğunu tartışsa da en önemli kültürel değişmeleri yine Yakındoğu etkisine bağlamıştır.[30]

Childe Yakındoğu ile ticaretin sebep ve sonuçları için şunları yazar:

"Doğulu yöneticilerin büyü maddeleri, silahlar için gerekli metallere gösterdikleri doymak bilmez talep ve ritüel, debdebe ve lüks için gerekli malzemelerin durmadan uzayan listeleri, bu ta-

27. A.g.y. 45.
28. A.g.y. 43.
29. A.g.y. 44.
30. Renfrew ve Bahn, 1991: 32.

lepleri karşılayan barbarlara Mısır ve Mezopotamya'nın artı ürününü paylaşma fırsatı sağlar. Bu talepleri karşılama süreci barbarlara uygarlığın teknolojisini tanıştırır, lüks maddelere karşı bir istek uyandırır ve eninde sonunda bu yeni ekonomiyi taklit etmeye mecbur eder."[31]

"Man Makes Himself"[32] (1936) gibi daha geç tarihli kitaplarında, Childe çok zor bir soruyu cevaplamayı denemiştir: Uygarlık neden Yakındoğu'da ortaya çıktı? Marksist düşünceden etkilenen Childe, tarihöncesinde, tarımın gelişmesine yol açan bir Neolitik devrim, bir de, ilk kasaba ve şehirlerin kurulmasına götüren kentsel devrim olduğunu öne sürmüştür.[33] Childe bu kitabında, Magdalen Döneminden bahsederken, Akdeniz'de bulunan deniz kabuklarının Fransa'nın ortasındaki mağaralarda görüldüğünden bahseder. Bu kabukların gereksinme değil birer süs ve lüks aracı olduğunu ve eğer bunların ticareti yapılmışsa, bu ticaretin o grubun ekonomisinde büyük rol oynamamış olması gerektiğini ileri sürer.[34] Çünkü bu dönemde ekonomi, avlanma, besin toplama ve balık avlamaya dayanmaktaydı. Mal aktarımına ait kanıtlar, Childe'a göre, toplumun geçim ekonomisinde rol oynayan, malların ihtiyaç temelinde değil de ekonomiye katkı sağlamak için değiş tokuş edildiği bir ticaret tanımına uyar. Buradaki bir başka ayrım da, temel gereksinme malzemeleri ve lüks eşyalar arasındaki ayrımdır. Ekonomide etkin rol oynayan ticaret malları temel gereksinmeye cevap verecek olanlardır. Yine aynı eserinde, Neolitik'te, *Spondylus gaederopi* kabuğundan yapılmış bileziklerin çok geniş bir alandaki dağılımından bahsetmiş, bu tür ticaretin o toplumun ekonomik yaşamında etken olmamasını alınıp verilen eşyaların gerekli nesneler değil lüks eşyalar olmasına bağlamıştır. Ancak Childe'a göre bu tür alışverişin toplumun gelişmesinde çok büyük başka bir önemi vardır: Bu yolla bir toplumdan diğerine düşünceler aktarılmış, yabancı eşyalar birbirleriyle kıyaslanmış ve kültür alışverişi ve bileşimi başlamıştır. "Neolitik uygarlık" yayıl-

31. Lore, 1987: 164.
32. Kendini Yaratan İnsan. Çev. F. Karabey Ofluoğlu, İstanbul, Varlık Yayınevi, 1978.
33. Renfrew ve Bahn, 1991: 33.
34. Childe, 1978: 65.

masını biraz da, daha önce yaşamış olan avcı toplulukların ilkel alışverişine borçludur.[35] Childe'a göre, ender de olsa, birbirinden ayrık gruplar arasında alışveriş ve haberleşme daha düzenli bir "ticaret"e ve Neolitik ekonomi çerçevesi içinde bile, gruplar arası uzmanlaşmaya yol açmış olabilir. İngiltere, Belçika ve Fransa'da bulunan Neolitik taş ocaklarına dayanarak, bunları işleyen madencilerin üretimi yalnız kendileri için yapmadıklarından, taşları daha büyük bir pazara ihraç ettiklerinden kuşku duymamaktadır.[36] Childe, bundan başka, birbirine yakın grupların ziyaret sonucu ya da sözgelimi egzogami[37] sonucu ilişki kurmalarıyla ticarete başlamış olabileceğinden bahseder. Sonunda düzensiz de olsa bir ticaret mekanizması oluştuktan sonra mallar uzun yollar aşabilmiştir.[38]

1930'lu yıllara kadar, arkeolojik verilerde ticareti saptamak için gerekli teorik ölçütlerin çoğu belirlenmişti. Bundan sonraki aşama artık arkeometri yöntemlerinin gelişmesi ve hammadde veya malların kaynaklarının kesin olarak saptanabilmesiyle aşılacaktı.

İkinci Dünya Savaşı'ndan hemen sonraki dönemde, bilimin arkeolojiye desteği hızlı bir şekilde artmış, en büyük dönüm noktası, tarihleme alanında olmuştur. 1949 yılında, W. Libby, radyokarbon tarihleme yöntemini bulduğunu duyurur. Bu dönem arkeolojide bir dönüm noktası olarak kabul edilir. Radyokarbon yönteminin bulunuşuyla birlikte, kültürler arası karşılaştırma yapmak için daha önceleri gerek duyulan uzun ve zahmetli çalışmalar olmaksızın, birçok durumda çok çabuk tarihleme yapılabilmiştir. Araştırılan dönemin tarihlenmesi, artık araştırmanın nihai sonuçlarından biri olmaktan çıkmıştır. Hâlâ önemli olmakla beraber, tarihleme sorununun etkin bir şekilde çözülmesiyle, arkeologların daha sorgulayıcı sorular sorması mümkün olmuştur. Tarihleme ayrıca, ticaret alanındaki çalışmalarda da çok önemlidir, çünkü iki bölge arasındaki mal aktarımından söz edebilmek bu aktarımın her iki bölgede eşzamanlı olmasına bağlıdır.

35. A.g.y. 91.
36. A.g.y. 92.
37. Dışarıdan evlilik.
38. A.g.y. 91.

Bilimsel tekniklerin arkeolojiye uygulanmasındaki gelişmeler, D. Brothwell ve E. Higgs tarafından hazırlanan, 55 uzmanın katkıda bulunduğu, 1963'te yayımlanan **"Science in Archaeology"** başlıklı ciltte toplanmıştır. Bu kitapta yalnızca tarihleme teknikleri ile hayvan ve bitki kalıntılarıyla ilgili çalışmalar değil, insan kalıntıları ve insan elinden çıkmış nesneleri inceleyen yöntemler de bulunuyordu.[39] İnsan elinden çıkmış nesnelerin analizine yönelik teknolojik gelişmeler özellikle tarihöncesinde yer değiştirmiş mal ve malzemelerin incelenmesine katkıda bulunmuştur. Bazı eşyaların hammaddelerini belirlemenin ve bu hammaddelerin hangi kaynaktan geldiğini bulmanın olanaklı olduğu kanıtlanmıştır.

İyi tasarlanmış projeleri yürüten öncülerin arasında, 1940'lı ve '50'li yıllarda çok disiplinli bir ekiple sistematik kazılar yapan Chicago Üniversitesi'nden R. J. Braidwood'un ismi sayılmalıdır. Braidwood 1947'de Irak'taki Cermo'da, doğa ve fen bilimcilerinin katılımıyla, Yakındoğu'da besin üretimine nasıl geçildiğini araştırmak amacıyla kazıya başladığında, kendi sözleriyle, "insanoğlunun avcı toplayıcı göçebe bir yaşam tarzından bitki ve hayvan ehlileştirilmesine yani besin üretimine dayalı yerleşik bir yaşam tarzına nasıl geçildiği konusunda bir süredir tartışmalar başlamış, fakat bunun fiilen nasıl başladığını incelemek için hiç kimse araziye çıkmamıştı".[40] Braidwood, ilk üretimciliğe geçişin Bereketli Hilal olarak tanımlanan bölgede başladığını ileri süren görüşe karşı, doğal çevrenin önemini vurgulayan "natural habitat zone" (doğal yaşam bölgesi) kuramını ortaya atmıştır. Çekirdek bölgeler olarak tanımlanabilecek bu doğal yaşam alanları, İran, Irak, Türkiye, Suriye ve Filistin'in dağlık yörelerine doğru uzanan yağışlı otlakların bulunduğu dağ etekleri ve yamaçlardır.

Hedefi iyi belirlenmiş araştırma konularından biri besin üretimine başlanması ise, bir diğeri de toplumsal örgütlenmenin karmaşıklaşması, kentlerin ve devletin doğuşudur. Birbiriyle çoğu zaman iç içe incelenen, toplumun karmaşıklaşma süreci ve ilk kentlerin, devletin doğuşuyla ilgili kuramlarda, ticaret önemli rol oynar.

---

39. Renfrew ve Bahn, 1991: 34.
40. Braidwood, 1995: x.

G. Clark, arkeolojik kazı çalışmasıyla doğrudan ilişkili ekolojik bir yaklaşım geliştirmiştir. Çağdaşlarının insan elinden çıkma kalıntılara ağırlık verdikleri yaklaşımdan ayrılarak, insan topluluklarının çevrelerine nasıl uyum sağladıklarını araştırmanın eski toplumlar hakkında çok şey öğretebileceğini tartışmıştır. 1950'lerin başında Star Carr'da, Buzul Çağından hemen sonraya tarihlenen ve görkemli buluntuları olmayan bir yerleşmeden de ne kadar çok bilgi edinilebileceğini kanıtlamıştır. Özenli çevresel araştırmalar ve organik kalıntıların elde edilmesi buranın ren geyiği avlayan ve çok çeşitli bitkisel besinlerle beslenen insanların yerleştiği, göl kıyısında bir kamp yeri olduğunu göstermiştir. Clark, "Prehistoric Europe: the Economic Basis" (1952) adlı önemli sentez çalışmasında hammadde ve alet dolaşımına da oldukça geniş bir yer vermiştir.[41]

Amerika Birleşik Devletleri'nde L. Binford'un başını çektiği bir grup genç arkeolog, arkeolojik yorum sorunlarına ilişkin daha sonra "Yeni Arkeoloji" olarak adlandırılacak olan yeni bir yaklaşım önerirler. Binford ve meslektaşları, daha sonra "New Perspectives in Archaeology" (1968) adlı kitapta toplanan bir dizi makalede görüşlerini ortaya koymuşlar; bu kitapta, geçmiş toplumların toplumsal ve ekonomik yönlerinin araştırılmasında arkeolojik kanıt potansiyelinin düşünülenden çok daha büyük olduğunu savunmuşlardır. Arkeolojiye dair görüşleri öncellerine göre çok daha iyimserdir. Arkeolojik mantık yürütmenin açık yapılması gerektiğini savunmuşlardır. Sonuçlar yorumu yapan bilim insanının yalnız kişisel yetkesine dayanmamalı, açıkça mantıksal bir neden çerçevesine oturmalıdır. Sonuçlar, geçerli olarak kabul edilebilmeleri için sınanmaya açık olmalıdır. Tanımlama yapmak yerine açıklamaya çalışmışlar, bunu yaparken bir kültürün diğerine "etkisi"nden söz etmekten kaçınmış, bir kültürü alt sistemlere ayrılabilen bir sistemler bütünü olarak incelemeyi tercih etmişlerdir. Bu onları, geçim ekonomilerini, teknolojiyi, toplumsal ve ideolojik alt sistemleri, ticareti ve nüfusbilimi, insan elinden çıkma nesnelerin tipolojisine ve sınıflandırmaya daha az önem vererek kendi içinde değerlendirmeye yöneltmiştir.[42]

41. Clark, 1966
42. Renfrew ve Bahn, 1991: 34–35.

Yeni Arkeoloji akımı başlangıcından beri açıklamaya, özellikle arkeolojik verilerin nasıl oluştuğu ve kazılan yapı ve bulunan malzemelerin insan davranışı bakımından ne anlama geldiğine büyük önem vermiştir. Bu hedefi gerçekleştirmek için kullanılan en etkili araçlardan biri de yaşayan toplumların davranışlarının ve maddi kültürünün incelenmesidir. Etnografik gözlem o dönemde kuşkusuz yeni bir kavram değildi, ancak yeni olan şey, bu etnografik gözlemlerin arkeolojik verilerin yorumlanmasında kullanılmasını getiren etnoarkeoloji disiplininin doğuşuydu.[43]

Özetlemek gerekirse, Yeni Arkeoloji akımına göre, arkeoloji tanımlayıcı değil açıklayıcı olmalıydı. Açıklamalar kültür tarihi yaklaşımına göre değil, kültür süreci yaklaşımına göre yapılıyordu. Kültür süreci, kültürün alt sistemlerinde meydana gelen değişimler bakımından ele alınıyordu. Mantık yürütmede tümevarımsal yerine tümdengelimsel bir yol izleniyordu. Bu da, arkeolojinin görevini "geçmişin parçalarını biraraya getirmek" olarak gören geleneksel arkeolojiye ters düşen bir düşünceydi. Kurulan hipotezler test edilmeye açık olmalı, sonuçlar araştırmacının yetkesine veya bakış açısına göre kabul edilmemeliydi. Arkeolojik veriler salt biriktirilmemeli, araştırma ekonomik olarak planlanmalı, spesifik sorulara yanıt vermek üzere tasarlanmalıydı. Yanıt almak istenen sorularla doğrudan ilgili olmayan bilgiler toplanmamalıydı. Tanımlayıcı yerine açıklayıcı bir yaklaşım kullanılması, nicel çözümleme yöntemlerine, istatistiksel yöntemlere ağırlık verilmesini getirmiştir.

Yeni Arkeoloji akımı, ticareti bağımsız bir çalışma alanı olarak ele almayı teşvik etmiş, başka çalışmalarda kullanmak üzere önemini vurgulamıştı. '80'lerden sonra artık ticaretle ilgili daha az araştırma görülmektedir; bunların içinde söz etmeye değer olan çalışmalardan biri, D. Olausson'un "Dots on a Map - Thoughts about the way archaeologists study prehistoric trade and exchange"[44] adlı makalesidir. Ticaret ve değiş tokuş kavramlarını tanımlamamış, ancak yazısının başında bu iki kavramı birbirinin yerine kullandığını belirtmiştir. Olausson çalışmasında, arkeolojik kazılarda bulunduk-

43. A.g.y.
44. Olausson, 1988.

larında nesneleri "yabancı" olarak tanımlamak için kullanılan ölçütleri sıralar. Bu ölçütleri ünlü örneklerle ortaya koyduktan sonra, yabancı nesnelerin nasıl yer değiştirmiş olabileceği ile ilgili modelleri tartışır. Dağılım haritasında görülen noktaları tartıştıktan sonra, kayıp noktaların hangileri olabileceğini de ele alır.

Dikkate değer çalışmalardan bir diğeri ise, C. Runnels ve T. H. van Andel'in, yine 1988 tarihli, "Trade and the Origins of Agriculture in the Eastern Mediterranean" adlı makaleleridir. Bu makalede, Yakındoğu, Anadolu ve Balkan Yarımadası'nda yer alan tarihöncesi kültürel gelişmelerde (özelikle tarımcı bir yaşam tarzının benimsenmesi) ticaretin oynadığı rolü tartışmışlardır. Bu bağlamda "tarım" terimi bitkilerin kültüre alınması ve hayvanların evcilleştirilmesi sürecinden çok bir besin üretim teknolojisini ifade eder.[45]

Runnels ve van Andel'e göre, ticaret ve toplumsal tabakalanma, Doğu Akdeniz'in farklı bölgelerinde aşağı yukarı eşzamanlı olarak, tarım kökenli köy ekonomilerinin ortaya çıkışından önce ortaya çıkmıştır. Bu durum ticareti, tarımın benimsenmesi ve yayılmasını etkileyen faktörler listesinin en üst sırasına yerleştirir ve aynı zamanda, karmaşık toplumların ortaya çıkışını, tarımın tesadüfen bulunuşu veya evrilmesinin sonucu olarak kabul eden önceki görüşlerle zıtlık oluşturur. Tam aksine, karmaşık toplumların oluşumu tarımın başlamasına neden olmuştur. Doğu Akdeniz toplumları arasındaki ticaret, kültüre alınmış bitkilerin ve evcil hayvanların denenmesi için harekete geçirici bir rol oynamıştır. Bu denemeler de, ticaret yapmak için gereken artı değeri üretmek veya satmak amacıyla mal üreten zanaatçıları desteklemek içindi.[46] Başka bir deyişle, Runnels ve van Andel, tarımın bir teknoloji olarak kabul edilmesi gerektiğini, tarımın Doğu Akdeniz'de toplumsal karmaşıklaşma sürecine götüren toplumsal değişimlere neden olduğu ve hatta bu değişimleri gereksindiği şeklindeki geleneksel görüşün aksine, tarımın sahip olduğu büyük potansiyel nedeniyle, toplumsal karmaşıklaşma sürecinin tarımı gereksindiğini öne sürmüşlerdir.[47]

45. Runnels ve van Andel, 1988: 83.
46. A.g.y.
47. Runnels, 1989: 149.

1980'li yıllardan başlayarak ticareti bütünüyle ele alan çalışmalarda görülen gözle görülür azalmayı, süreçselcilik (yeni arkeoloji) sonrası (post-processualism) ya da yorumlayıcı arkeoloji (interpretive archaeology) olarak adlandırılan akıma bağlamak olasıdır. Bu akım da, postmodernizm kavramı içinde değerlendirilmelidir.

1950'lerde sanat incelemeleri ve mimaride kullanılmaya başlanan postmodern kavramının sosyal bilimlere dâhil edilmesi, Paris VIII Üniversitesi'nden Prof. J.-F. Lyotard'ın Kanada/Quebec hükümetine sunduğu raporla olmuştur. Bu raporda Lyotard, "Aşırı ölçüde basitleştirecek olursak, 'postmodern'i, 'üst-anlatılara inançsızlık' olarak tanımlıyorum" demekteydi.[48]

Postmodernizm, modernitenin bilim ve teknik aracılığıyla toplumsal ilerlemenin sağlanabileceğine ilişkin savına bir tepki olarak ortaya çıkmış, görecilik ve tikelciliği savunan bir felsefe geliştirmiştir.[49]

Hâkimiyet kurduğu gerekçesiyle rasyonalitenin, "üst-anlatıların", bilimin "gerçeğin bir temsili" olduğuna ilişkin savların, kesinlik arayışının ve bilimin reddi ya da en azından bilimin de diğer anlatılar içinde yalnızca bir anlatı olduğu kabul edilerek sıradanlaştırılması, belirsizlik, parçalanma ve eklektisizm[50] eğilimi, postmodernist yaklaşımın temel yönleridir.[51]

Yorumlayıcı arkeoloji başlığı altında çok çeşitli teorik yaklaşımların olduğu ve arkeoloji araştırmalarında genellikle tek bir hedef koyma konusunda isteksizlik eğilimi olduğu görülür.[52] Aynı zamanda yorumlayıcı arkeolojinin önderlerinden olan I. Hodder'in[53]

48. Özbudun ve diğ., 2007: 366.

49. A.g.y. 368.

50. Farklı sistemlerden alınan öğelerin yeni bir sistem içinde kullanılması. Seçmecilik.

51. Özbudun ve diğ., 2007: 368

52. Gamble, 2002: 34.

53. Süreçselcilik sonrası arkeolojinin tanımlanması konusunda ayrıca bakınız: Ian Hodder, Reading the past: current approaches to interpretation in archaeology, 1997, Cambridge University Press; yine aynı yazarın editörlüğünü yaptığı: The meanings of things: material culture and symbolic expression, 1991, London, Harper Collins Academic.

Çatalhöyük'te başlattığı ikinci kuşak kazıların yayınlarında, istisnasız herkese söz hakkı verildiği, çoğulcu bir yaklaşım göze çarpar. Her ne kadar Hodder'in en ince ayrıntılara inerek derlenen ve buna bağlı biçimde hem internet üzerinde hem de basılı olarak yayınlanan verileri toparlayıcı yazıları bulunsa da, Çatalhöyük kazıları, bunca ayrıntının büyük resmi görmeyi zorlaştırıp zorlaştırmadığını ya da bu denli öznel olmanın bir sınırı olup olmaması gerektiğini akla getirmektedir.

II.
Ticaret ve Değiş Tokuş

Bu bölümde, konuyla ilgili terminolojinin tanıtılması, açıklanması, bazı terimlerin ise yeniden tanımlanması amaçlanmaktadır.

Konu daha çok Anglosakson gelenekli araştırmacıların antropolojik araştırmaları ile geliştiği için, kullanılan terminoloji de bu geleneği yansıtır. Ticaret ve/veya değiş tokuş çalışmalarında genellikle antropologların incelediği ilkel toplumlardan alınan ticaret modelleri genellenmiş ve bu toplumlardan çok farklı, karmaşık bir yapısı olan prehistorik yerleşmelerdeki modelleri açıklamada zaman zaman kullanılmıştır. Bu nedenle kullanılan terimlerin, öncelikle arkeolojik kullanıma uyarlanmaları gerekmektedir.

Ticaret tarihi, arkeoloji ve antropoloji disiplinleri tarafından çoğunlukla İngilizce olarak türetilmiş adlandırmalar, konuyla ilgili sistematik bir çalışmanın olmaması dolayısıyla Türkçe yayınlarda şimdiye kadar fazlaca kullanılmamıştır; bu nedenle terimlerin Türkçeleştirilmelerine ve ayrıntılı olarak açıklanmalarına da gereksinim vardır.

Ayrıca, bu konuyla ilgilenen ekonomi, sosyoloji, arkeoloji ve ekonomik antropoloji gibi pek çok disiplin ve bu disiplinlerin alt dalları, bunların içinde de maddecilik, biçimcilik, Marksizm gibi birçok farklı yaklaşım, terimleri kendi bakış açılarına göre tanımlamakta olduğundan, üzerinde anlaşmaya varılmış bir terminoloji Batı geleneğinde de yoktur. Bu nedenle, terimleri açıklarken ayrıntılı tanımlara yer verildi.

Karşılaştığım güçlüklere birçok zaman, birbirine çevrilen dillerdeki sözcüklerin kapsam farklılıkları nedeniyle oluşan çeviri güçlükleri de eklenmekteydi. Bu nedenle, sözcüklerin arasındaki kapsam farklılıklarına veya benzerliklerine dikkat çekmek ve içerdikleri anlamı açmak için, diğer dillerden seçilen örnekler de kullanıldı.

Terimlerin sıralanmasında alfabetik değil, birbiri ile ilişkili olanların art arda gelmesini sağlamak üzere, mantıksal bir sıra izlenme-

ye çalışılmış; terimlerin alfabetik olarak ve en özlü karşılıklarının yer aldığı mini bir sözlük çalışması, kitabın sonuna eklenmiştir.

Ticaretle ilgili sözcük ve terimler

Türkçe Sözlük'e göre "Ticaret", dilimize Arapçadan girmiş ve anlamı "büyük ölçüde alışveriş" olan bir sözcüktür.[54] Bir başka sözlükte, "kazanç ereğiyle yürütülen her türlü alım satım etkinliği; bu etkinlikle ilgili bilim" olarak açıklanmaktadır.[55] Türk Dili'nin Etimoloji Sözlüğü'nde ise[56] "ticaret" sözcüğünün Arapça kökünün tecr olduğu, "alışveriş, alım satım" anlamına geldiği ve Türkçeye Araplarla kurulan alışveriş ilişkileri sonucu Ortaçağ'da geçtiği belirtilmektedir. Arapça mastar da Aramiceden alıntı olan tācir/tüccār sözcüğünden türetilmiştir. "Tüccar" sözcüğü ise "ticaret yapan" anlamındaki "tacir" sözcüğünün çoğulu olup Aramicedeki taggārā ve Akadcadaki tamkāru'dan gelmektedir.[57] Tamkāru ayrıca, "satıcı" ve "finanse eden kimse" anlamlarına da gelir.[58] "Ticaret"in "alım satım" anlamının yanında, "ticari alışverişlerden sağlanan kâr" anlamı da vardır.[59]

Alışveriş, "alım satım işi; ilgi, ilişki"[60] olarak açıklanırken; tarihöncesi söz konusu olduğunda yabancı dillerde ticaret sözcüğüyle zaman zaman eş anlamlı zaman zaman da bir arada kullanılan "değiş tokuş" sözcüğü, sözlüklerde ayrı bir madde olarak yer almamakta, ancak "değişmek" sözcüğünün anlamları arasında sayılmaktadır. "Birbirinden ayrı ama değerleri özdeş olan iki malın karşılıklı alınıp verilmesi işi", değiş tokuş, trampa olarak adlandırılmaktadır.[61] "Değişmek" sözcüğü Türkçe "tegişmek"ten gelmiştir ve "karşılaşmak, birbirine değmek, dokunmak, birini verip ötekini al-

54. Türk Dil Kurumu (TDK), 1982.
55. Püsküllüoğlu, 2000.
56. Eyüboğlu, 1991.
57. Nişanyan, 2004.
58. Von Soden, 1981.
59. Yelten ve Özkan, 2002; Şemseddin Sami, 1991.
60. Püsküllüoğlu, 2000.
61. A.g.y.

mak, alıp vermek" anlamlarını taşımaktadır.[62] Bir başka etimoloji sözlüğünde "değişmek", ölü bir dilde bulunduğu varsayılan, ancak yazılı kaynaklarda 11. yüzyıldan beri rastlanan Eski Türkçe bir kelime olan "tešiş/tegiş"ten gelme olarak verilmiştir ve anlamı "eşitlenme, mübadele ve değiş tokuş"tur.[63] Daha sonra inceleyeceğimiz "karşılıklılık" kavramı içinde de "eşitlenme"nin önemli bir yeri vardır; değiş tokuş edilen herhangi iki şeyin değerce birbirine denk olması gerekir.

Ticaret literatüründe yer bulan diğer bir sözcük olan "takas" Arapça bir sözcük olup anlamı "mal alıp karşılığında başka bir mal vererek ödeşme, değiş tokuş"tur.[64] Sözlüklerde "değiş tokuş"la eş anlamlı olarak yer almasına karşın takas, malın yine bir başka malla değiş tokuş edilmesi olarak tanımlanabilir. Dilimize İtalyancadan girmiş bir sözcük olan "trampa" ise, "ticari değeri olan bir malın, para aracılığı olmaksızın, doğrudan doğruya bir başka malla değiştirilmesi"[65] demektir, takas ile eş anlamlıdır.

Toparlarsak, "ticaret", kâr elde etmek amacıyla yapılan alım satım faaliyetidir. "Değiş tokuş" ise, para kullanılmadan, bir malın doğrudan doğruya bir başka malla veya hizmetle değiştirilmesi işidir; değiş tokuş yapan taraflarca değerleri özdeş olduğu düşünülen iki şeyin karşılıklı alınıp verilmesi söz konusudur.

Türkçe'de bu iki sözcüğün kullanımları birbirinden oldukça farklıdır. Yani "ticaret" sözcüğünün taşıdığı anlam, bu işin bir meslek olarak yapılması, kâr amacı güdülmesi, yapılan işlemin sürekli ve kurumsal olmasıyla ilgilidir. Değiş tokuş ise, belli bir ihtiyacın karşılanması temelinde yapılan, taraflardan biri ya da iki taraf için de kazançlı olsa bile, iki tarafın da başta bundan bir kâr beklemediği, düzenli yapılsa bile değişime konu olan mallar veya hizmetler açısından düzenli bir sürekliliği olmayan bir işlemdir. Değiş tokuşta, birebir ilişki söz konusu olduğundan yapılan işlemin ekonomik yö-

62. Eyüboğlu, 1991.
63. Nişanyan, 2004.
64. Püsküllüoğlu, 2000.
65. A.g.y.

nünün yanı sıra toplumsal yönü de bulunmaktadır. Ticarette ise bu şart değildir, genellikle insanların aldıkları malın tacirini tanımaları, malın üretildiği yeri bilmeleri gerekmez.

Burada birkaç kavramın birbirinden ayırt edilerek açıkça tanımlanmaları gerekiyor. İlki "kâr"[66] kavramıdır. Ticari bir işlem, bir malın doğrudan doğruya bir başka malla değiştirilmesi şeklinde olsa da her iki taraf için de kârlı olabilir. Doğal olarak her birey kendi yararını en yüksek düzeyde tutmak isteyecektir. Buradan karşımıza çıkan ikinci kavram faydadır. "Fayda" kavramı da bazen maddi bazen de son derece manevi, toplumsal ilişkileri geliştirme şeklinde, yani paraya tahvil edilmesi mümkün olmayan ve bazen bundan da üstün olan bir kavram olarak ortaya çıkar. Kazanç maddi de olabilir, manevi de. Maddi kazanç elde etmek bile her zaman "sermaye birikimi"ne izin vermez veya bunu gerektirmez.

Her iki sözcüğün anlamı da oldukça tanımlıdır ve bir durum için birinin veya diğerinin kullanılması, tarihöncesi dönem söz konusu olduğunda (en azından Türkçede) bir kabul içerir. Bu çalışmada "ticaret" ve "değiş tokuş" sözcükleri yukarıda tanımlandıkları şekilde, kullanıldıkları bağlamın gereğine göre kullanılacaktır. Belirli olmayan durumlarda ise "mal aktarımı" veya "alışveriş" sözcüklerinin kullanılması daha uygun bulunmaktadır.

İngilizce'de ticaret sözcükleri

İngilizce "trade" sözcüğü İngilizce'ye Eski Hollandaca ve Almancadan gelmiştir ve "patika" (path) veya "çok kullanılmış yol" (beaten track) anlamına gelir. Günümüzdeki Almancada "treten" (ayak basmak, girmek), Hollandacada "tred" (ayak basmak) ve İngilizce'de "tread" (ayak basmak), aynı kökten gelen akraba sözcükler olarak ilk anlamlarını korumaktadır.[67] Redhouse İngilizce -

66. Bir şeyden sağlanan çıkar, herhangi bir eylem veya girişimin sağladığı kazanç. Ekonomik açıdan ise kâr, "malların veya hizmetlerin maliyet fiyatı ile satış fiyatı arasındaki farka eşit olan gelir" anlamına gelir (Meydan-Larousse, VI, 914).

67. McC. Adams, 1974: 141; Van Wely, 1968.

Türkçe Sözlüğü'nde[68] "trade"in anlamı "alışveriş; ticaret; iş, sanat, meşguliyet; esnaf; pazarlık; değiş tokuş, takas, trampa; müşteriler; alışveriş etmek; ticaret yapmak; iş yapmak" olarak çevrilmektedir. "Trade" sözcüğünün günlük kullanım ve borsada "el değiştirmek" anlamı da bulunmaktadır.

"Exchange" sözcüğü, "değiş, mübadele, değişme, trampa; yerini alma; mübadele etmek, değiş tokuş etmek, değiştirmek, trampa etmek" demektir.[69]

"Commerce" ise, "ticaret, iş, alım satım; alışveriş etmek, ilişkide bulunmak" anlamına gelir.[70] Bu sözcüğün kökeni Latincedir ve "ticari ilişki, ticaret, alışveriş; ticaret yapma hakkı; ilişki, muamele" anlamına gelen "commercium"dan gelmektedir.[71]

İngilizcede ticaret yazınında sık karşılaşılan sözcüklerden bir diğeri de "traffic" sözcüğüdür; "gidiş geliş, trafik, seyrüsefer; alışveriş, ticaret, trampa, değiş tokuş; yük miktarı; yolcu adedi; iş, muamele" anlamını taşır.[72]

Almancada ticaret sözcükleri

Türk Dil Kurumu'nun Almanca-Türkçe Sözlüğü'nde[73] "**Handel** (*m*)", Türkçede "ticaret; iş"; çoğulu "**Händel**", "kavga, dalaşma" (tekil bu anlamda pek kullanılmaz) sözcükleriyle karşılanmaktadır. Almanca'da "ticaret" sözcüğünün kökeni oldukça anlaşılır olarak "**Hand** (*f*)" (el) sözcüğünden, yani "el değiştirmek"ten gelmektedir. "Handeln" fiili, "davranmak, hareket etmek"; "mit etw. handeln" "bir şeyin ticaretini yapmak"; "um etw. handeln" "söz konusu olmak; bir şey için pazarlık etmek" anlamına gelir.

Değişme, takas, değiş tokuş, Almancada "**Tausch** (*m*)" sözcüğüyle

68. Avery ve diğ., 1979.
69. A.g.y.
70. A.g.y.
71. Kabaağaç ve Alova, 1995.
72. Avery ve diğ., 1979.
73. Önen ve Şanbey, 1993.

karşılanır.[74] Değişme, takas şeklinde yapılan ticaret de, "**Tauschhandel (*m*)**"[75] olarak adlandırılmaktadır.

İngilizcedeki "traffic" sözcüğüne benzer olarak Almancada "**Verkehr (*m*)**" sözcüğü, "gidiş geliş, seyrüsefer, trafik; ulaşım; ilişki, münasebet; ticaret; sürüm"[76] anlamına gelir. "Taşıma; piyasa" anlamları da vardır.[77]

Ticaret konusunu açımlayıcı terimler

Yabancılık kavramı: Arkeolojik kayıtlarda ticareti tanımlamanın ilk adımı, konu edilen nesnenin arkeolojik olarak bulunduğu ortama "yabancı", başka bir deyişle "dışarıdan gelme" olduğunun ortaya konmasıdır.[78] Bu da aşağıda sayılan ölçütlere bağlıdır:

a. Kaynak bölgesi belli yerlerle sınırlı hammaddelerin varlığı.

Obsidyen, kehribar ya da bitüm gibi bazı maddeler sınırlı sayıdaki kaynaktan gelirler ve arkeolojik olarak bulunduklarında yerleşmeye yabancı oldukları ilk bakışta anlaşılabilir; ancak kesin olarak hangi kaynağa ait olduklarını belirleyebilmek için kimyasal analizler yapmak gereklidir.

b. Bulunduğu yerdeki nesnelerden farklılaşan biçimsel öğeler ve/veya tekniklerin saptanması.[79]

Çanak çömlek ya da taş nesneler söz konusu olduğunda, ilk bakışta dahi yerel mi yabancı mı oldukları belirlenebilir. Ancak gözlemle anlaşılamayan ya da belli bir kanıtın arandığı diğer tüm durumlarda, nitelendirme araştırmalarının yapılması gerekmektedir. Yerel malzemeden üretilmiş ancak teknoloji ya da üslup bakımından farklı nesnelere de sıklıkla rastlanmaktadır. Örneğin, Halaf çanak çömleği ya da daha geç dönemlerin Miken çanak çömleği yapımla-

74. A.g.y.
75. A.g.y.
76. Kornrumpf, 1993.
77. Önen ve Şanbey, 1993
78. Olausson, 1988: 15.
79. A.g.y.

rında kullanılan malzemeler açısından analiz edildiğinde bunların ticaret malları değil yerel taklitler olduğu ortaya konabilmektedir.

c. Belli bir tipin yerel öncülünün olmayışı.[80]

Bu maddeye örnek olarak Şanlıurfa'da bulunan Mezraa-Teleilat yerleşmesinin çanak çömleği verilebilir. Çanak Çömlekli Neolitik Döneme ait ilk tabaka olan II C evresinin çanak çömleği, kaba, ilkel yapım özelliği gösteren, iri bitkisel katkılı, yüzeyi açkısız ve açık renkli mallardan oluşur. Buna karşılık, önceki evre olan III. evrede, yani Çanak Çömleksiz Neolitik'ten Çanak Çömlekli Neolitik Döneme geçiş evresinde, az sayıda da olsa, mineral katkılı, özenle yapılmış, parlak açkılı kahverengi mallar görülür. Bu durumda yerleşmede görülen ilk çanak çömleğin buraya ithal olarak geldiğini söylemek mümkündür.[81]

d. Bir nesnenin üretim aşamalarının olmayışı.

Kuzey Suriye'de bulunan ve Erken PPNB (Çanak Çömleksiz Neolitik B) dönemine tarihlenen Ca'de (Dja'de el Mughara) yerleşmesinde ise (MÖ kal. 8450-8250), obsidyen yalnızca baskı tekniği ile üretilmiş dilgicikler formunda bulunmuştur. Kimyasal analizler bunların Kömürcü-Kaletepe'den geldiğini kanıtlamaktadır. Yapım artıklarına rastlanmamış olması, bu dilgiciklerin Ca'de'ye bitmiş ürün şeklinde gelmiş olduğunu ortaya koymaktadır.[82]

Yabancı olarak tanımlanan bir nesne yerleşmeye, içinde ticaretin de bir olasılık olarak bulunduğu aşağıdaki şekillerde taşınmış olabilir:

a. Tacirler, gezgin satıcı ve zanaatçılar eliyle,

b. Armağan, çeyiz ya da kan bedeli vs. olarak, anlık ya da süreksiz işlemler sonucu,

c. Kolonileştirme, savaş, yağma gibi temaslar sonucu,

d. Malın kendisinin değil de fikrinin, yapma becerisinin taşınması sonucu.

---

80. A.g.y.
81. Karul ve diğ., 2002: 111.
82. Balkan-Atlı, 2003: 12.

Bunlara ek olarak, bir nesne yabancı olarak tanımlandığında, bu nesnenin yer değiştirme modellerini belirlemede aşağıdaki ölçütler de göz önünde bulundurulmalıdır:

a. Yabancı nesnelerin miktarı

Yabancı nesneler, eğer küçük ölçekli ve sürekliliği olmayan bir değiş tokuş sonucu gelmişlerse, söz konusu toplum için gerçekte ne denli önemli olurlarsa olsunlar, arkeolojik kayıtlarda görülmeleri ve tanımlanmaları mümkün olmayabilecektir.

b. Yabancı bir nesnenin stratigrafik katmanlardaki devamlılığı

Ticaret, büyük ölçekli ve sürekli bir faaliyet olması, arkeolojik açıdan, yabancı nesnelerin kullanımının görece yüksek oranda olması ve birkaç stratigrafik evre boyunca görülmesi olarak yorumlanabilir. Buna çok iyi bir örnek, Şanlıurfa İli'nde bulunan, GÖ 9. binyıl ile 8. binyılları kapsayan bir yerleşime sahip Akarçay Tepe'den verilebilir. En yakın kaynağa 300 km mesafede bulunmasına karşın, kullanılan obsidyenin oranı oldukça fazladır ve yerleşmenin tüm evreleri boyunca kullanılmaya devam etmiştir. Bununla birlikte, kullanım oranı VI. ve V. evrelerde %76 civarındayken, IV. evreden itibaren devamlı bir düşüş gösterdiği gözlenir.[83]

c. Hammadde kaynağı ve yerleşme arasındaki (fiili) uzaklık

Burada öncelikle, kuş uçumu ve fiili uzaklık arasındaki farkı vurgulamak gereklidir. Günlük yaya katedilen mesafenin yaklaşık 40 km olduğu kabul edilmekle birlikte, bu en uygun koşullar için geçerli bir mesafedir. Topografik ya da siyasi bir engel varsa, katedilen günlük mesafe bu koşullara bağlı olarak düşer. Bu durumda bir kaynağa olan uzaklık fiili olarak, kuç uçuşu uzaklıktan çok daha fazla olur, yani bu uzaklığı katetmek için gereken süre artar.

Fiili uzaklık kavramını göz önünde bulundurmak, kaynağa "doğrudan erişim" olasılığını dışlamada ya da tam tersi, varsayımlara dahil etmede önem taşır. Kaynağa yakın olan her yerleşmenin malzemeyi doğrudan edinmesinin mümkün olmayabileceği gibi, kaynak

83. Arimura ve diğ., 2001: 323.

yakınında bulunan her yerleşmenin bu malzemenin ticaretini yaptığını varsaymak da doğru olmayacaktır. Kaynak yakınında bulunan ancak bu malzemenin ticaretini yapmadığı analizler sonucu anlaşılan Aşıklı Höyük, bu konuya güzel bir örnek oluşturmaktadır. Aşıklı obsidyen endüstrisinin teknolojik olarak incelenmesi, tüm yongalamanın yerleşmede yapıldığını, tüm obsidyen ürünlerinin de yine yerleşmede kullanıldığını göstermiştir. Yani obsidyen yerleşme dışına ihraç edilmemiştir.[84]

Yabancı olarak tanımlanan nesnelerin ayrıntılı tanımı ve malzeme buna elverişliyse arkeometrik analizlerinin yapılmış olması, birlikte bulunduğu buluntularla birlikte değerlendirilmiş olması, tarihöncesi ticaret çalışmalarında gereksinilen koşullardır.

Karşılıklılık (reciprocity): Mauss tarafından 1924'te ortaya atılmış, antropoloji, sosyoloji ve tarihöncesi dönem ticareti ile ilgilenen arkeoloji çalışmalarında kullanılan en temel kavramlardan biridir. Mauss'a göre, her türlü alışveriş ve paylaşma, karşılıklı olmak zorundadır. En duygusal ilişkilerde ve armağan alışverişlerinde bile bilinçaltı bir karşılık bekleyiş vardır. Özellikle parasal bir ekonomisi olmayan toplumlarda, toplumsal ilişkilerin yapısının armağan alışverişleri ile belirlendiğini gözlemlemiştir. Bir birey bir diğer bireyle bir ilişki kurmak veya varolan bir ilişkiyi sağlamlaştırmak için ona bir şey armağan eder. Bu armağanın doğrudan maddi bir karşılığı yoktur, hatta bu durum maddi karşılıktan üstündür, çünkü armağanı alana borç veya mecburiyet yüklemiş olmaktadır. Armağanın kabulü alanın da aynı cömertlikte bir armağan sunması zorunluluğunu ifade eder.[85] İzlanda şiiri Hamaval'da da bu, "verilmiş bir armağan daima verilecek bir armağanı bekler" şeklinde karşımıza çıkmaktadır.[86]

Fayda kavramı: Fayda, zihinsel kazancın bir ölçüsüdür.[87] Başka bir deyişle, bir şeyin insan gereksinmelerini tatmin yeteneğine "fayda" adı verilir. Bu da mal ve hizmetlerdir. Açlığı gideren ekmek

84. Balkan-Atlı, 2003: 10.
85. Renfrew and Bahn, 1991: 309; Mauss, 2002: 3.
86. Sédillot, 1983: 18.
87. Ekonomi Ansiklopedisi, 1983, I, 438.

ile sağlık gereksinimini karşılayan doktor hizmeti, fayda kapsamına girer. Ancak bir ihtiyacın, bir zevkin karşılanması söz konusu olduğuna göre, toplumun ahlak geleneklerine aykırı olan şeylerin de faydalı sayılması gerekir. Yani ekonomik açıdan "fayda" anlayışı, ahlak ve sağlık kurallarının dışına taşabilir. Bu bakımdan, içki ya da sigaranın, öldürücü bir silahın, bu nesneleri talep eden kimseler için faydalı olduğu söylenmesi şaşırtıcı olmamalıdır.[88]

Gossen Kanunu: Bir malın sürekli olarak kullanılması karşısında duyulan istek de gittikçe azalır. Belirli bir noktadan başlayarak, arka arkaya kullanılan mal aynı faydayı yaratmaz. Kullanıldıkça eksilen faydalar şeklinde ortaya çıkar. İlk birimin verdiği tatmin, ikinci birimin vereceği tatminden mutlaka fazladır.[89] Bu çağdaş ekonomi yasasından çıkarılacak olan arkeolojik sonuç, bir yerleşmede çok bulunan bir mal veya malzemenin değerinin büyük olasılıkla çok yüksek olmayacağıdır. Kaynağı uzakta bulunan bir mal veya malzeme olsa bile, eğer miktarı fazlaysa, bu nesnenin işlevsel değeri simgesel değerinden fazla olmalıdır.

Değer kavramı: "Bir şeyin değdiği karşılık, ona verilen önem"[90] olarak kısaca açıklanabilen "değer" göreceli,[91] fayda ise mutlak bir kavramdır. İnsanların sahip olacağı yalnızca tek bir mal olsaydı, onun değerinden bahsedilemez, ama bu malın faydasından söz edilebilirdi. Çünkü değer, insanların çeşitli mal ve hizmetlere verdiği göreceli bir önemdir.[92] Bu kavramın anlaşılması, arkeolojik olarak bulunan nesnelerin fayda ve değerleri açısından birbirinden ayırt edilmelerine yarayacaktır. Etnografik örneklere dayanarak, bir top-

88. Ülken, 1979: 62.
89. A.g.y.
90. TDK, 1982.
91. Değerin göreceliliğini bir örnekle gösterelim: Yanomamöler tarafından bambudan yapılan mızrak benzeri bir ok, tapir gibi büyük bir av hayvanını öldürmede etkilidir. Bu oklardan bazıları, eğer birçok hayvanı avlamak için kullanılmışsa ya da eski sahibi ünlü biriyse, ünlü ve tarihsel bir nitelik kazanır. Bu tarihçeler, ok takas edilirken anlatılır; değeri ve uğurunun sıradan yahut kullanılmamış bir uçtan fazla olduğu vurgulanır (Chagnon, 2004: 120).
92. Ülken, 1979: 66.

lumda egzotik nesnelere genelde yerel nesnelere oranla daha fazla değer verildiği söylenebilirse de, yine etnografik örnekler yardımıyla, tamamıyla yerel ve yapımı uzmanlık gerektirmeyen nesnelerin de özel değerleri olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır.

Değer kavramını açıklamak isteyen ilk ekonomistler "değer fayda ile ölçülür" demişlerdir. Bu durumda, faydası fazla olan su, ekmek gibi şeylerin değerinin elmas veya altın gibi şeylerin değerinden yüksek olması gerekir. Oysa durum tersinedir. Çünkü bir şeyin değerini toplam fayda değil, marjinal fayda[93] belirler. Marjinal fayda, ferdin elinde bulundurduğu mal miktarına ve belli bir marjinal fayda eğrisinin biçimine bağlı olarak bir malın değerini belirtir. Bireyin sahip olduğu mal miktarı arttıkça, malın marjinal faydası düşecektir.[94] Miktarı az bulunan elmasın marjinal faydası, bol olarak elde bulunan suyun marjinal faydasından şüphesiz fazla olacaktır. Bunun sonucu, elmasın değeri (fiyatı) suyun değerinin üstünde olurken, suyun toplam faydası, elmasın toplam faydasından fazladır. Böylece, insan hayatı için zorunlu olmamakla beraber, elmasın insan gözünde niçin suya oranla daha değerli olduğu anlaşılır. Diğer taraftan, miktar yönünden az olan suyun çölde kazanacağı değer elmasın çok üstüne de çıkabilir.[95] Bu örnek, az bulunan mal veya malzemelerin değerinin neden yüksek olması gerektiğini açıklamaktadır.

Fiyat, doğal fiyat, pazar fiyatı: Fiyat, tek başına ele alındığında, değerin parasal ifadesidir. Adam Smith, değerin parasal ifadesinden başka bir şey olmadığı ölçüde fiyata, "doğal fiyat" derken, Fransız fizyokratları ona "prix nécessaire" (zorunlu/gerekli fiyat) adını vermişlerdir. O zaman şu soru doğar: Değer ile pazar fiyatı ya da do-

93. Marjinal fayda: Tüketilen miktarın bir birim veya bir ünite arttırılmasıyla toplam faydada yaratılan değişmedir veya miktardaki birim değişmesiyle toplam faydada meydana gelen değişme oranıdır (Ülken, 1979: 63).

94. Azalan marjinal fayda kanunu: Kullanılan miktarlar karşısında toplam fayda tam doyum noktasına kadar azalan şekilde artmakta, marjinal fayda ise toplam faydadaki değişime bağlı olarak eksilmektedir. Daima eksilme niteliği ile kendini gösteren bu durum, azalan marjinal fayda kanununu ortaya çıkarır (Ülken, 1979: 64–5).

95. Ülken, 1979: 66–7.

ğal fiyat ile pazar fiyatı arasında nasıl bir ilişki vardır? Bilindiği gibi, tek tek üreticiler açısından üretim koşulları ne kadar farklı olsa da, aynı türdeki bütün metaların pazar fiyatları aynıdır. Pazar fiyatı, yalnızca pazara belli bir malı belli bir miktarda sunmak için ortalama üretim koşullarında, gerekli ortalama toplumsal emek miktarını ifade eder. Öte yandan, değerin ya da doğal fiyatın üzerine çıkan, bazen de altına inen pazar fiyatlarındaki dalgalanmalar, arz ve talepteki dalgalanmalara bağlıdır. A. Smith'in de dediği gibi, pazar fiyatının değerden gösterdiği sapmalar süreklidir: "Doğal fiyat, bütün meta fiyatlarının sürekli olarak oraya doğru çekildikleri merkez fiyattır. çeşitli beklenmedik durumlar, fiyatları, kimi zaman bunun epeyce üzerine çıkarır; kimi zaman da bunun altına inmeye zorlar. ancak bu koşullar ne olursa olsun, sürekli oraya doğru yönelirler."[96; 97]

Statü (prestij) eşyaları: Zenginlik ve statü[98] göstergesi olan, çoğu kez özel değer atfedilen ve bu değerlerin içinde bulunduğu zaman, coğrafya ve kültüre göre değiştiği, fildişi, tüyler, deniz kabuğu, kehribar, yeşim, renkli ve yarı değerli taşlar, obsidyen, altın, bakır, dokuma vs. gibi malzemelerdir. Bu örneklere Kula sisteminin deniz kabuğundan yapılmış bilezik ve kolyeleri ile bazı yerlerde domuz, köleler ve kürk de dâhil edilebilir.[99] Arkeolojik verilere dayanarak statü eşyalarının genellikle toplum dışına ait ve arkeolojik açıdan nadir bulunan eşyalar olduğu söylenebilir. Bu da ticaret veya değiş tokuş olgusunu beraberinde getirir. Özel değer atfedilen eşyaların değeri kültürden kültüre çok değişkendir, öyle ki, bir toplumun çöpü bir diğerinin saygınlık nesnesi olabilir.

Değerli eşyalar ve gündelik mallar ayrımı: Burada, Dalton'un ileri sürdüğü iki kavram ele alınabilir. İlk kavram, Dalton'un ilkel de-

96. An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations, vol. 1, Philadelphia, Thomas Dobson, 1789. s. 78.

97. Marx, 2006 [1865]: 45-6.

98. Statü, verilmiş ve kazanılmış çeşitli ölçütlere göre, bireyin saygınlık ya da onur kavramına gönderme yapılarak değerlendirildiği, toplumsal yapı içindeki bir konumdur (Turner, 2001: 14).

99. Renfrew ve Bahn, 1991: 339.

ğerliler (primitive valuables) adını verdiği, değerli eşyaların politik veya toplumsal işlemlerde kazanılmaları ve harcanmalarının liderlere ait bir ayrıcalık olmasıdır. İkinci kavram ise değiş tokuş alanıdır. Değiş tokuş alanıyla anlatılmak istenen, değerli ve gündelik (sıradan) malların birbirinden tamamen ayrı olarak değiş tokuş edilmesidir. Değerli eşyalar değerli eşyalarla ve mallar da yine mallarla karşılıklı olarak kârlı takas işlemleri ile değiştirilmektedir.[100]

Artı ürün: En genel tanımıyla, ürünün üreticilerin ihtiyaçlarını aşan bölümüdür. Artı ürün'ün ortaya çıkması, bazı tarihsel şartların ortaya çıkmasıyla mümkün olmuştur. Bu da emek verimliliğinin belirli bir düzeye erişmiş olması, yani verimliliğin üreticilere, ihtiyaçlarının açıkça üstünde bir ürün yaratma olanağını sağlaması demektir.[101]

G. Childe, artı ürün kavramının ortaya çıkışına örnek olarak, madeni aletlerin insan hayatına girişini verir. Madeni aletlerin benimsenmesi, yeni bir sınıfın ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu durum aynı zamanda, Neolitik ekonominin ayırt edici özelliği olan ekonomik bakımdan kendi kendine yeterliliği de yıkmıştır. Bu yeni ekonomik düzenin bireyleri, kendi yapamadığı madeni aletlere sahip olmak zorunluluğunu hissettikçe, ekonomik bağımsızlığından ödün verir. Maden işleyen uzmanları beslemek için, kendi ihtiyaçlarından öte bir artı ürün üretmesi gerekir. Bu kurama göre belli ihtiyaçlar artı ürün elde edilmesini koşullandırmıştır. Uzmanlara yapılan ödemenin yanı sıra, hammaddenin ithali de zorunludur. Bakır cevheri de her yerde bulunabilen bir maden olmadığından, çok az yerleşme hemen çevresinde bir bakır madenine sahiptir. Eninde sonunda hammadde ithal etmek zorunda kalınacaktır; bu maddelerin sürekli olarak kullanılması, sürekli bir ikmal düzeninin örgütlenmesini, yani uygulamada ticareti gerektirir ve maden kullanımı bir ihtiyaç haline gelir. Madenin artık lüks bir mal olarak görülmeyip, bir ihtiyaç maddesi olarak görülmeye başlamasıyla, yerel toplumsal birim, salt bu nedenden ötürü, ithal edilen maddelere bağımlı hale gelir. Toplum, madenin çıkarılması, indirgenmesi ve işlenmesi

100. A.g.y.
101. Bouvier-Ajam, 1988: 38.

işinde çalıştırılan uzmanları beslemek için yiyecek maddeleri üretimini artırmak zorunda kalır.[102]

Childe, eserlerinde Neolitik ekonomilerin yaratmış olabileceği "artı" üretme gizilgücünü küçümseyen bir yaklaşım benimsemiştir,[103] ancak Neolitik ekonomileri hafife alan görüşler tümüyle Childe'a ait değildir. Örneğin geçmişte genel kabul gören görüş, uzman zanaatkârların Kalkolitik Çağdan sonra ortaya çıktığı biçimindeydi, ancak Neolitik Çağa ait bulgulardan, bu olgunun MÖ 10.000 yıllarından itibaren başladığı artık söylenebilmektedir.[104]

Artı değer: İşçinin ürettiği değer ile kendisine ödenen değer arasındaki farka, Marx'ın verdiği isimdir ve kar, faiz ve rantın toplamına eşittir.

Marksist iktisat teorisinin temel kavramlarındandır. Marx'a göre, değeri yaratan doğa ve emektir. Tarih boyunca çeşitli üretim tarzlarında, emeğin yarattığı değerin bir bölümüne farklı yöntemlerle el konmuştur. Köleci toplumda, köle emeğine yapılan ödeme, kölenin varlığını sürdürmesi için gerekli ihtiyaçlarının karşılanmasıdır. Feodal toplumda durum daha net görünür. Serf zamanının bir bölümünü kendi tarlasında, diğer bölümünü de efendinin tarlasında çalışarak geçirir. Kapitalist toplumda durum daha karmaşıktır. İşçi belli bir süre kapitalist işletmede çalışır ve karşılığında ücret alır. Çalıştığı sürenin bir bölümü kendisinin ve ailesinin varlığını sürdürmek, ihtiyaçlarını karşılamak yani işgücünün yeniden üretimini sağlamak için emek verdiği süredir. Marx buna gerekli emek ya da zorunlu emek adını vermektedir. İşçi yalnızca kendisi ve ailesi için çalışsaydı, gerekli emek kadar çalışacaktı. Ancak işçi bundan daha uzun süre çalışmak zorunda bırakılır. İşçinin fazladan çalıştırıldığı süreye Marx artı emek zamanı adını verir. İşçinin bu sürede yarattığı değer artı değerdir.

Artı değer kapitalizmin vazgeçilmez bir öğesidir. Çünkü artı değer olmadığı zaman kapitalist sermayesini artıramaz ve varlık nedeni

102. Childe, 1995: 73.
103. Frank ve Gills, 2003: 48.
104. Özdoğan, 2003: 26.

ortadan kalkar. Bu nedenle kapitalist sürekli artı değeri yükseltmeye çalışır. Artı değeri büyütmenin üç yolu vardır;

1. İşçinin ücreti değişmeden çalışma süresinin uzatılması,

2. İşçinin ücretinin düşürülmesi,

3. Teknolojik gelişme, üretimin örgütlenmesinde değişiklik, eğitim gibi yollarla emeğin verimliliğinin yükseltilmesi.[105]

Törensel değiş tokuşlar (ceremonial exchanges): Dalton, devletsiz toplumlardaki törensel değiş tokuşların iki çeşit olduğunu belirtmiştir. İlki, kula sisteminde olduğu gibi anlaşma kurmak veya var olan ilişkileri sağlamlaştırmak için olan değiş tokuşlardır. İkincisi ise, başarıya giden yolda rakipleri gölgede bırakma amacıyla armağanların zenginliğinin kullanıldığı rekabetçi değiş tokuşlardır (competitive exchanges). Kuzeybatı Amerika yerlilerinin Potlaç'ı da bu türdendir.[106]

Pazar: Farsça bā, yemek ve -zār, yer ekinden bāzār > pazar. Dükkânlarda veya açık tezgâhlarda bulunan malların satıldığı, üzeri kapalı veya açık olan yere verilen addır. Örneğin hayvan pazarı gibi, özel türlerde olabilmektedir. Pazar denince akla genellikle haftalık kurulan, bir şehir, kasaba ve köy ile çevresinde yer alan taşra ahalisinin karşılıklı olarak ihtiyacını sağlamaya yönelik alışveriş merkezi gelir. Bir ülkenin kendi ürettiği malları satabileceği, başka bir ülkenin tüketicileri tarafından meydana getirilen sürüm yeri, dış pazar olarak adlandırılır. İç pazar da, ülke içindeki sürüm yeridir.[107]

Osmanlılar devrinde köy, kasaba ve illerde bazı yerler kamu hizmetlerine ayrılmıştı. Pazaryerleri de bu tür yerlerdendi. Cumhuriyet döneminde de bu gelenek sürdürülmüştür. Ulaşım güçlükleri sebebiyle mallarını satış yerlerine gönderemeyenler ve büyük ticari ilişkiler kuracak çoklukta mal üretemeyenler, mallarını pazaryerlerinde kendileri satarlar. Satıcıların giderlerinin az olması nedeniyle pazaryerlerinde genellikle fiyatlar diğer sürüm yerlerine göre dü-

105. Danışoğlu, 2006: 35-6.
106. Renfrew ve Bahn, 1991: 339.
107. Meydan-Larousse, IX, 952.

şüktür. Bundan dolayı da tüketiciler pazaryerlerine büyük ilgi gösterirler.[108]

Kapan: Erzak ve zahirenin toptan getirilerek satıcılara dağıtıldığı iskele ve toptancı pazarı. İstanbul'da Haliç kıyılarında bu adı taşıyan toptancı yerleri vardı. Yağ kapanı, bal kapanı, un kapanı gibi. Başkentin yiyecek ihtiyacı büyük ölçüde buralardan karşılanır, sarayın, kışlaların, yatılı okulların erzakı da burada ilk elden alınırdı.[109]

Geçen yüzyıllarda kente kara ve deniz yoluyla getirilen mallar ilkin kapanlara boşaltılıyor, burada gerekli kontrol, değerlendirme, narh işlemleri yapıldıktan sonra kent ölçeğinde dengeli bir dağıtım amaçlanarak toptan satışları sağlanıyordu.[110]

İstanbul'daki kapanlar, eski Bizans ticaret sistemlerinden devraldığı bir tür emtia pazarı ve borsa niteliğinde uzun bir gelişme süreci geçirmiştir. Günümüzdeki "hal"leri kapanların uzantısı olarak görmek mümkündür.[111] Ancak tarihî İstanbul kapanlardan geriye semt isimlerinden başka bir iz kalmamıştır.

Panayır: Panayır sözcüğü, Yunanca **panegyris**, yani "bütün halkın toplanması"ndan gelir.[112] Bizans Panegirisleri, dini içerikli olmakla birlikte, sosyal ve ticari bir anlam da taşımaktaydı. Panegirisin ticari yönü daha çok taşra şehirlerinde tanınmaktaydı. Bir azizin kemiklerinin saklandığı kilisenin etrafında İmparatorluğun değişik yörelerinden gelen tüccarlar büyük bir pazaryeri kurarlardı. Bunların içinde Aziz Dimitrios'a ithaf edilmiş Selanik Panegirisi, Efes'teki İoannes Prodromos ve Trabzon'daki Ayios Yeorgiyos panayırları en önemlilerindendir.[113]

Günümüzdeki anlamıyla panayır, yılda bir veya birkaç defa belirli zamanlarda 1 haftadan 1,5 aya kadar sürelerle açık tutulan, oldukça geniş bir bölgenin gereksinimlerini karşılamak üzere yerli ve ya-

108. A.g.y.
109. Sakaoğlu, 1985: 66.
110. Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, 4, 430.
111. A.g.y.
112. Meydan-Larousse, IX, 846.
113. Pitarakis, 1994: 217.

bancı tüccarın biraraya geldiği, büyük ve küçük ölçekli fuar alanlarıdır.[114]

Türkiye'de panayırlar eski çağlardan beri ekonomik ihtiyaçları karşılamada önemli bir yer tutar. Belli zamanlarda Anadolu'nun ve özellikle Trakya'nın birçok yerleşme merkezinde panayır kurulur. Bunlar, eşya ya da hayvan panayırlarıdır. Panayır günlerinde bölgenin ekonomik hayatına bir canlılık gelir. Panayır yerlerinde ayrıca halkın eğlenmesi için pehlivan ve deve güreşleri yapılır, gezginci çadır tiyatroları oyunlar oynar. En tanınmış panayırlar Edirne, Lüleburgaz, Yozgat, Silivri, Düzce, Akhisar, Akyazı panayırlarıdır. Son zamanlarda panayırlar, mahalli belediyeler tarafından düzenlenmektedir.[115]

Haftalık pazarlarla, panayırı karıştırmamak gerekir. Pazar kurmadaki esas amaç; bir şehir, kasaba ve köy ile çevresinde yer alan taşra ahalisinin karşılıklı olarak ihtiyacını sağlamaya yöneliktir. 16. yüzyılda Batı Anadolu'da kurulan haftalık pazarların büyüklüğünü belirleyen bir ölçüt vardı. Buna göre pazar, önemli bir iş merkezi değildi. Pazaryerlerinde alışveriş için toplanan sınırlı sayıda insan kitlesi bulunuyordu. Panayırda, yerli ve yabancı tüccarın yanı sıra perakende ticaret yapan esnaf da yer alırdı. Panayırın organizasyonu ve kontrolü merkezi otorite tarafından sağlanırdı. Haftalık pazarların yönetimini ise yerel yönetimler sağlardı.[116]

Panayırlar, pazarlardan yalnız büyüklük bakımından değil, birçok başka özellikleriyle de ayrılır. Panayırların tek amacı mal alışverişi değildir. Panayırlarda toplanan insanlar, toplumsal olarak da iletişimde bulunurlar. Pazarla panayırın bir farkı da, pazarlarda daha çok, fazla uzağa taşınması hem bozulabilirliği açısından sakıncalı olan, hem de maliyeti nakliye masraflarının en düşük düzeyde tutulmasını gerektiren ürünlerin satılması, panayırlarda ise hem bozulmayan hem de kâr payı yüksek mamul ürünlerin satılması olmalıdır. Buradaki ayrım kabaca, iç ve dış ticaret ayrımına benzer.

---

114. Şen, 1994: 47.
115. Meydan-Larousse, IX, 846.
116. Şen, 1994: 47.

Tarihöncesindeki mal ve yenilik aktarımı açısından panayırlar oldukça olası bir modeli oluşturur. Anadolu'da, arkeolojik kanıtlardan (örneğin Göbekli Tepe) ve etnografya verilerinden de anlaşıldığı kadarıyla, toplanma yerleri önem taşımaktaydı.

Merhale: Kara ulaşımında bir günlük yol ölçüsü. Bir yolcunun normal yürüyüşle ve arazi koşullarına göre sekiz saatte alabileceği mesafeydi. Bu da ortalama 40 km kadardı.[117]

Menzil: Konaklama noktası. Kervanların, yolcuların günlük yürüyüşlerini tamamlayıp konakladıkları, ihtiyaçlarını giderdikleri, kervansaray, han veya konak yeriydi.[118]

Kervan: Uzak yerlere yolcu veya ticaret eşyası taşıyan yük hayvanı dizisi. Eski çağlarda tüccarlar, soygunlara karşı kendilerini korumak için, birlikte yolculuk ederlerdi. Günde yedi veya sekiz saat yol alınır, kışın gündüzleri, yazın ise geceleri gidilirdi.[119] Kervanın güvenliğini ve gidiş düzenini kervanbaşı sağlar, ayrıca her kervanda kılavuz görevi yapan kervancılar bulunurdu. Deve, katır ve atla gerçekleştirilen kervan taşımacılığı, 19. yüzyıl sonlarında demiryollarının yapılması ve deniz ulaşımındaki yeniliklerle önemini yitirmiştir.[120]

Kervansaray: Kervansaraylar, ticaret malları taşıyan kervanların çapullardan, göçebe ve eşkıya baskınlarından korunması için, sultanlar ve devlet adamları tarafından yaptırılan güvenli konaklama yerleriydi. Şehir ve kasabalarda kurulan hanlardan farklıydı. Bir hayır yapısı olan kervansaraya gelen yolcular üç gün için kervansaray kurucusunun misafiri sayılır; yeme, içme, yatma, tamir edilen ayakkabılar, nallanan hayvanlar için ücret alınmazdı. Yollar üzerinde, yaklaşık 40 km aralıklarla kurulurdu.[121]

Anadolu'da 12. yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkan yeni olanaklar ve Selçuklu sultanlarının da bu zeminden faydalanarak ekono-

117. Sakaoğlu, 1985: 87.
118. A.g.y.
119. Meydan-Larousse, VII, 188.
120. Sakaoğlu, 1985: 69.
121. Meydan-Larousse, VII, 189.

mik ve ticari faaliyetleri artırmak için birçok koruyucu ve özendirici tedbirlere başvurmaları, Anadolu'nun uluslararası bir köprü haline gelmesini sağlamıştır. Kervansarayların asıl gelişimi bu dönemde olmuştur. Yollarda zarar gören, baskına uğrayan tüccarların zararları devlet hazinesinden karşılanmış; ticaret kervanlarına, çapullardan korunmaları için güvenli konak yerleri yaptırılmış; tenha yerler ve geçitler gibi tehlikeli bölgelerde muhafız kuvvetler bulundurulmuştur. Anadolu'ya gelen yabancı tüccarlara imtiyazlar verilmesi, gümrük tarifesinin düşük tutulması ticareti özendirmiştir. Ayrıca, yollarda herhangi bir şekilde zarar gören, soyguna uğrayan veya malı denizde batan tüccarların mallarının devlet hazinesinden tazmin edilmesi, Selçuk devletinin bir devlet sigortası uyguladığını gösterir. Bu uygulama dünya ticaret tarihi için de çok önemlidir. Çünkü sigorta kurumunun ortaya çıkışı ancak 14. yüzyıla, Ceneviz ve Venediklilere kadar izlenmektedir.[122]

Selçuk kervansaraylarının iki ana işlevi vardı:

1. Zengin ticari mal taşıyan kervanlara, sınır dolaylarında düşman çapullarından, göçebe ve eşkıya baskınlarından koruyacak güvenli konak yerleri sağlamak. Bu nedenle kervansaraylar korunaklı surlarla çevrilmiş, surları üzerinde kule ve burçlar inşa edilmiş, kapıları demirden yapılmış ve her türlü tehlikelere karşı koyabilecek bir savunma düzeniyle donatılmışlardır.[123]

2. Kervansarayların ikinci işlevi de, yolcuların kondukları veya geceledikleri yerlerde, her türlü ihtiyaçlarını sağlamaktı. İçlerinde yatakhaneleri, aşhaneleri, erzak ambarları, ticari eşyayı koyacak depoları, ahırları, nalbantları, mescitleri, hamamları, hastaneleri ve hatta eczahaneleri, yolcuların ayakkabılarını tamir etmek ve fakir yolculara yenisini yapmak için ayakkabıcılara kadar her ihtiyacı karşılayacak örgüt ve kurumları ve bütün bunları, bunlara ait gelir ve masrafları yönetecek *divan* (büro) ve memurları vardı. Ayrıca kervansaraylar, maddi büyüklükleri ve örgütleri oranında da vakıflara sahiptiler. Bu nedenle bu kervansaraylarda konaklayan tüccar

122. Meydan-Larousse, VII, 190; Turan, 1946: 474.
123. Turan, 1946: 477.

ve yolcuların, zengin ya da fakir olmasına bakılmaksızın her türlü ihtiyacı parasız olarak karşılanabilmekteydi.[124]

13. yüzyıl boyunca Selçuklu sultanları ve ileri gelen devlet büyükleri tarafından yaptırılan kervansaraylar, Anadolu'yu doğu, batı, kuzey ve güney yönlerinde kesen iki büyük ticaret yolu üzerinde bulunuyordu. Doğu-batı yönünde giden yol Antalya ve Alaiye'den (Alanya) başlayarak Konya, Aksaray, Kayseri, Sivas, Erzincan ve Erzurum'dan geçer, İran ve Türkistan'a ulaşırdı.[125] Kuzey-güney yönündeki yol ise Anadolu'ya deniz yoluyla gelindiğinde, Antalya, Alanya veya Yumurtalık'tan başlar ve Kayseri yönünde devam ederek Sivas'tan Tokat yoluyla Sinop, Samsun limanlarına, oradan da deniz yoluyla, kuzeyin Kırım sahilinde en önemli limanı olan Suğdak'a ulaşırdı.[126] Bu ticaret yollarının önemini kaybetmesi, doğu-batı ticaretinin Akdeniz'den Okyanuslara geçmesi ve Anadolu'yu çeviren İslam ülkelerinin siyasi ve medeni olarak gerilemesiyle, 15. yüzyılda başlamıştır.[127]

Selçuklu kervansarayları, Osmanlı devrinde, Anadolu'da uluslararası ticaretin durması ve önemli yolların yer değiştirmesi yüzünden önemini kaybetmiş; bir kısmı zaviye[128] haline gelmiştir. Bununla birlikte Osmanlılar, ihtiyaç olduğu kadarıyla, özellikle İstanbul'dan Suriye'ye giden yol üzerinde ve Suriye'de pek çok kervansaray yaptırmışlardır.[129] Anadolu Selçukluları döneminde yapılan kervansaraylar ile Osmanlıların yaptırdıkları ticaret ve konaklama hanları, 20. yüzyıl başlarına dek kullanılmaya devam etmiştir.[130]

Para kavramı: Paranın başlıca üç asli fonksiyonu vardır[131]

---

124. A.g.y. 479.
125. Meydan-Larousse, VII, 190.
126. Turan, 1946: 475.
127. A.g.y. 487.
128. Dervişlerin barınıp ibadet etmesi, aynı zamanda yolcuların ve yardıma muhtaç olanların konaklaması için kurulmuş kent dışındaki yapılar (Yalçıner, 1997: 1961).
129. Meydan-Larousse, VII, 190.
130. Sakaoğlu, 1985: 69.
131. Berberoğlu, 2006: 679.

a) Para ödeme aracıdır. Mübadele-değişim fonksiyonu vardır.

b) Para değer ölçüsüdür. Hesap birimi fonksiyonu vardır.

c) Para tasarruf aracıdır. Biriktirme, saklama fonksiyonu vardır.

Para, öncelikle, alışverişte ya da ticarette kullanılan bir değişim aracıdır. Malların mallarla değiştirilmesi işlemini kolaylaştırır. Mal önce para ile değiştirilir, yani satış yapılır; sonra elde edilen para ile istenilen mal alınabilir.[132] Genel olarak kabul gören herhangi bir değişim birimi de ödeme aracı olarak kullanılabilir. Hem yazılı kaynaklardan, hem de etnografik örneklerden kazandığımız bilgilere göre, daha birçokları arasından örnek vermek gerekirse, büyük ve küçükbaş hayvanlar, tahıllar, deniz kabukları, kumaş şeritleri, çeşitli hayvan postları para yerine kullanılmıştır.[133; 134; 135] Homeros'un İlyada'sında birkaç yerde (23. bölüm, 705; 740-751 ve 6. bölüm, 236'da) öküz üzerinden değer biçildiği görülür: eli işe yatkın bir kadına 4 öküz değer biçilir; koşuda birinci, ikinci ve üçüncü gelene sırasıyla işlenmiş bir gümüş testi, yağlı bir öküz ve yarım ölçek altın vaat edilir; 9 öküzlük silah, 100 öküzlük silah gibi ölçütler okuruz İlyada'da. Etimolojik açıdan bakıldığında, çeşitli dillerde parayı ifade eden sözcüklerin köklerinin "hayvan", "öküz", "koyun" gibi sözcüklerden gelmiş olduğu görülür. Birkaç örnek: Latince pecunia sözcüğünün "servet, para, gümüş" anlamına gelmesi rastlantı değildir, aslında "hayvan, sürü" demek olan pecus'tan gelir. Sanskritçe rupa sözcüğü (roupie - Hint parası - oradan gelir), Cermence feo ve vieh (sığır, büyük baş hayvan) - İngilizce fee "ücret" sözcüğü bunlarla akrabadır - sözcükleri gibi, mülklere, ücretlere, bağışlara hayvan başıyla değer biçildiği çağların kalıntısıdır. Fransızca capital sözcüğünü doğuran da Latince capita, "başlar"dır. İbranice keseph sözcüğü hem koyun hem de gümüş anlamına gelir ve bu dilde gml harflerinin oluşturduğu kök hem deveyi hem ücreti göstermeye yaramaktadır.

132. Tekin, 1997.
133. Ifrah, 1995.
134. Alparslan, 2010: 8.
135. Tekin, 1997: 14-5.

20. yüzyılın başına dek, kimi Sibirya bölgelerinde alım satım para birimi olarak kabul edilen şu ya da bu post hayvanının derisiyle trampa edilerek yapılıyordu; bu dizge 1917'ye dek Rus hükümetince yerlilerden vergi tahsil etmek için kullanılmıştır. Pasifik adalarında mallara inci ya da kavkı kolyelerle, Kuzeydoğu Amerika yerlilerinde ise (özellikle Iroquois ve Algonkinler), wampum denen çok renkli dizilerle değer biçilmiştir. Yakın sayılabilecek bir süre öncesine kadar, Mali'deki Dogonlar ana ticari birim olarak deniz kabuklarını kullanmaya devam etmişlerdir.[136]

Yazılı kaynaklardan elde edilen bilgilere göre, değerli metaller zamanla ödeme aracı olarak önem kazanmış, örneğin III. Ur Hanedanı Döneminde (MÖ 2111-2003) bazı metinlerde ödeme aracı olarak gümüş halkaların kullanıldığı kaydedilmiştir. Değerli metallerin daha sık kullanılmaya başlamasının en önemli nedeni pratikliği, yani taşınma ve saklanma kolaylığı olmalıdır.[137; 138] Sikkeden önce para yerine kullanılan ödeme araçları arasında, metal çubuk ve külçeler de bulunmaktadır. Bu aşamada madenlere belirli bir şekil verilmekte ve ağırlıkları da önceden saptanmaktadır. Bunun için altın, gümüş, bakır gibi madenler kullanılmıştır. Bunları sikke düşüncesinin ilk uygulamaları olarak kabul edilmektedir. Sikke ise, ağırlığı ayarlanmış, kendisini darp edip tedavüle çıkaran ve üzerinde, istendiğinde tekrar geri almayı taahhüt eden yetkili idarenin ya da devletin arma veya işaretini taşıyan yuvarlak ufak bir metal parçasıdır. Batı Anadolu'da MÖ 7. yüzyılın ikinci yarısında Lidyalılar tarafından icat edilen sikke, kısa zamanda Ege ve Akdeniz dünyasına yayılmıştır.[139]

Anamal (Sermaye, Kapital): Gelir getiren para ve malların tümüne verilen addır.[140] Artı değer üretmek amacıyla kullanılan değer olarak da ifade edilebilir. Anamal deyimi, İlkçağlarda faiz karşılığı olarak ödünç verilen para ve malı ifade ediyordu. Çağdaş medeni hu-

136. Ifrah, 1995: 200-1.
137. Alparslan, 2010: 8-9.
138. Tekin, 1997: 14.
139. Tekin, 1997: 18-20.
140. Meydan-Larousse, XI, 206.

kukta da bu anlamda kullanılmakta ve anaparayı dile getirmektedir. Klasik ekonomide, elde edilmiş olan her türlü zenginliği ifade eder, gelir elde etmek için işletilebilecek her türlü mal ve paradır.[141]

Pazar ekonomisi (market economy): Pazar ekonomisi, fiyatların piyasada arz ve talep tarafından serbestçe belirlendiği, bugün içinde bulunduğumuz ekonomi türüdür.

Pazar ticareti (market exchange): Bu model, hem alım satım işlemlerinin gerçekleştiği belirli bir yeri (pazaryeri), hem de pazarlığın meydana gelebildiği bir tür toplumsal ilişkiyi ifade eder.[142]

Açık pazar (port of trade): Polanyi'nin ticaret limanı modelinin altında yatan kavram, ticaretin daha çok politik olarak tarafsız ve çevre bölgelerde yer almasıdır. Böyle yerler uzun mesafe değiş tokuşunu kolaylaştıran konumlarından ötürü kullanılmaktadır. Açık pazarlar sayesinde farklı milletlerden, yani farklı politik birimlere bağlı olan tüccarlar serbestçe bir araya gelebilmekte, serbestçe pazarlık edebilmektedir.[143]

Kapitalist birikim: Artı değerin bir bölümünün, mevcut sermayeyi artıran bir ek-sermaye haline dönüşmesi. Artı değer, iki büyük bölümde ele alınır. Birinci bölüm, tüketim olarak erir; ikinci bölüm ise, girişimlerin verimsel kapasitelerini artırmak amacıyla üretim alanına yeniden yatırım olarak döner. Artı değerin ek-sermaye haline dönüşmesi, bizzat sermayenin artış hareketini şartlandıran aralıksız bir süreçtir.[144]

Kuramlar, yaklaşımlar

Maddeci ekonomik yaklaşım (substantivism): Maddeci ekonomik yaklaşıma göre ekonomik davranış, bir toplumu niteleyen belirli kurumların bir sonucu olarak görülmektedir. Başka bir deyişle, farklı toplumsal örgütler, kendi örgütlerine uygun karşılıklılık, ye-

141. Hançerlioğlu, 1993.
142. Renfrew and Bahn, 1991: 338.
143. Dark, 1995:128.
144. Bouvier-Ajam, 1988: 255.

niden dağıtım ve pazar ekonomisi gibi değişik kurumsal biçimlere sahip olmalıdır.[145] Yani belli bir ekonomik yapı belirli bir politik örgütlenmeye işaret eder veya belli bir politik yapı belirli bir ekonomik düzeni gerektirir.

Biçimci ekonomik yaklaşım (formalism): Biçimcilik, maddeciliğin aksine, bireyin ekonomik davranışının tüm kültürlere uygulanabilir olduğu varsayımına dayanan mikroekonomik teoriden gelir. Karar verici olarak birey, belirli amaçlara ulaşmak için farklı ekonomik seçenekler arasından en uygun olanı seçer. Günümüzdeki modern ekonomi teorisine göre de karar verici olarak bireyin ihtiyaçlarını karşılarken rasyonel davranacağı varsayılır.

Eski dönemlerin ekonomi modellerini incelerken, maddeci yaklaşımı benimseyenler, geçmişteki ekonomilerin günümüzdekilerden farklı bir temele göre ve içinde bulunduğu toplumsal örgütün yapısına bağlı çalıştığını ileri sürmektedirler.[146] Biçimcilik yaklaşımında ise maddeci yaklaşımın aksine, bireyin ekonomik davranışının, toplumsal örgütlerin tümünde aynı olduğu iddia edilir. Kanımızca bu iki ekonomik yaklaşım birbirleriyle çelişmemektedir. Her bireyin, karar alırken çıkarına uygun davranması doğası gereğidir. Ancak her toplumda, ister yazılı, ister sözlü olsun, kurallar ve bunlara uyma zorunluluğu bulunmaktadır. Başka bir deyişle eğer ekonomik uygulamalar kurallarla belirlenmişse, birey bu kuralların dışına çıkan kararlar alamaz. Geçmişteki ekonomilerin günümüzden farklı bir temelde çalıştığını veya çalışmadığını söylemek, aşırı genellemeci ve indirgemeci bir tutum olur.

Marshall Sahlins, "rasyonel davranan insan" (homo economicus) modeline karşı çıkar. Sahlins, kapitalist toplumların karakteristiğini, kârını en üst noktaya çıkarmaya çalışan ve ekonomik davranışını fayda-maliyet hesapları üzerine kuran bireyin oluşturduğunu ancak bireyin azamiyi elde etme davranışının hane halkı üretimi yapan toplumlarda bir anlam ifade etmediğini söyler. Köylüler yalnızca yaşamlarını sürdürmek ve yeter miktarda bir üretim fazlası

145. Earle, 1985:106–7.
146. Dark, 1995: 122–3.

sağlamak için uğraşmaktadırlar, yani "azamici" değil "optimumcu"durlar. Bu durumda da, bu görüşün karşısındaki "biçimselci" bakış açısı, bunun sadece, köylülerin bankerlerinkinden farklı öncelikleri olduğunu, yani iki tarafın azamileştirmek istedikleri değerlerin farklı olduğunu, yoksa bunun ekonomilerin farklı ilkelere göre işlemesi demek olmadığını ileri sürebilir. Buradan hareketle "boş zamanın" da azamileştirilebilecek bir değer ifade ettiği söylenebilir.

Bu durum da farklı toplumlardaki insanlar arasında benzerlik ve farklılıklar olmasıyla ilgili, yani "bizim dışımızdaki insanlar temelde bizim gibi midirler yoksa nitelik olarak farklı mıdırlar?" sorusuyla ilgili olduğu kadar, karşılaştırmalı kavramlara ulaşmadaki kadim problemi de açığa çıkarır. Alışverişle ilgili konularda antropolojinin bu en temel problemini de akılda tutmak gerekir

Bir yandan da, bugün tüm kavramlara içinden baktığımız, tüm algımızı etkileyen, çarpıtan, kapitalist ekonomi, aslında dünya tarihi açısından yeni bir kavramdır. İçinde bulunduğumuz ekonomi türünün, modern sanayinin bir ürünü olan kapitalizmin, insanlık tarihi bir gün olarak düşünülürse, gece yarısına beş kala ortaya çıktığını, insanlığın ekonomisinin tarihin %90'lık bölümünde avcı toplayıcılık ve geriye kalan sürede de tarım ve hayvancılık olduğunu göz önünde bulundurmak gereklidir.[147]

Marksist ekonomik yaklaşım: Marx'a göre toplum, alt yapı ve üst yapıdan oluşur. Altyapı varoluş koşullarını içerir - maddi kaynaklar ve iş bölümü; üstyapı ise, bütün zihinsel sistemleri kapsar -din, hukuk ve ideoloji. Bütün toplumlarda, birincil çelişki altyapı içindedir: üretim ilişkileri (emeği ve mülkiyeti örgütleyen ilişkiler) ile üretim güçleri (yani teknoloji ya da toprak) arasında. Teknolojik ilerlemeler önceki üretim ilişkilerini kullanılmaz hale getirirse, sınıf çatışmaları çıkar ve üretim ilişkileri değişir - örneğin kölecilikten feodalizme, oradan kapitalizme. Marx, kapitalist sistemin kendisinin sosyalizme (proletarya diktatörlüğü) yol açacağını, sonunda da sınıfsız topluma, her şeyin herkese ait olacağı bir ütopyaya, komünizme yol açacağını öngörmüştü.[148]

147. Eriksen, 2009: 278-280.
148. Eriksen ve Nielsen, 2010: 37.

Marksizm, K. Marx ve F. Engels tarafından temelleri atılan, tarih içinde toplumların dönüşümünün analizini ve bu dönüşümün yönlendirilmesini kapsayan, insanlığın nihai hedefi olarak komünist toplumun kurulmasını öngören bir ideolojidir. Dünyanın en kapsamlı ideolojisi olarak felsefi, tarihi, siyasi, iktisadi boyutları vardır.

Marksizm'in felsefi temelleri diyalektik materyalizme dayanır. Diyalektik yöntem dünyaya ait olguları sürekli hareket, gelişim ve değişim içinde olan süreçler olarak görür. Bu anlamda, incelenen olgular her zaman aynı kalacak şeyler olarak değil, tam tersine sürekli değişmekte olan şeylerin o an içinde bulunduğu hal olarak değerlendirilir. Diyalektik yöntem dünyayı bütünleşmiş olarak ele alır. Onu oluşturan parçalar arasında sürekli bir etkileşim olduğunu kabul eder. Bu etkileşim doğadaki karşıtlıklar arasındadır. Doğada her şey karşıtıyla birlikte var olur ve karşıtların bir ilişkiye girmesi aralarında çelişkilerin doğmasına yol açar. Bu çelişkiler karşıtların birbirini etkilemesinin ve değiştirmesinin nedenidir. Bu değişim düz bir çizgi şeklinde olmaz. Değişmekte olan bir şey önce nicel değişimler geçirir. Nicel değişimlerin zaman içinde birikerek artması sonucunda, nitel bir değişim ortaya çıkar. Değişmekte olan şey, artık başka bir niteliği olan, başka bir şeye dönüşmüştür. Bu süreç başlangıcı ve sonu olmayan biçimde sürmektedir. Nitel değişimin her aşamasında bir önceki durumun zıddını içeren yeni bir durum oluşmakta, yeni durum da yeni bir dönüşüm sürecine girmektedir. Bu durum tez-antitez-sentez olarak tanımlanır.

Marx şeylerin dönüşümünde maddi temellerin belirleyici olduğunu savunan materyalist yaklaşımı benimsemiş; insan topluluklarının tarih içindeki dönüşümünü diyalektik materyalizmle açıklamıştır. Marx bu yönteme tarihi materyalizm adını verir.

Tarihi materyalizm toplumsal ilişkileri insanların yaşamlarını sürdürmek için girdikleri üretim faaliyetlerine dayandırır. Üretim faaliyetleri ise üretim güçlerine göre yapılır. Üretim güçleri, üretim araçlarını, teknolojiyi, enerjiyi kapsar. İnsanla üretim güçleri arasındaki ilişki aynı zamanda ikinci bir ilişkiye, insanın insanla ilişkisine yol açar. Buna da üretim ilişkileri denir. Üretim ilişkileri insan iradesinden bağımsız olarak var olan ve üretim sürecinde in-

sanlar arasında biçimlenen ilişkilerdir. Toplumsal işbölümü ve sınıf yapısı üretim ilişkileriyle belirlenir. Üretim güçleri ve üretim ilişkileri birlikte üretim tarzını oluştururlar.

Üretim güçleri ve üretim ilişkileri karşılıklı birbirlerini etkilerler. Üretim güçlerinde nitel bir dönüşüm gerçekleşmesi üretim ilişkilerini de dönüşüme zorlar. Üretim ilişkilerinin bu dönüşüme uyum sağlayamaması ise toplumsal devrimlere yol açar. Sonuçta üretim güçlerinin ve üretim ilişkilerinin dönüşmesi ile üretim tarzı da değişir. Tarih boyunca üretim tarzları sürekli değişmektedir. Marx'ın kuramına göre, insanlığın ilk çağlarında özel mülkiyetin olmadığı, insanların birlikte üretim yaptığı ilkel komünal toplumlar vardı. Üretim güçlerinin gelişmesi sonucu insanlar ilk kez ihtiyaçlarının ötesinde bir artık elde etmeye başladıklarında, üretim ilişkileri de değişmeye, sınıflı toplumlar oluşmaya başlamıştır. Bu süreçte antik köleci toplum, asya tipi üretim tarzı, feodalizm, kapitalizm gibi üretim tarzları ortaya çıkar. Bütün bunlar farklı sınıfsal yapılar oluşturmuş ve sınıfsal çelişkiler sonucu dönüşmüştür. Üst yapı kurumları da üretim tarzının belirlediği sınıfsal yapıya göre oluşmuştur. Devlet, sınıfsal çelişkiler ortaya çıktıktan sonra, sınıf ilişkilerini düzenleyerek yapıyı sürdürmek üzere kurulmuştur. Marx'a göre toplumların tarihi sınıf mücadelelerinin tarihidir ve bu bağlamda, kapitalizm de tarihteki geçici üretim tarzlarından biridir; sınıfsal çelişkiler sonucunda bir başka üretim tarzına dönüşecektir. Bu dönüşüm ekonomik yapının, yani altyapının üstyapı kurumlarını değişmeye zorlamasıyla olacaktır. Tez-antitez-sentez kuralı gereği, sınıfsız ilkel komünal toplumlarla başlayan insanlık tarihi, sınıflı toplumlarda yaşanan gelişmeleri içeren yeni bir sınıfsız topluma, komünist topluma ulaşacaktır.[149]

Etkileşim (interaction): Değiş tokuş ile ilgili çalışmalar genellikle etkileşim kavramı çerçevesinde ele alınmaktadır. İki toplumun birbiriyle ilişki kurması ve birbiriyle etkileşime girmesi iki türlü değiş tokuşla olmaktadır. Etkileşim hem mal alışverişiyle hem de bilgi alışverişiyle olabilir.

149. Danışoğlu, 2006: 561-3.

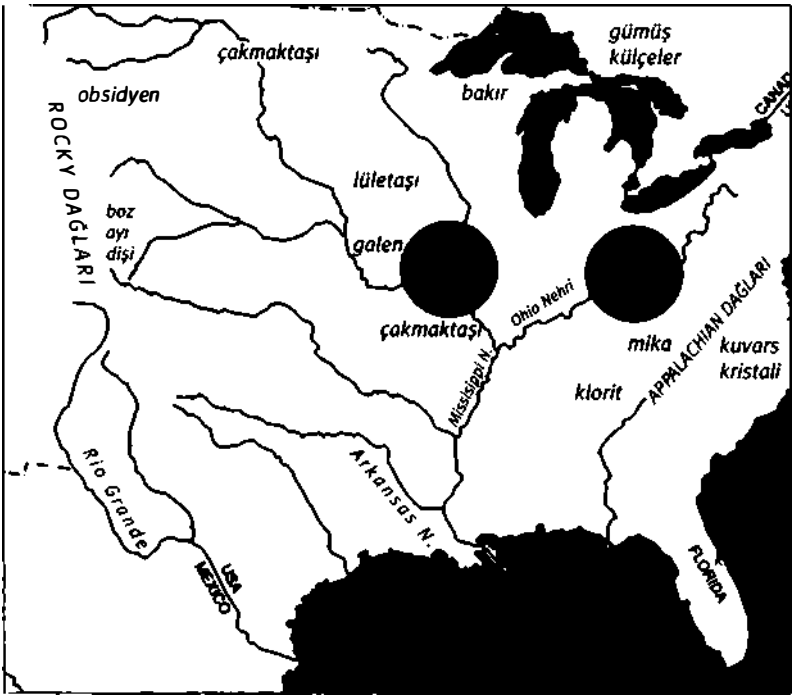
Etkileşimi genelde yayılımcı teorilerle açıklamaya karşı bir eğilim vardır. Ancak bir bölgenin diğerine başat olduğu bu tarz modeller tek seçenek değildir. Literatürde "peer polities"[150] olarak bilinen, eşit konumdaki bağımsız politik birimler/idareler arasında da etkileşim olabilmektedir.

Etkileşim alanları yaklaşımı (interaction spheres): Etkileşim alanları, birbirlerine ticaret yollarıyla bağlı birimlerin oluşturduğu sistemlerdir. Örneğin Kuzey Amerika'daki Hopewell kültürü bu tür bir sisteme sahiptir.

Hopewell etkileşim alanı: MS 2. yüzyılda, şimdi ABD'nin doğusunda bulunan Hopewell etkileşim alanı (Şekil 1), çok geniş bir coğrafyayı kapsar. Değerli eşyaların değiş tokuş edildiği bu sisteme sekiz bölge katılmasına rağmen, bunlardan ikisi bu sistemde daha merkezi bir rol oynamaktadır. Bu bölgeler Yukarı Ohio'nun Scioto bölgesi ile Illinois'in Havana bölgesidir. En basit ifadeyle bu değiş tokuş kuzey ve güney arasında yapılmaktadır. Deniz kabuğu, köpekbalığı dişi, mika ve diğer taş ve mineraller güneyden gelirken doğal bakır, gümüş ve pipo yapımında kullanılan sert kızıl kil kuzeyden gelmektedir. Farklı bölgelerden gelen çakmaktaşının yaygın olarak değiş tokuşu yapılmaktadır ve obsidyen ise oldukça uzakta batıda bulunan Oregon ve Wyoming'ten gelmektedir. Bu malzemelerin çoğu dini törenler ve kostümlerde kullanmak üzere getirilmiştir.[151]

Dünya-sistemi kuramı (world-system): Ticaret sistemleri, politik olarak bağımsız birçok toplumun sınırlarını aşarak çok geniş bir alana yayılabilir. Fakat bazen, bu çeşit bir yaygın ticaret sisteminin farklı parçaları, ticari olarak, birbirlerine artık bağımsız bir varlık olarak düşünülemeyecek kadar bağımlı hale gelebilir. I. Wallerstein, "world-system" veya "world-economy" terimlerini, ticaret ağlarıyla birbirine bağlanarak ayrı politik birimlerin (örneğin ulus devletler) sınırlarının çok ötesine uzanan ve onları daha geniş fonksiyonlu bir birimde birleştiren ekonomik birimi tarif etmek için kullanmıştır. Sürekli ekonomik etkileşimin bir sonucu olarak, bu çok idareli ağ, işlevsel olarak uzmanlaşmış bir "merkez bölge",

150. Stein, 1999: 7; 40–41.
151. Renfrew ve Bahn, 1991: 367.

Şekil 1: Hopewell etkileşim alanı.

"çevre bölgeler" ve "tampon bölge"den oluşan üç bölümlü bir hiyerarşik yapı olarak gelişir.[152] Bu yapının dışında ise, "uç bölge" yer alır.

Merkez bölge (Core): Birkaç rekabetçi devleti de içerebilen merkez bölge, politik merkezilik, üretim kaynakları, artı değer birikimi ve askeri kuvvetler açısından son derece gelişkindir. Merkez bölgelerin geniş ölçekli ekonomileri vardır ve bunlar çevre bölgelerden sağlanan hammaddeleri kullanarak değerli bitmiş ürün üretiminde uzmanlaşmışlardır ve bu üretilenler çevre bölgelere ihraç edilir.[153]

Çevre bölgeler (Periphery): Dünya sisteminin dış kenarındaki çev-

152. Stein, 1999: 10–11.
153. A.g.y. 11.

re bölgelerde, daha adi eşyaların üretiminde uzmanlaşılır, bu da emeğe geri dönen girdinin merkezde olduğundan çok daha düşük olması demektir. Bu alanlardaki üretim, içinde köleliğin de olduğu emek sistemlerine dayanır. Çevre ekonomiler daha çok, çok fazla uzmanlık gerektirmeyen konulara, örneğin ana gıda maddelerinin ekimine ve merkeze hammadde sağlamaya odaklanır.

Politik anlamda çevre, daha az merkezileşmiş ve merkez devletlerden daha zayıf idarelerden oluşur. Çevre, sömürgeci yönetimler tarafından direkt olarak veya merkezi bölgeye bağlı zayıf yerel yöneticiler tarafından kontrol edilir. Merkez bölgenin politik egemenliği ve ekonomik gücü, asimetrik veya eşit olmayan değiş tokuş sistemi sayesinde çevre bölgelerin zararına artı değer biriktirmeye olanak verir.[154]

Tampon bölge (semi-periphery): Coğrafi ve örgütsel olarak merkez ile çevre bölgeler arasındadır. Politik sistemi merkezdekilerden daha az karmaşık fakat çoğunlukla çevre idarelerden daha merkezi ve hiyerarşiktir. Ekonomik anlamda da tampon bölge merkez ile çevre arasında bir yere düşer, özellikle emek kontrol sistemi konusunda Wallerstein'ın ileri sürdüğü şey, bedava veya zorla çalıştırmaya karşıt olarak ortakçılık yani toprak kirasını ürünle ödemek olarak tanımlanır. Tampon bölgenin merkez ve çevre arasında politik ve ekonomik bir tampon kuşak olarak iş gördüğü söylenebilir, o münasebetle sistem bir bütün olarak dengelenir ve devam eder.[155]

Uç bölge (external arena): Belli bir dünya-sisteminin çevre bölgelerinin ötesinde ise "uç bölge" uzanır, buna rağmen sınırlar çoğunlukla değişkendir ve tanımlamak güçtür. Bu bölgenin dünya-sistemiyle ilişkisi son derece sınırlıdır. Buna örnek olarak Han Çin'i, Roma İmparatorluğu'na göre bir uç bölge olarak kabul edilebilir. Bu iki dünya sistemi yalnızca çok sınırlı bir değerli eşya alışverişi ile bağlıdır.[156]

---

154. A.g.y.
155. A.g.y.
156. Stein, 1999: 11-12.

Dünya-sistemi terimi, I. Wallerstein'ın günümüzün kapitalist dünya ekonomisini çözümlerken oluşturduğu kuramla ortaya çıkmıştır. Wallerstein'ın "Büyük Dönüşüm" olarak adlandırdığı 1500'lü yıllarda yaşanan gelişmelerden sonra, dünyanın şimdiye kadar yaşadığı üç tarihi dönemin üçüncüsü başlamış, kapitalist dünya ekonomisi birkaç yüzyıl içinde tüm küreyi sarmıştır.[157] Arkeoloji ve diğer bazı disiplinlerin artık farklı bir anlamda kullandıkları "dünya sistemi" kavramı ile Wallerstein'ın "dünya-sistemi" kavramı arasında oldukça büyük bir fark vardır. Wallerstein'ın "dünya-sistemi", "dünyadaki" bir sistem veya "dünyanın" sistemi değildir, kendisi "bir dünya olan" bir sistemdir. Dolayısıyla tire işareti, "dünya"nın "sistem"i nitelemediğini, iki sözcüğün birlikte tek bir kavram oluşturduğunu anlatmak için konmuştur.[158] Ayrıca Wallerstein dünya-sistemi kavramını çoğul olarak kullanmaktadır, örneğin bir dünya-sistemi Avrupa ve Batı Hindistan'ı, bir diğeri ise Çin ve onun Pasifik'teki komşularını kapsayabilir. Tekil olarak kullanılan ve değiştirilmiş dünya sistemi kavramı ise, tarihsel zaman ve uzam boyunca tek bir dünya sistemi var olageldiğini anlatmaktadır; "dünya"nın "sistem"i nitelemesi ise sistemin zaman boyunca tüm dünyayı kapsama eğilimini göstermektedir.[159]

Arkeologlar ve tarihçiler bu modelin terminolojisini (örneğin merkez ve çevre bölgeler kavramları), daha eski dönemlere uyarlamışlardır. Ancak Wallerstein bugünkü dünya düzeninin 500 yıldan daha geriye götürülemeyeceğini söylemektedir.

Wallerstein'a göre, MÖ 10.000'den yaklaşık MS 1500'e değin süren ikinci dönemde birlikte yaşayan çok sayıda tarihsel sistem vardı ve bunlardan hiçbiri kesintisiz sermaye birikimi için baskı yapan bir yapıya sahip değildi. Çünkü kapitalizmin ayırt edici özelliği yalnızca sermaye birikimi değil, kesintisiz sermaye birikimidir. Ayrıca Wallerstein, bu dönem için ticaretin tek başına bir sistem oluşturduğuna inanmamaktadır. Temel veya zorunlu mallar ve lüks mal-

157. Wallerstein, 2003: 533.
158. A.g.y. 532.
159. A.g.y. 531–2.

lar arasındaki ayrımın altını çizer. Ona göre, modern çağ öncesindeki ulaştırma teknolojisi ve yüksek ulaştırma maliyetleri nedeniyle uzak mesafe ticareti, küçük hacimli, yüksek kâr getiren malları kapsamak zorundaydı ve bunlar da zorunlu olarak lüks mallardı.[160]

Wallerstein'ın görüşü, arkeolojik kanıtları çok fazla göz önüne almaz; ancak vurguladığı şey, MS 1500'den sonrası için oluşturulmuş bir kuramın bu tarihten öncesine, hatta tarihöncesine uyarlanmasının yanlışlığıdır. Wallerstein'a göre, maliyetler göz önünde bulundurulduğunda uzun mesafe ticareti büyük hacimli olamaz. Oysa tarihöncesinde yoğun bir mal aktarımı olduğunu görmekteyiz. Ancak bu yoğun aktarımın düzenli olup olmadığı kesin olarak bilinmemektedir. Burada sorgulanması gereken şey, düzenli bile olsa neden iki bölge arasındaki ticaretin asimetrik bir yapılanmaya yol açması gerektiğidir. Esas yanlışlık, mal aktarımına ait her kanıtın mevcut bir modele uyarlanmaya çalışılmasıdır.

Eş konumdaki yönetim birimleri (peer polities): Dünya sistemi modeli, bölgelerarası etkileşimin farklı olası türlerinin yalnızca küçük bir altkümesini izah etmektedir. C. Renfrew'un eş konumdaki yönetim birimleri (peer-polity) modeli bazı etkileşim ağlarını açıklamada çok yararlı olabilmektedir. Bu model ile dünya sistemi yaklaşımı arasındaki fark birkaç önemli noktada toplanır. Bunların ilki, eş konumdaki yönetim birimleri etkileşiminde sistemin farklı bölümleri arasında bir hiyerarşi olduğu varsayımına ihtiyaç duyulmaz; böylece çevre bölgelerin varlığı, yalnızca, merkez bölgeye bağımlı olarak gelişmeyle açıklanamaz. İkincisi, asimetrik değiş tokuş, idareler arasındaki etkileşimin olası bir biçimi olmasına rağmen, Renfrew'un modeli eşit güçteki yönetimler arasında simetrik değiş tokuşa olanak sağlamaktadır. Üçüncüsü, eşit yönetimler etkileşimi, idareler arasındaki alışverişi etkileşimde merkez konuma oturtmamaktadır. Bu modele göre, yönetimler arasındaki ilişkileri siyaset ve ideoloji yapılandırmaktadır. Son olarak bu modelde, bir bölgenin yapısının değişiminde hem iç hem de dış dinamikler etkin olmaktadır.[161]

160. Wallerstein, 2003.
161. Stein, 1999: 40-41.

Eş konumdaki yönetim birimlerinin etkileşimi daha birçok şekilde olabilirse de, aşağıda bulunanlar belli başlı etkileşim türleridir:[162]

a. Yarışma (competition). Komşu bölgelerin her biri, kendi başarısını komşularının gücü karşısında sınayacak çeşitli yollar deneyerek rekabet edebilir. Bu çeşit bir etkileşim, dönemsel olarak toplanan avcı toplayıcı kabileler arasında görülür. Buna örnek olarak eski Yunan'daki olimpiyat oyunları ve günümüz İskoçya'sındaki klanların, senede bir defa toplandıkları Highlander Festivalleri verilebilir.

b. Rekabet (competitive emulation). Buna örnek olarak Amerika'nın kuzeybatı kıyısı yerlilerinin "potlaç"ı verilebilir. Bir örnek de törensel merkezlerde komşuyu, büyüklük ve ihtişamda geçen, görkemli anıtlar inşa edilmesidir. Bu olgu Avrupa'nın Ortaçağ başkentlerindeki görkemli katedrallerde de görülür. Aynı durum Yunan şehir devletlerinin tapınakları için de geçerlidir.

c. Savaş. Savaş rekabetin en açık şeklidir. Rekabetin amacının bölgeyi kazanmak olması şart değildir.

d. Yeniliklerin aktarılması. Doğal olarak bir bölgede ortaya çıkan teknik bir gelişme, zaman içinde diğer bölgelere de yayılır.

e. Değerli eşyaların törensel olarak değiş tokuş edilmesi. Eşit idarelerin soyluları arasında bir dizi değerli eşya değiş tokuşu olduğu bilinir. Değerli eşyalara ek olarak eşlerin de alınıp verildiği bilinmektedir.

f. Mal aktarımı. Lüks mallar yanında gündelik malların da yaygın olarak değiş tokuş edildiği unutulmamalıdır.

g. Dil. Etkileşimin en etkili yöntemi ortak bir dilin varlığıdır.

---

162. Renfrew ve Bahn, 1991: 364, 366.

III.
Tarihöncesi Ticaretin Farklı Disiplinler Tarafından Ele Alınışı

Ticaret veya mal alışverişinin açımlanmasıyla ilgili terimlerin açıklamalarına yukarıda değinmiştik. Ticaret, farklı uzmanlık alanları tarafından ele alınan bir konudur; her bir uzmanlık alanında, o alanın kendi gereğine göre, ticaret ile ilgili terimlere farklı anlamlar yüklenmekte, bu da, terimlerin anlamları kaydığı için, yayınlarda kavram karmaşasına neden olmaktadır. Bu nedenle terimlerin hangi anlamda kullanıldığının çalışmanın başında açıklanması zorunluluk durumuna gelmiştir; ancak bu konuda birleştirici çalışmaların sayısı çok azdır ve çalışmaların çoğunda "ticaret"in hangi anlamda ele alındığı tanımlanmamıştır. Bunun yanında, kaynağı bilinen malzeme veya malların bu kaynaktan uzakta bulunmaları ticareti varsaymak için yeterli neden olarak kabul edilmiş, gerekli açılım yapılmadan, ticaret yapıldığı varsayılmıştır.[163]

Söz gelimi Tunç Çağı'nda yapılan ticaretten söz eden bir makale için ticaret teriminin anlamı oldukça belirgindir. Çünkü yaklaşık MÖ 3000'den itibaren tunçtan yapılan aletlerin ve silahların önceki gereçlerin yerini alması, toprağın eskiye göre çok daha hızlı ve verimli işlenebilmesine olanak tanımış, böylelikle artı ürün elde edilmesi ve zamandan tasarruf edilmesi sağlanmıştır. Bunun yanında, bu dönemden itibaren büyük miktarda yükü uzun mesafelere taşıyabilecek teknelerin inşa edilebilmesi gibi ilerlemeler, Doğu Akdeniz'de ticaretin daha da gelişip yaygınlaşmasını sağlamıştır. O dönemde yapılan ticaret de, özellikle Uluburun Batığı'ndan (Son Tunç Çağı), kil tabletlerden ve Mısır hiyerogliflerinden oldukça iyi bilinmektedir. Ancak Neolitik için durum farklıdır, bu dönemde bir mal veya malzemenin, üretildiği yerden veya kaynağından farklı bir yerde bulunması, bu malın, bulunduğu yere ticaret nedeniyle gelmiş olduğunu kanıtlamaya yetmez. Bir malın ticarete konu olup olmadığının araştırılması, aktarım modelinin belirlenmesi gereklidir.

163. Bloedow, 1987: 60.

"Ticaret"in pek çok bilim dalı tarafından çalışılan bir konu olduğundan ve terminolojisinin bu bilim dallarının gereklerine göre farklı anlamlandırıldığından söz ettik; şimdi bu saptamadan yola çıkarak, konunun bu farklı disiplinler tarafından hangi ana çerçeveler altında ele alındığına kısaca değineceğim. Bu çerçeveler aşağıda, eserlerinden en çok alıntı yapılan araştırmacıların çalışmalarından örnekler verilerek sıralanmıştır.

Felsefe:

Aristoteles, Politika'sında, ticaretin, ev ürünlerinin takasından doğduğunu belirtir ve her nesnenin kullanımının iki ekonomik yönü olduğuna değinir. Örneğin bir ayakkabının bir kullanım değeri, bir de takas işleminde değişim nesnesi olarak değeri vardır; ikisi de bir ayakkabıyı kullanmanın yollarıdır. Bu saptama, ticaretin başlangıçta servet birikiminin bir parçası olmadığını göstermektedir.[164]

Aristoteles'e göre, takasta değiştirilen ürünler değiştiren kişi ya da grubun kendisinindir,[165] başka bir deyişle o ürünleri takasta kullanmak üzere başkasından almamışlardır. Burada takas ile ticaret kavramları arasındaki fark açıkça belli olmaktadır. Aristoteles'in çağdaşı, barbar olarak kabul ettiği kabileler, eksiklerini takas yoluyla tamamlamaktaydılar, bu kabileler malı malla değiştirmenin ötesine geçmiyorlardı. Örneğin şarap karşılığında mısır ve diğer başka ürünleri değiş tokuş ediyorlardı.[166]

Para kavramının icadı da değiş tokuşu kolaylaştırmak amacıyla olmuş, ticaret de buradan doğmuştur. Servet birikimi de paranın kullanılmaya başlamasıyla gündeme gelmiştir.[167]

Ekonomi tarihi:

M. Weber, ticareti, başlangıçta etnik gruplar arasında gerçekleşen bir olay olarak tanımlar; ticaret ona göre aynı kabile veya aynı

164. Aristotle, 1932: iii. 11-12.
165. A.g.y. 12.
166. A.g.y. 12-13.
167. A.g.y. 14-15.

toplumun üyeleri arasında yer almaz, eski toplumlarda sadece yabancı kabilelere yöneltilen harici bir olgudur. Bu tanımda, karşılıklılık prensibine dayanan toplum içi alışveriş ile kazanç elde etmeye dayanan toplum dışında gerçekleşen alışveriş arasında dolaylı bir ayrım yapılmıştır.[168]

K. Polanyi'nin ilk ticaret tanımı, ticareti kurumsal bakış açısına göre ele alır. Ticaret, hemen ulaşılamayan malların elde edilmesi yöntemidir ve topluluğun dışında gerçekleşen, av, keşif ve yağma gibi faaliyetlere benzer. Ticaret de dahil olmak üzere bütün bu faaliyetlerin amacı, belli bir mesafeden mal elde etme ve taşımadır. Ticareti diğerlerinden ayıran özellik, ganimet ve yağma gibi faaliyetlerde bulunmayan, barışçıl, iki taraflı düzendir. İkinci ticaret tanımında ise ticaret piyasaya göre ele alınmaktadır; buna göre ticaret, malların pazardan geçen yolları üzerindeki hareketidir; bu da, arz-talep-fiyat mekanizmasını oluşturan bir kurumdur. Bir mal bir yönde hareket ederken diğeri ters yönde hareket eder. Hareket fiyatlar tarafından kontrol edilir. Ticaret ve pazar eşzamanlıdır. Tüm mallar – satmak için üretilen mallar – potansiyel ticaret objesidir. Ticaret mekanizması fiyatların fonksiyonudur ve yine fiyatlar ise piyasanın fonksiyonudur. Sonuç olarak, tüm ticaret, piyasa ticaretidir. Ticaretin kurumsal tanımı ise böyle bir piyasadan bağımsızdır. Bozulmamış ilkel koşullar altında bu – av, keşif veya yağma gibi – organize bir grup faaliyetidir. Ağırlık noktasını farklı toplumlara ait grupların buluşması oluşturur. Böyle buluşmaların amaçlarından biri de değiş tokuştur. Bu buluşmalarda sürüm değerini meydana gelmez, tersine önceden varsayılır. Ne kendi hesabına ticaret yapanlar, ne de şahsi kazanma güdüsü vardır; törensel ve ritüel öğeler ekonomik faaliyetlerle iç içe geçmiştir.[169]

Polanyi'nin yazılarında, ticaret iki farklı şekilde tanımlanmıştır ve bu tanımlar kesinlikle farklı durumları ifade etmektedir. Kurumsal tanımda ticaretin toplumsal yönü vurgulanmıştır, piyasa tanımında ise saf ekonomik yönü.

168. Rowlands, 1973: 590.
169. Polanyi, 1975:133–4.

Ekonomik antropoloji:

Ekonomik antropoloji, adını borçlu olduğu, 20. yüzyılın iki akademik disiplininin bir araya gelmesinin ürünüdür. Aslında, ekonomi ve antropoloji arasında diyaloğa dayanan bir ilişki olduğunu söylemek doğru olmaz; en baştan beri neo-klasik geleneğe bağlı iktisatçılar antropolojiye pek fazla ilgi göstermemiş, yüzyılın ikinci yarısında ise disiplin teoride ve pratikte küresel kapitalizmin sözcüsü haline gelmiştir. Diğer yandan, antropologlar, "ekonomi" ile ilgilendiklerinde, genellikle ana akıma bağlı iktisatçıların bakış açısından söz etmek zorunda hissetmişlerdir kendilerini, bazen de bu fikir ve yöntemleri egzotik toplumlara uygulamışlar, daha da sık olarak, disiplinin evrensel olarak geçerli olma talebine karşı eleştirel yaklaşmışlardır. Bu dönemdeki antropologların kendi entelektüel yetkeleri saha çalışmasına dayandığından, ekonomik antropolojideki tartışma genellikle, ekonomik fikirlerin etnografik bulguların ışığında yorumlanması şeklinde cereyan etmiştir.

Ancak bugünlerde uygarlık çoğunlukla bir ekonomi gibi düşünülmektedir; çok çeşitli teori ve yöntemler üretilmekte, bazı antropologlar, ekonominin geçmişi, bugünü ve geleceği üzerine alternatif görüşler ileri sürmektedir.

Ekonomik antropoloji alt disiplininin tarihi üç döneme ayrılabilir. İlki, 1870'ten 1940'a kadar olan dönemi kapsar, bu dönem, ekonomi ve antropolojinin modern akademik disiplinler olarak ortaya çıktıkları dönemdir. Bir bürokrasi devrimi devletler ve birleşik monopollerde gücü merkezileştirmiş, ekonomi, kendisini rekabetçi pazarlarda bireysel karar verme mekanizmasının çalışılması olarak yeniden tanımlamıştır. Daha sonra, hızlı bir biçimde uygarlaşan dünya, ekonomik bunalım ve savaş tarafından tüketilince, antropologlar modern tarihin dışına çıkarak, uzaktaki toplumların etnografyalarını yayınladılar. Çalışma alanının da fazla bir kamusal rolü yoktu. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde ise, üniversitelerin yayılımı ve ekonominin kamusal itibar kazandığı görülür. Akademik yayın patlaması antropologlara esas olarak kendileri ve öğrencilerine hitap etme olanağını verdi. Ekonomik antropoloji 1950'lerden 1970'lere kadar canlı bir tartışma ortamı sürmüştür; bu

dönemde, refah devleti politikaları doruk noktasındadır ve Avrupa imparatorlukları tasfiye halindedir. Alt disiplinin 1980'lerden itibaren daha az göz önünde olduğu görülür; bu tarihler de, dünya ekonomisinde "neo-liberalizm" ve "küreselcilik" dönemidir. Ticaret, para, tüketim ve özelleştirme üzerine birçok çalışma üretiliyor olmasına karşın, çağdaş antropolojideki diğer birçok konuda olduğu gibi, sonuçlar bütünlük taşımaz.[170]

Ekonomik antropoloji alanında görüşlerinden en çok faydalanılan antropologların başında gelen Marshall Sahlins, bu alana pek çok katkı yapmıştır, en bilinen yapıtı, konu üzerine çeşitli yerlerde yayınlanmış birçok makalesinin toplandığı "Stone Age Economics (1972)" adlı kitabıdır.

M. Sahlins'e göre, malların yer değiştirmesi, "maddesel işlemler genellikle, süregelen bir toplumsal ilişkide anlık olaylardır" diye ifade ettiği, toplumsal bir bağlamda gerçekleşir. "Maddi alışverişi yöneten toplumsal ilişkidir", der, "malların akışı, statüyle ilgili davranış kuralları tarafından sınırlandırılır ve bu kuralların bir parçasıdır."[171]

Değiş tokuş, karşılıklılık kavramından yola çıkan Sahlins'in tanımına göre, toplumsal ve bölgesel uzaklığın bir fonksiyonudur. Sahlins değiş tokuşu, kabile toplumlarında, aile, soy veya köy içinde olumlu karşılıklılıktan yani tam dayanışma kavramından, köyün bağlı bulunduğu kabilenin yaşam alanı içinde eşdeğerde karşılıklılığa (bire bir değiş tokuş), kabile dışında olumsuz karşılıklılığa (pazarlık, kandırma, aşırma) doğru türü değişen uzamsal bir süreklilik olarak görür.[172]

Bu tanımın özünde, değiş tokuşun kâr motivasyonundan çok ihtiyaç karşılama özelliği bulunmaktadır. Değiş tokuşun toplumsal yönünün vurgulandığı bu tanımda insanlar, toplumsal olarak birbirlerine ne denli uzak olurlarsa (bu kabaca mesafeyle de orantılıdır), güvenin azalması oranında aralarındaki alışveriş de şekil değiştirir;

170. Hart ve Hann, 2007.
171. Sahlins, 2010: 183.
172. Sahlins, 1998: 90-5.

karşılığını hemen beklemeksizin bir şeyler vermekten, sırasıyla takas, pazarlık, kandırma ve aşırmaya kadar değişen ekonomik davranışlar ortaya çıkar.

Sosyoloji:

G. Homans'a göre, mal ve hizmetlerin değiş tokuşu, temel ve evrensel bir insan davranışıdır.[173] Toplumsal davranışı maddesel olsun olmasın bir değiş tokuş olarak ele almak, Homans'a göre dört teori grubu arasındaki ilişkileri aydınlatacaktır. Bunlar, davranışsal psikoloji, ekonomi, etkileşme dinamikleri hakkındaki sorunlar ve küçük grupların yapısı üzerine olan sorunlardır.[174]

Alışverişi insanın temel davranışlarından biri olarak kabul etmek, kâr-zarar-çıkar işleyişini aydınlatmaya yarayacaktır. Bir önceki bölümden hatırlanacak olursa, bu işleyişin temelinde fayda ve değer kavramları bulunmaktadır.

Arkeoloji:

Arkeoloji çalışmalarında genellikle ticaretin tanımı yapılmamıştır. "Ticaret"in tanımını yapan az sayıda arkeologdan biri olan C. Renfrew'a göre, tarih çağlarının ilk dönemleri için tüm zamanını bu işe ayıran, profesyonel tacirlerin varlığının kanıtlanabilmesine karşın, tarihöncesinde ticaretin meslek olarak yapıldığına hükmedilemez. Tarihöncesi toplumların çoğunda olasılıkla profesyonel alım satım faaliyetleri bulunmaz. O nedenle "ticaret", en geniş anlamıyla anlaşılmalıdır: "Ticaret, barışçıl insanlar aracılığıyla malzeme veya malların taşınması veya değiş tokuşu, karşılıklı gidip gelmesidir". Karşılıklılık her zaman kanıtlanamasa da, yağma, haraç ya da vergi türü bir aktarım olası görülmüyorsa aktarımın karşılıklı olduğu varsayılabilir. En azından malların el değiştirmek zorunda olması, Renfrew'un tanımlamasının can alıcı özelliğidir. Mallar verildiğinde, "arzu edilmeyen armağanlar" olarak ya da baskı altında veril-

173. Homans, 1958: 606.
174. A.g.y. 597.

medikçe, karşılığında bir şey alınması gerekir. Bunun ticari bir işlemi kapsaması gerekmez, ancak bu alışveriş karşılıklı olarak tatmin edici olmalıdır. Zamanının tamamını bu işe ayıran ve bir şey üretmeyen "aracı" geçimini tamamen bu değiş tokuşlardan sağlar, bu da çoğu kez daha yeni ve daha gelişmiş toplumların ürünüdür. Bu nedenle etnografik benzerlikler çok dikkatli kullanılmalıdır. Tarihöncesi dönemler için kullanılan "mal", "kâr" veya "artı değer" gibi terimler de, günümüzdekilere benzer ekonomik yapıları veya ticari işlemleri kast etmemektedir. Farklı ekonomik örgütler ticaretin farklı türlerine elverdiğinden, sözcükleri çok katı veya kesin olarak tanımlamak, araştırmanın konusu olan işlemlerin ve değiş tokuşların geniş çeşitliliğini hesaba katmamaya neden olur.[175]

Renfrew, daha sonraları, ticareti bu kez değiş tokuşla eşanlamlı olarak kabul eder ve çağdaş sosyologlarca "tüm kişiler arası ilişkileri, tüm toplumsal davranışı, mal veya hizmetlerin değiş tokuşu olarak görmek" şeklinde benimsenen değiş tokuş düşüncesini destekler. Bu "tüm toplumsal davranış" Renfrew tarafından tüm insan davranışını kapsayacak şekilde genişletilmiştir: "Tüm insan faaliyeti bir ölçüde değiş tokuş olarak görülebilir".[176] Başka bir yazısında Renfrew, "Bazı durumlarda malların el değiştirdiği hiç saptanmamıştır. Ticaret bu durumda herhangi bir mekanizmayla belli bir mesafeden malzeme elde edilmesini ifade eder" demektedir.[177] Bu tanımda ticaret, doğrudan erişimi de içine alacak şekilde genişlemiş olmaktadır.

Renfrew konu üzerine başka bir tartışmasında ise Polanyi'nin tanımından alıntı yaparak ticaretin "değiş tokuşla eşanlamlı bir terim" olduğunu, yani, "malların karşılıklı çıkarlara uygun olarak el değiştirmesi" olarak tanımlanabileceğini belirtmektedir.[178]

En son tanımlarından birinde Renfrew, değiş tokuşun arkeolojide merkezi rol oynayan bir kavram olduğunu ve mallara işaret ettiğinde hemen hemen ticaretle aynı şey olduğunu ifade eder. Ancak bu

175. Renfrew, 1969: 152.
176. Renfrew 1975: 5.
177. Renfrew 1977: 72.
178. Polanyi, 1957: 266; Renfrew 1975:4.

tanımda değiş tokuş ticaretten daha geniş bir anlama sahiptir; sosyologlar tarafından tüm kişiler arası ilişkileri tarif etmede kullanılan değiş tokuş kavramı, bu nedenle toplumsal davranışların tümü, maddi olduğu kadar maddi olmayan şeylerin de değiş tokuş edilmesi olarak görülebilir. Değiş tokuş bu daha geniş anlamında fikir alışverişini de içerir. Bundan dolayı, değiş tokuşu daha detaylı olarak göz önüne almak gereklidir. Çünkü değiş tokuş aracılığıyla kurulan birçok ilişki değiş tokuşu yapılan şeyden daha önemlidir ve değiş tokuş kavramı etkileşim çalışmaları çerçevesinde ele alınmalıdır.[179]

Kısaca özetlemek gerekirse, Renfrew'a göre ticaret, en geniş anlamda "barışçıl bir şekilde, insanlar aracılığıyla malzeme veya malların yer değiştirmesi veya değiş tokuşu, karşılıklı gidip gelmesi" ya da "herhangi bir mekanizmayla uzaktan malzeme elde edilmesi"dir.[180] Doğrudan erişimi bir yana bırakırsak, buradaki can alıcı noktayı, malların el değiştirmesi oluşturur. Dahası, "ticaret" ve "değiş tokuş" terimleri birbirinin yerine kullanılmıştır, çünkü daha katı tanımlar, alışveriş türlerinin hem zamansal hem de coğrafi çeşitliliğini kısıtlayacaktır.[181]

Runnels ve van Andel ise, "ticaret" (trade) teriminin tanımının şimdiye kadar oldukça geniş tutulduğuna ve "değiş tokuş" (exchange) terimiyle dönüşümlü olarak, malların bir kimse veya gruptan diğerine aktarılması sürecini tanımlamak için kullanıldığına dikkat çekerler.[182] Bu tanımdan doğan soru, bir arkeolojik kontekstte, ticareti, gerçek anlamı ne olursa olsun diğer mal dağıtım biçimlerinden ayırt etmenin mümkün olup olmadığıdır. Hodder, nesnelerin arkeolojik dağılım verilerini regresyon analizleri ile incelediği çalışmasında eşsonuçluluk[183] (equifinality) sorunuyla karşılaşmıştır;[184] ancak Runnels ve van Andel'e göre, bu saptamalar teorik olarak

179. Renfrew and Bahn, 1991: 335.
180. Renfrew, 1977: 72.
181. Knapp, 1985:1.
182. Runnels ve Van Andel, 1988: 92.
183. Eşsonuçluluk, farklı modellerin özdeş sonuçlar vermesidir.
184. Hodder, 1974: 175.

çok sınırlayıcıdır ve yapılacak yorumların önünü tıkar. "Ticaret" yerine "değiş tokuş" veya "etkileşim" gibi daha başka terimler de kullanılabilir; ancak asıl sorun çözülmeden kalacaktır.[185]

Runnels ve van Andel'in tanımına göre ticaret, insanların tüm etkileşim türlerini içine alacak şekilde tanımlanmamalıdır. Terimin mutat değiş tokuş ve karşılıklı aktarım anlamı saklı kalmak üzere, kapsamı, ekonomik farklılık ve güç gösterimlerinden doğan asimetrik ve eşitsiz alışverişleri de içerecek şekilde genişletilmelidir. Aktarımlar pekâlâ ticaretin türleri olarak yorumlanabilir, tıpkı örneğin kavkı bileziklerin çakmaktaşı dilgilerle değiştirilmesinin ticaretin bir türü olduğu gibi. Hem maddi hem de toplumsal aktarım her zaman birbirine sıkı sıkıya bağlıdır, öyle ki ticaret, malların kontrolünü elde bulundurmanın sürecin yalnızca bir parçası olduğu, güce dayanan ilişkilerin bir aracı olarak kabul edilebilir. Sonuç olarak ticaret, zenginlik ve güce götüren bir yol veya toplumsal bir kontrol yöntemidir ve mallar ticaret ilişkilerinin somut bölümünü oluşturur. Arkeolojik kayıtlarda bir mal dağılımının parçası olarak bulunan nesneler ticaretin kalıntısıdır, ancak bunların, çok daha büyük ve karmaşık süreçleri içeren toplumsal aktarımların yalnızca maddi birer öğesi oldukları göz önünde bulundurulmalıdır.[186]

Kentleşme süreciyle ilgili kuramlar:

Childe, kentleşmeyle ilgili sıraladığı ölçütlerin arasında, "uzak mesafe ticareti"ni de sayar. Büyük ölçekli ve daha çok lüks tüketime dayanan, düzenli bir biçimde sürdürülen bölgelerarası uzun mesafe dış ticaretin varlığı, ilk uygarlıkların ve onların ürünü olan kentlerin ortak özelliğidir.[187]

Kapitalist dünya ekonomisinin açıklanmasıyla ilgili kuramlar:

Sık olarak alıntı yapılan "dünya-sistemi kuramı"nda Wallerstein, "dünya-sistemi" terimini, ticaret ağlarıyla birbirine bağlanmış ayrı

185. Runnels ve Van Andel, 1988: 93.
186. A.g.y. 94.
187. Aktüre, 1997: 13.

politik birimleri (örneğin ulus devletler), çok daha geniş fonksiyonlu bir yapı oluşturacak şekilde birleştiren bir ekonomik birimi tarif etmek için kullanmıştır. Başlangıçta diğerlerinden yalnız doğal kaynaklar bakımından farklı olan bir devlet, zamanla, ticaret ağlarıyla bağlı olduğu bazı devletleri kendine bağımlı hale getirir. Bu bağımlılık, hammadde çekip yerine bitmiş ürün satmak yoluyla yaratılır. Bağımlı hale gelen devlet gittikçe fakirleşirken, sömüren devlet ise merkez konumuna yükselir. Bu kuramda ticaret, merkezi önemde bir unsurdur. Bu kuramın arkeolojide kullanımına ilişkin en iyi örnek, Algaze'nin Uruk kültürünün yayılımını incelediği, "The Uruk world system: the dynamics of early Mesopotamian civilization" adlı eseridir. Algaze'ye göre, MÖ 4. binyılın ikinci yarısında, Güney Mezopotamya'nın yüksek düzeyde bütünleşmiş toplumları, hammadde açısından fakir kendi yurtları ile kaynak açısından zengin ancak daha az gelişmiş dağlık çevre bölgeler arasında bir etkileşim sistemi kurmayı başarmışlardı.[188]

188. Algaze, 1989: 571.

IV.
Ticaretin Bileşenleri

1. Ticaretin türleri

Çağdaş ekonomi literatüründe ticaret, alanına ve sınırına göre temelde ikiye ayrılır: İç ticaret, yani ülke sınırları içinde yapılan ticaret ve dış ticaret, yani uluslararası alanda yapılan ticaret. Dış ticaret de kendi içinde ikiye ayrılır: Dışalım (ithalat) ve dışsatım (ihracat). Ticaretin ölçeğine göre yapılan diğer bir ayrım da toptan ve perakende ticaret şeklindedir. Toptan ticaret terimi büyük miktarlardaki mal alışverişini, perakende ticaret terimi ise hem küçük miktarlardaki mal alım satımını hem de ticaretin satıcı ve tüketici arasında doğrudan gerçekleştiğini belirtir. Bunun dışında ticaret, ticari etkinliğin konusuna göre, menkul mallar alım satımı, gayrimenkul mallar alım satımı, para, kredi ve kıymetli evrak alım satımı diye üçe, yapıldığı yer açısından da sabit ve seyyar ticaret diye ikiye ayrılır. Parasal sistemlerin ekonomik hayata girişinden önceleri için, gayrimenkul, para, kredi ve kıymetli evrak alım satımı haricindeki diğer bütün ayrımlar geçerlidir.

İç (yerel) ticaret

İncelediğimiz zaman dönemi için iç ticaret, aynı toplum içinde, başka bir deyişle, aynı ölçütlere ve aşağı yukarı aynı doğal kaynaklara sahip insanların yaptığı, dış ticarete göre daha sınırlı bir alan içinde yapılan, alışverişi yapılan malların daha belirli ve ihtiyaca yönelik olduğu, az çok sürekli ve kurumsal/örgütlü olmayan alım satım işlemlerini ifade eder. Bu sınırı belirleyen şeyler ticaretin örgütlenişi, korunması, iletişim özgürlüğüdür. Yerel ticarette, dış ticaretteki gibi örgütlü bir zincir söz konusu değildir. Aracılar azdır ya da hiç yoktur. Uzun mesafeler aşılmadığı için soygun, yağma gibi riskler daha azdır. Taraflar arasında anlaşmazlıklar daha azdır. Ayrıca bu çeşit ticarette sadece ihtiyaç karşılanmaz, toplumsal ilişkiler de geliştirilir.

Dış (uzak mesafe) ticaret

Dış ticarette daha büyük ölçekte alım satım söz konusudur. Bu ölçekte alışveriş belli bir sermayeyi, örgütlü bir ticaret zincirini, tacir açısından risk almayı gerektirir. Toplum sınırları ötesinde yapıldığından genelde uzun mesafeler geçilir ve ticaretin bilgi aktarımı ve toplumsal ilişki kurma-geliştirme rolü oldukça azalır. Örneğin çok uzak mesafelerden elde edilmiş bir malı kullanan insanlar, malın üretildiği yeri bilmeyebilir, üreten kültürü tanımayabilir.

Toptan ve perakende ticaret

Toptan ticaret, büyük miktarda ürünün tek işlemde alınıp satılması durumudur. Aracı ya da aracılar söz konusudur. Perakende ticarete oranla, sürüm nedeniyle, ürün başına ödenen fiyat daha azdır. Perakende ticaret ise, küçük miktarlarda mal alım satımını ifade eder. Bu tip alışverişte, üretici malını doğrudan tüketiciye ulaştırabilir.

2. Ticaret yolları

Anadolu'nun oldukça engebeli topografik yapısı nedeniyle, ticaret yollarını belirleyen, öncelikle doğal yollar olmuştur. İlk Tunç Çağından önceleri için yalnızca obsidyenin aktarımıyla ilgili etkileşim alanlarından söz edilmiş, ancak herhangi bir yol ağı tanımlanmamıştır. Maden yataklarına bağlı olarak kullanılan ve topografya ile uyumlu olmayan yolların varlığı bilinse de, bu çalışmada yalnızca topografyaya bağlı bazı yolları sıralamakla yetineceğiz. Bu yolların da çoğu Anadolu'nun tektonik yapısına bağlı fay hatlarını izlemektedir.

Anadolu gibi Yakındoğu'da da birçok yerde, en azından Çanak Çömleksiz Neolitik'in başlarından itibaren, başta obsidyen olmak üzere yoğun bir mal akışının bulunması, belirli ticaret yollarının çok eski çağlardan, olasılıkla Üst Paleolitik Çağdan itibaren varolduğunu düşündürmektedir. Ancak İlk Tunç Çağında, ilk kentlerin ortaya çıkış sürecinde, yazılı kaynakların da verdiği bilgilerle birlikte, ticaret yolları da daha tanımlı hale gelir.

Erenler-Sultan Dağları, Konya ve Akşehir ovalarının batısında, Kilikia yönünden gelen akışı, Akşehir üzerinden Afyon-Altıntaş ovaları ve devamındaki Kütahya bölgesine yönlendirir. Bu bölgeden üç ana doğal ulaşım yolu, daha kuzeydeki Yukarı Sakarya ve Eskişehir ovaları ile bağlantıyı sağlar. Bunlar Bolvadin-Emirdağ, Afyon-Kırka-Seyitgazi ve Yukarı Porsuk Vadisi yollarıdır. Eskişehir bölgesinden de Bozüyük ve Pazaryeri üzerinden İznik-İnegöl ovalarına ulaşılır. Domaniç-Uludağ dağ sırası, bu ovaların güneyinde bir sınır oluşturur. Bu nedenle, güneydoğu kuzeybatı yönünde Anadolu'yu boydan boya kateden dağ sıraları, doğu batı yönünde ilerlemeyi zorlaştırırken, bu dağlar boyunca yer alan ovalar da, Kilikia ile Marmara Havzası ve Kuzey Ege arasındaki gidiş gelişi kolaylaştırmaktadır. Bu coğrafi durum ve arkeolojik bulgular, özellikle Kilikia ve Troas bölgeleri arasında, olasılıkla önemli bir kervan yolunun varlığını gösterir. Bu ticari ilişkilerde, kervan yolunun iki ucundaki Tarsus ve Troia, önemli iki liman şehri konumundadır.[189] Özellikle Büyük Menderes ve Gediz vadileri bu ulaşım yolu ile Ege kıyıları arasındaki bağlantıyı sağlar. Elmalı Ovası ve Göller Bölgesi de dağlar arasında, güney kuzey yönündeki doğal ulaşım yolları ile bu kervan yoluna bağlanır. Ankara ve Polatlı üzerinden gelen diğer bir ana ulaşım yolu da Sivrihisar Geçidi'nden sonra Yukarı Sakarya ovaları ile birleşir.[190]

Anadolu'da İlk Tunç Çağı yerleşmeleri doğuda özellikle Kızılırmak kavsinin içinde ve Tuz Gölü çevresinde, Konya Ovası dâhil, İç Batı Anadolu'da ve Kuzeybatı Anadolu'da yoğunlaşmaktadır. Söz konusu ana ulaşım yolları bu bölgeler arasındaki iletişimi sağlayacak nitelikte şekillenmiştir.[191]

Artan ticaret faaliyetleri, madeni aletlerde, süs eşyalarında nicelik ve niteliğin artışıyla kendini gösterir. Ticaretin artması, özellikle ana ulaşım yolları üzerinde bulunan merkezi yerleşmelerin gittikçe güç kazanmasına, zenginleşmesine yol açmıştır. Ancak Suriye'den

189. Efe, 2003: 112.
190. A.g.y. 112, 115.
191. A.g.y. 115.

Anadolu'nun batı ucuna kadar ulaşan ticaret yolu üzerinde gerçekleşen alım satım trafiği, yazıyı ve yoğun mühür kullanımını beraberinde getirmemiştir.[192]

Asur Ticaret Kolonileri Dönemi ve Sonrası

Asur ile Kaniş arasındaki yol, kuç uçumu 775 km'lik, yaklaşık 1000 km bir mesafeyi kat etmeyi gerektirmektedir. Yol hem uzundur, hem de oldukça zorlu bir topografyaya sahiptir. Bir tüccar yılda en fazla iki sefer yapabilmektedir. Ticaret kervanlarının geçtiği tüm güzergâhlar kesin olarak tespit edilememekle birlikte, uzmanlar genellikle üç ana güzergâhın kullanıldığını belirtmektedirler. Birinci güzergâh, Asur'dan Dicle'nin yatağını izleyerek Diyarbakır, Malatya, Darende, Gürün ve Pınarbaşı'ndan geçerek Kayseri'ye, Kaniş'e ulaşmaktaydı. İkinci yol hattı Kaniş'e, Asur'dan yine Dicle'yi izleyerek Cezire üzerinden Harran, Urfa, Birecik, Gaziantep ve Adana'dan geçerek Gülek Boğazı üzerinden varıyordu. Üçüncü yol ise, ikincisi gibi önce Gaziantep'e kadar gittikten sonra kuzeye dönerek Pazarcık, Kahramanmaraş üzerinden Elbistan'a Sarız, Kuruçay belinden Pazarviran'a ve Erciyes Dağı'nın kuzeyinden Kaniş'e gidiyordu. Kaniş'ten sonra devam eden, kuzeye, batıya giden yolların varlığı da bilinmektedir.[193] (Levha 1.)

Anadolu'da, Anitta tarafından MÖ 1750'lerde kurulan siyasi birliğin MÖ 1700 yılları civarında Eski Hitit devletine dönüşmesiyle, Yukarı Mezopotamya ve Orta Anadolu arasındaki örgütlü ticaret de sona ermiştir. Gerek Kaniş'te, gerekse Hattuşaş'ta ve diğer merkezlerde gerçekleştirilen kazılarda bu döneme tarihlenen kültür katlarında Asurlu tüccarların varlıklarıyla ilgili herhangi bir kalıntıya rastlanmamıştır.[194] Bu dönemde örgütlü ticaret ve işlek ticaret yolları yerini, Suriye'ye yapılan seferlere, yağma ve ganimet yoluyla hammadde elde edilmesi ve ihtiyaçların karşılanmasına bırakmıştır. Hitit dönemine ait çok sayıda yazılı belge bulunmasına karşın, ticaret hayatının ayrıntıları hakkında çok fazla şey bilinmemekte-

192. A.g.y. 115-6.
193. Alparslan, 2010: 12-3.
194. Bigi, 1997: 11.

dir, ancak, ticaret hayatının devlet politikası ile sıkı sıkıya bağlı olduğu görülür. Arkeolojik buluntular da, Anadolu kentleri ile Suriye arasında canlı bir ticaretin olduğunu ortaya koymaktadır.

Son Tunç Çağı

Bir yarımada olan Anadolu'da, kara ulaşımı kadar, hatta ondan daha da önemli deniz-kıyı ticareti de göz ardı edilmemelidir. Belgelenmesi kara yoluna göre çok daha güç olan deniz ticaret yollarının varlığı, ya batıklardan ya da kaynağı adalar olan hammaddelerin dağılımı ile izlenebilmektedir. Bu bağlamda, Uluburun'da bulunan ve Geç Tunç Çağında battığı saptanan gemi, Doğu Akdeniz'de deniz ticaretinin ne kadar canlı olduğunu göstermektedir. Gemide bulunduğu belirlenen mal ve hammaddelerin ve hatta yeniden işlenerek tekrar kullanıma sunulacak olan hurdaların çeşitliliği ise, deniz ticaret yollarının bu dönemde kara yollarından daha önemli olduğunu kanıtlamaktadır. Bunu sağlayan en önemli etmen de şüphesiz, tunç aletlerin gemi inşasında yarattıkları devrimdir. Gemi Mikenliler, Kenanlılar, Kıbrıslılar, Mısırlılar, Kassitler, Asurlular ve Nubyalıların ürünlerini taşımaktadır. Girit'teki Kommos'ta bulunan Kenan ve Kıbrıs işi çömleklerle, Mısır'daki Mersa Matruh'ta bulunan Miken ve Kıbrıs işi çömlekler, bu limanların, gemilerin saat yönünün tersine ilerlediği bir ticaret yolunun üzerinde olduklarını göstermektedir.

Uluburun Gemisi'nin MÖ 14. yüzyılda battığı sıralarda, merkezi Akdeniz olan subtropikal Afrika'dan Ortadoğu'ya, oradan da Kuzey Avrupa'ya dek uzanan bölgeler arasında çok geniş bir ticaret ağı vardı (Levha 2). Gemideki mallardan ve benzer malların Akdeniz'deki dağılımından denizde alınan yolun uzunluğu anlaşılmaktadır.[195]

Gemideki bakır külçeleri elde etmek için gerekli cevher Kıbrıs'tan çıkarılmıştır. Ancak külçelerin kendine özgü dört tutamaklı biçimlerini dökmekte kullanıldığı bilinen yegâne kalıp örnekleri, Suriye kıyısındaki eski Ugarit kenti yakınlarında bulunmuştur. Külçelerin saltanat hazinesinde istiflenişini ya da firavuna yollanan vergileri taşıyan Suriyeli hamalları betimleyen Mısır mezar resimleri, çok sa-

195. Bass, 2001: 85.

yıda benzer külçenin Mısır'a da getirildiğini kanıtlamaktadır. Batıktan dört yüzyıl öncesine tarihlenen kil tabletlerden öğrenildiğine göre kalay da, Ortadoğu'daki Eşnunna kentinden kara yoluyla batıya, gemilere yüklenmek üzere Suriye kıyılarına getirilmektedir. Daha egzotik sayılabilecek ticari mallar arasındaysa, Afrika'da, Mısır'ın güneyinde yetişen abanoz benzeri ağaç tomrukları vardır. Diğer buluntular içinde baltık kehribarı dikkate değerdir. Batıkta, büyük olasılıkla kökenleri Suriye-Filistin kıyıları olan fil ve suaygırı dişlerinin yanı sıra, devekuşu yumurtaları da yer almaktaydı. Tüm bu malların Tunç Çağı'nda geniş bir alana dağıtıldığı kesinlikle bilinmektedir.[196]

Tunç Çağı gemilerinin Akdeniz'de dairesel bir rota izlediği görülmektedir. Suriye-Filistin kıyısından Kıbrıs'a, oradan da Ege'ye gitmekte, bazen Sardinya'ya uğramakta, sonra da Kuzey Afrika ve Mısır'a devam etmektedirler.[197]

3. Mal aktarımı modelleri

Çok çeşitli coğrafyalara, kültürlere ait, bazıları etnografik olarak belgelenmiş, bazıları arkeolojik kanıtlardan kurgulanmış, bazıları ise tamamen teorik birçok aktarım modeli bulunmaktadır. Bu modeller ister toplumun törensel faaliyetleriyle sıkı sıkıya ilişkili olsun isterse tamamen ekonomik, aktarım modelleri incelendiğinde, hepsinin belli ölçütlere bağlı ortak özellikleri olduğu görülür.

a. Aktarımı yapılan mal veya hammadde, zaman ve enerji açısından en az maliyetle elde edilmeye çalışılır,

b. Malların dolaşımı çoğunlukla kültürel sınırlardan etkilenmez,

c. Malların sağlanmasında toplumsal ve ekonomik nedenler iç içe geçmiştir.

3. 1. Doğrudan erişim (direct access)

Bu model, malzemenin doğal kaynağından arada bir aracı olmaksızın serbestçe alınmasını ifade eder. Bu da doğal kaynaklar üzerin-

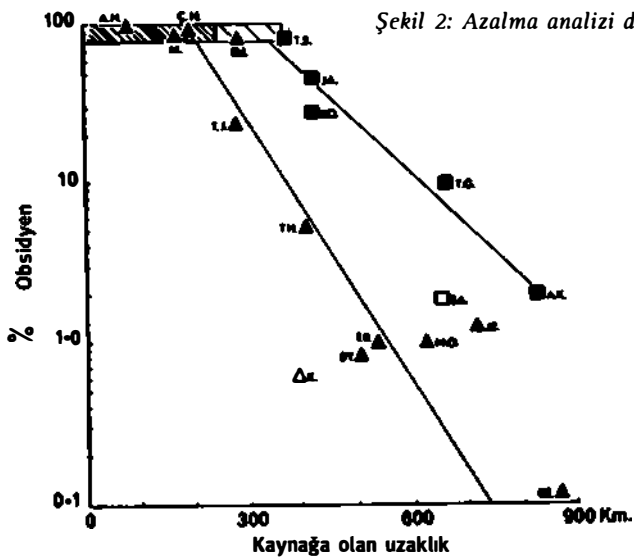
196. A.g.y.
197. A.g.y.

de hiçbir sahiplenme ve denetim olmadığını ima eder. Özellikle uzun mesafeler söz konusu olduğunda ve hiçbir yük hayvanının evcilleştirilmemiş olduğu tarihöncesi dönem göz önüne alınırsa, bu modelin olası olmadığı görülür.

Birçok köy (örneğin burada yer verdiğimiz Evedik Köyü) kendi kendine yeterlidir. Böyle bir yapı içinde ekonomik birimlerin taleplerinin sağlanması, eğer uzun mesafe aşmak gerektiriyorsa, girişimciler ya da yöneticiler tarafından üstlenilir. Günümüzde bile çiftçiler doğdukları yerden hayatlarında en fazla birkaç on kilometre uzağa seyahat etmişlerdir. İngiltere'de denizi görecek kadar yolculuk yapmamış insanlar vardır.[198]

3. 2. Elden ele aktarım (down-the-line exchange)

Elden ele aktarım, C. Renfrew'un obsidyen değiş tokuşu ile ilgili olarak önerdiği bir modeldir.[199]

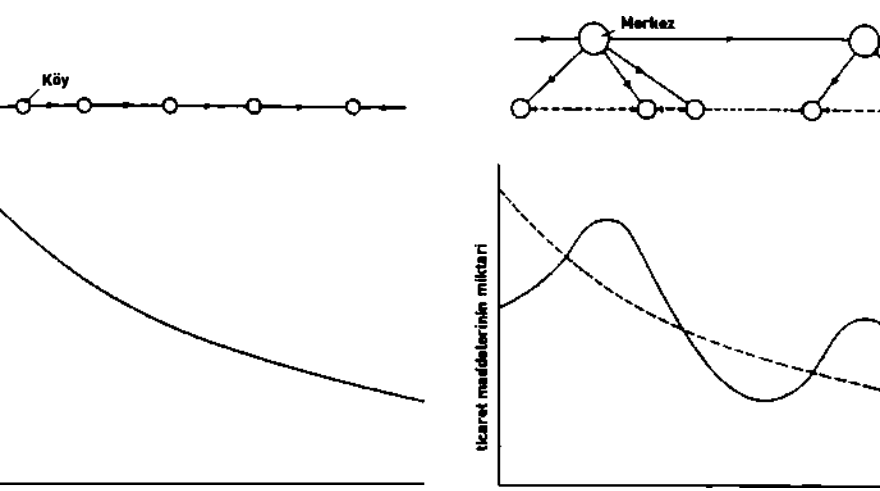
Şekil 2: Azalma analizi diyagramı.

198. Renfrew, 1993: 9; aynı şekilde, '90'lı yılların ortalarında, Yalova'nın Kabaklı köyünde ömründe İstanbul'u hiç görmemiş insanlarla tanıştım.
199. Renfrew, 1969:157.

Azalma analizi (fall-off analysis)

Azalma analizi (Şekil 2) denen bir diyagram üzerinde, x ekseni üzerinde kaynaktan uzaklığa karşılık, y ekseni üzerinde toplam yongalanmış taş endüstrisi içinde obsidyenlerin oranı, logaritmik olarak işaretlenmiştir. Tarih MÖ 6500–5000'dir. Üçgenler Orta Anadolu ve Orta Anadolu'daki kaynaklardan elde edilen obsidyenlerin bulunduğu Levant'taki yerleşmeleri gösterirken, kareler Doğu Anadolu kaynaklarından elde edilen obsidyenlerin bulunduğu Irak'ın Zagros bölgesi ile Batı İran'daki yerleşmeleri gösterir. Taralı alanlar ise temin edilen bölgeleri (supply zone: 200–300 km çaplı bir alan); doğrular da ilişki bölgelerindeki (contact zone) ortalama üstel azalmayı gösterir.

Malzeme miktarının kaynaktan uzaklaştıkça düşmesi ile elde edilen azalan eğri bize elden ele aktarım (down the line exchange) modelini (Şekil 3a) verir. Bu modele göre her yerleşim birimi eline geçen malzemeden bir kısmını alıkoyup geri kalanını aktarmaktadır. Eğer eğri düzenli azalan karakterli değilse, yani zaman zaman tepe noktaları oluşturuyorsa (Şekil 3b), başka bir deyişle kaynaktan bel-

Şekil 3: Elden ele aktarım (a) ve merkezi dağıtım bölgesi (b) modelleri.

li uzaklıklarda malzeme yoğun olarak bulunuyorsa, bu bölgeler merkezi dağıtım bölgesi (central place) olabilir. Yani diğer yerlere dağıtımı bu yerleşmeler yapmaktadır. Ancak bu merkezi dağıtım bölgelerinin merkeziyetçi bir toplumsal yapıyı ifade eden ve yerel ve dâhili bir aktarım mekanizması olan merkezden dağıtım (central place redistribution) ile bir ilişkisi yoktur.

Elden ele aktarım modelinin problemleri

Supply zone (temin etme bölgesi)[200]

Bu alanların 200–300 km ile sınırlandırılması oldukça keyfidir.[201] Azalma analizi diyagramı üzerinde gösterilen Tel Şemşara, ortalama %85 obsidyen oranı ile[202] en yakın kaynağa 365 km uzaklıktadır ve Doğu Anadolu kaynaklarına en yakın olarak gösterilen yerleşmedir.[203] Çayönü'ne, Nemrut Dağı obsidyen kaynaklarına 195, 1g grubu obsidyenlerine yalnızca 100 km uzaklıkta olmasına karşın diyagramda yer verilmemiştir. Çünkü Renfrew'un temin etme alanı içinde yer aldığı halde, obsidyenin çakmaktaşına oranı en yüksek olduğu tabakada bile %60'tır; bu da modelle çelişmektedir.

Kısaca özetlemek gerekirse, temin etme alanı içindeki istisna sayılamayacak kadar çok örnekte obsidyenin çok düşük oranda kullanıldığı, temin etme alanı dışında kabul edilen yerleşmelerde ise tam tersine %100'e yakın oranlarda obsidyen bulunabildiği görülür. Örneğin modelde Carmo'dan sonra gelen yerleşme, Tepe Sarab, Carmo'dan yak. 235 km ve en yakın obsidyen kaynağına yak 650 km uzaklıktadır. Obsidyen oranı Carmo'da %37 iken burada %1,8'e düşer. Tepe Sarab'ın 60 km güneyindeki Tepe Guran'da ise, modelden beklendiği gibi obsidyen oranında düşme değil, aksine artış görülür. Oran burada %11'e yükselir. Renfrew Tepe Sarab'daki düşüşü buraya ulaşmada karşılaşılan güçlüklerle açıklasa da,[204] Tepe Sa-

200. Eleştirinin tamamı için bkz. Bloedow, 1987: 66–72.
201. A.g.y. 66.
202. Bir tabakada oran %97'ye yükselir (diğer oranlar 93, 86, 83 vb.dir).
203. Bloedow, 1987: 68.
204. Renfrew, Dixon, Cann, 1968: 327.

rab'dan daha ulaşılmaz bir konumda bulunan Tel Şemşara'daki %100'e yakın obsidyen oranı nasıl açıklanacaktır?[205]

Temin etme alanı kavramındaki bir diğer kabul de, bu alan içindeki malların tek bir değiş tokuş işlemiyle dağılmış olmalarıdır.[206] Bu tip değiş tokuşta çoğunlukla, ya kullanıcı kaynağa veya üretim merkezine kendi gider, ya da üretici mallarıyla beraber doğrudan müşteriye gelir. Bu denli uzak mesafelere yük hayvanları olmaksızın tek seferde yolculuk yapılamayacağına dikkat çeken Bloedow, fiili uzaklık kavramı yanında geçerli uzaklık kavramının da göz önüne alınması gerektiğini belirtir.[207] Geçerli uzaklık ise, soğuk mevsim şartları, zorlu coğrafya, doğal afet halleri gibi durumlarla uzaklığın harita üzerinde göründüğünden daha uzun, başka bir deyişle daha güç ve daha uzun sürede aşılır hale gelmesidir.

Köylerin oluşturduğu iletim zinciri

Birbirine eşit uzaklıktaki (yak. 90 km aralıklarla) malzeme iletim zinciri kavramı,[208] arkeolojik kanıtlarla başka yönlerden desteklenmeyen bir varsayımdır.[209]

Kaynak alanında bulunan yerleşmeler

Aşıklıhöyük ve Çatalhöyük'ün obsidyen ticareti sayesinde zenginleştiği yorumu yapılmıştır. Mellaart, Çatalhöyük'ün obsidyen kaynaklarına neden yaklaşık 120 km uzak olduğunu ise Hasandağ'ın devam eden volkanik faaliyetiyle açıklamaktadır. Ancak Aşıklıhöyük'ün neden volkanik bölge içinde olduğuna bir açıklama getirmemektedir.[210]

Obsidyen çekirdekler ve yüzlerce obsidyen dilgiye sahip olmasından ötürü, Van Gölü'nün hemen doğusunda bulunan Tilkitepe'nin

205. Bloedow, 1987: 73.
206. Renfrew 1977: 84.
207. Bloedow, 1987: 68.
208. Renfrew, Dixon ve Cann, 1968: 329.
209. Bloedow, 1987: 75.
210. Özdoğan, 1994: 428.

de ticaret istasyonu olduğu[211] ve önemini Mezopotamya ve Doğu Anadolu arasındaki yol üzerinde bulunmasına borçlu olduğu ileri sürülmüş, ancak neden Van Gölü'nün yanlış tarafında ve bölgedeki uzun süre bilinen tek obsidyen kaynağı olan Nemrut'tan uzakta bulunduğunu kimse sorgulamamıştır.[212]

I. Todd, Aşıklıhöyük'e ek olarak, tarımsal yönden fakir bir bölgede yer alan Kayaardı Tepesi, Köşkpınar, Niğde Tepebağları, Pınarbaşı Bor ve Tepecik Çiftlik yerleşmelerinin doğal kaynaklara veya ticaret yollarına yakın olmalarının, konumlarını açıklayabileceğini belirtmiştir.[213] Bu varsayımda, hem günümüzün çevresel koşulları ile o dönemin koşullarının aynı olduğu, hem de Neolitik Çağda hâlihazırda ticaret yollarının bulunduğu kabulü vardır ve bu varsayıma belli bir kuşkuyla yaklaşmak gereklidir.[214]

3. 3. Merkezden dağıtım (central place redistribution)

Yeniden dağıtım, hammadde veya malların merkezi bir noktada, bir kişi veya grupta toplandıktan sonra o kişi veya grup tarafından toplumun diğer üyelerine dağıtılmasını ifade eder.[215] Bu ekonomik düzen, karşılıklı paylaşma ekonomisinden çok daha merkezi bir yapıya ve düzenli bir topluma işaret eder. Bir politik örgüt içinde gerçekleştiğinden dolayı da, yeniden dağıtım iç ticaretin kapsamına girmektedir.[216]

Paylaştırma sistemleri (redistribution)

Üleştirme ve kademeli dağıtım:

Üretim-tüketim ilişkilerinin evrimi, karşılıklı paylaşma sisteminden üleştirme (zorunlu dağıtım) ve kademeli dağıtım sistemine doğru

211. Wright, 1969: 24.
212. Özdoğan, 1994: 428.
213. Todd, 1980: 114.
214. Bloedow, 1987: 83.
215. Dark, 1995:126.
216. Renfrew and Bahn, 1991:338.

olmuştur. Üleştirme kısaca, gönüllü paylaşmanın ileri bir aşamasıdır. Yeniden dağıtım sistemlerinde, ürünler merkezi bir otoritede toplanır ve üretici olan ve olmayanlara dağıtılır. Yönetici, bu hizmetlerine karşılık dağıtımdan pay alır. Bu sistemin yöneticisi, toplumun üyelerini doyurmak için üretimi artırmaya çalışır. Üretenler ve üretimden pay alanlar mutlu olduğu oranda yönetici kendi payını artırabilir ve görevini koruyabilir.[217]

Paylaştırma sistemlerinde üleştirme ve kademeli dağıtım olmak üzere iki temel tip vardır. Üleştirme sisteminde merkezi dağıtıcı çok çalışır ancak buna karşılık dağıtımdan büyük bir pay alamaz. Kademeli dağıtım sisteminde ise, merkezi otorite fazla çaba harcamaz, ancak dağıtımdan en büyük payı kendine ayırarak, geri kalanı dağıtır. Bu sistemde yöneticiler zaman zaman ve duruma göre yeniden dağıtıma gider. Üretime katılanlar ya da dağıtımdan pay alanlar açısından yeniden dağıtım, bir şölen ya da tören gibi görülür.[218] Oysa yeniden dağıtımlar toplumsal infialin oluşmaması için konulan emniyet subaplarıdır.

Yeniden dağıtım kavramı, Anadolu'da, Arslantepe Höyüğü ile örneklenebilir. Arslantepe, Malatya ovasında bulunmaktadır. MÖ 5. binyıldan Roma ve Bizans Dönemlerine kadar uzanan bir tabakalanmanın görüldüğü höyüğün MÖ yaklaşık 3800–3400 yılları arasındaki yerleşimi ayrıntılarıyla bilinmektedir.[219]

1999–2002 yılları arasında Arslantepe'de ortaya çıkarılan bir yapı, yeniden dağıtım kavramına iyi bir model oluşturmaktadır. Bu yapının planı, hem 4. binyılın sonuna tarihlenen VIA tabakası tapınaklarına, hem de Mezopotamya mimarisine benzemektedir. Yapıda, 17,5 x 7 m boyutlarında duvarları nişli ve boyalı büyük merkezi bir oda ile 5 x 2,5 m boyutlarında ocaklı bir platform bulunmaktadır. Bu platform çevresinde ve tabanın üzerinde dağılmış olarak düzinelerce kâse (VII. tabakanın tipik seri üretim ürünleri) bulunmuştur. Bu öğeler, merkez odada zaman zaman kalabalık bir gru-

217. Güvenç, 1999: 208.
218. A.g.y. 209.
219. Frangipane, 2003: 19.

bun bulunduğunu göstermektedir. Kâseler ana odanın tabanına dağılmış şekilde bulunurken, doğudaki daha küçük yan odalarda sanki kullanıma hazırmış gibi, düzenli bir şekilde yığılmış olarak bulunmuşlardır. Güneydeki yan odada ise sayısız geometrik ya da bitki desenli kil mühür baskısı bulunmuştur. Bütün bu kanıtlar göstermektedir ki, bu yapı, 4. binyılın ilk yarısına ait büyük bir tapınak/kamu yapısıdır ve yapıdaki ana faaliyet, ritüel ya da törensel olarak gerçekleştirilen, mallar üzerinde idari kontrolün bulunduğu, dağıtım faaliyetidir.[220]

Tapınağa sunu olarak getirildiği sanılan nesneler arasında bulunan az sayıda yabancı unsur, ister dışarıdan mal getirtilmesine, ister yabancı zanaatçıların orada çalışmasına bağlansın ki ikinci seçenek daha olasıdır, en azından seçkin sınıfın toplum dışı ilişkilerini göstermektedir.[221]

Mimari özellikleri ve buluntuları törensel işlevine ilişkin şüphe bırakmayan tapınağın gerek yan odalarında gerekse giriş koridorundaki duvarlarda bulunan bezemeler ve betimler, merkezden yönetilen ambarlama etkinliklerinin aynı zamanda düşünsel/dinsel bir özellik taşıdığını vurgular niteliktedir.[222]

Frangipane, dağıtım işlevi gören kısımda bir köşede istiflenmiş olarak bulunan, üzerlerinde 30 ayrı mühre ait baskı taşıyan 130 cretula'nın (mühür baskılarının), önce bir süre o noktada biriktirildiğini sonra tümden atıldığını söylemektedir. Söküldükten sonra geçici de olsa bir süre saklanması, henüz yazı bulunmayan bir dönemde, mühür baskılarının yüklendiği belge işlevini göstermektedir. Mühür baskıları, hem çuvalların hem de kapıların kontrolünü sağlamada kullanılmıştır. Bir çeşit "alındı" işlevi gördükleri varsayılmaktadır.[223]

Dağıtım törenleri:

Hasat sonu, doğum, sünnet, buluğa erme, evlenme, ölüm, temel at-

220. A.g.y.
221. Frangipane, 2002: 275.
222. Frangipane, 2002: 274–5; 2003: 19.
223. Frangipane, 2002: 275, 279.

ma, iftar, kurban törenleri aslında birer "dağıtım töreni"dir. Bunları düzenleyenler, bu tören ve şölenler sırasında varlıklarının bir bölümünü, sistemin öteki üyelerine yeniden dağıtırlar. Fitre, zekât, adak, sünnet, hac; Ramazan ve Kurban bayramları, mevlit törenleri, İslam dininin kurumlaştırdığı yeniden dağıtım biçimleridir. Örneğin ev yaptırma bir birikimin ifadesidir ve temel atma töreninde kesilen kurban komşulara dağıtılır. Böylece kurban kesen, biriktirdiği varlıktan komşularına bir pay vermiş olur. Günlük et tüketilmeyen, içki içilmeyen yoksul köylerde yapılan düğünler de birer dağıtım törenidir. Bir yılda tüketilmeyecek kadar çok besin maddesi birkaç günde bitirilir. Genel kural olarak, yeniden dağıtılan şeyler et, şeker, içki vb. gibi kıt olan tüketim maddeleridir. Karşılıklı olma ilkesi burada da geçerlidir. Dağıtım törenine katılanlar kendi sıraları gelince, her dağıtıma bir benzeriyle karşılık vermek zorunluluğu duyarlar. Bu nedenle borç alanlar, yoksul duruma düşenler olur.

Birçok dağıtım töreninin ortak özelliği, ziyana varan aşırı bir tüketim bolluğudur. Çok yemekten ya da içmekten hasta olanlar görülür. Ancak, ikram edilen şey bitene kadar tüketim devam eder. Karşılıklı paylaşma sistemlerinde övünme, üstünlük, minnet ve şükran sözleri genellikle kullanılmadığı halde, dağıtım törenlerinde ev, mal ve şölen sahibinin cömertliği açıkça övülür. Dağıtım törenlerinin en renkli örneklerinden biri de, potlaçtır.[224]

Dağıtım törenlerine etnografik bir örnek: Potlaç (Potlach)

Potlaç, Benedict'in[225] incelediği dört toplumdan biri olan *Kwakiutl* kültürüne ait bir yeniden dağıtım törenidir. Bu tören boyunca, yenir içilir ve armağanlar verilir; değerli kap kacak kırılır; balıkyağı, ev eşyası, dikiş makineleri hatta evler yakılır ve yıkılır. "potlaç" kelimesi, bölgenin ticaret ve ulaşımda kullanılan Şinok diliyle, bütün batı kıyısına yayılmıştır, hem "beslemek", hem de "tüketmek" anlamındadır. Beslemek anlamı verilenlerin çoğunlukla yiyecek maddeleri oluşundan, tüketmek anlamı da bu armağanların zenginliği yok edişinden kaynaklanmaktadır.[226]

224. Güvenç, 1999: 209.
225. Benedict, 1948, özellikle: 160–188.
226. Sédillot, 1983: 17.

Potlaç, aile içinde, babanın oğula yapacağı bağışlar için düzenlenen bir tören olabileceği gibi; köy içinde, bir grup balıkçı ailesinin ötekilere verdiği bir şölen; bir köyün öteki köyler onuruna düzenlediği bir tören olabilir. Potlaça çağırılan kimse, büyük onur kazanır. Ancak her konuk, çağrıldığı her potlaç törenine karşılık bir yükümlülük altına girer. Potlaç vermemek çok onur kırıcı bir durum olarak görülür. Potlaça karşılık veremeyen yani potlacın altında kalan onurunu kurtarmak için intihar bile edebilir. Potlaçta bir yarışma havası da vardır. Yarışmada üstün çıkmak amaçtır. Kim daha çok verirse o daha çok onur kazanır. Bazı törenlerde dağıtım bittikten sonra yakıp yıkıcılık başlar. Veren ne kadar yoksul düşerse, onuru o kadar yükselir. Ancak başlangıçta, yakıp yıkıcılığın mantıklı bir açıklaması yapılamadığı için, Benedict, bu kültüre ait insanların akıl sağlığından şüphe etmiştir. Fakat bu törenlerin ekonomik bir anlamı, yakıp yıkıcılığın ise sebepleri vardır. Ekonomik bakımdan potlaçın üç amacı vardır:

1. Yalnız belli bir köyde değil, tüm yöredeki üretimi bir yarışma havası içinde artırmak,

2. Üretimin yetersiz, kararsız ve dengesiz olduğu dönemlerde bölge içinde yeniden ve zorunlu bir dağıtım yapmak,

3. Teknoloji ile nüfus arasında dengeli bir ilişki kurmak.

Balığın çıkmadığı mevsimlerde, aç kalan köyler ve gruplar onurlarına düzenlenen potlaçlara katılarak kendileri ve ailelerini geçindirebilirler. Balık avında başarılı olan topluluklar açısından ise potlaç, gelecekteki zorlu günler için toplumsal ve ekonomik bir yatırımdır. Kendilerinde olduğu zaman ne kadar çok verirlerse, muhtaç duruma düştüklerinde o kadar çok almak hakkına sahip olacaklardır.[227]

Kwakiutl toplumu 1830'larda keşfedilmiştir. 1900 yılına gelmeden, toplumun nüfusu oldukça azalmıştır. Nüfus kaybında endüstri kültürünün etkisi olmuştur. Nüfusun azalmasına karşılık, bölgede hızlı bir ekonomik gelişme görülmüştür. Kereste ve konserve fabrika-

227. Güvenç, 1999: 211.

ları kurulmuş, bölgedeki altın madenlerini işleten ve hayvan derisi ticareti yapan şirketler faaliyete geçmiştir. Bir yandan nüfusun azalması, öte yandan gelir kaynaklarının çoğalması potlaç yoluyla onur kazanmayı oldukça güçleştirmiştir. Çünkü genel refah, potlaça muhtaç olan balıkçıların sayısını hızla düşürmüştür. Fazla mallarını dağıtamayan şefler, onları yakıp yıkmaya, denize atmaya başlamışlardır.[228]

3. 4. Ticaret kolonisi, evsahibi toplum tarafından kuşatılmış koloni (colonial enclave)

Arkeolojik olarak izlenebilen bölgeler arası etkileşim, aşağıdaki süreçlerin sonucu olarak gerçekleşir:

a) Kolonileştirme-kolonileşme (colonization)

b) Taklit etme (emulation)

c) Değiş tokuş/ticaret (exchange)

Koloni ya da sömürge[229] (colony), bir toplum tarafından diğer bir toplumun yerleşim olan ya da olmayan bir bölgesinde bir yerleşme kurması olarak kısaca tanımlanabilir.[230] Şüphesiz bu tanım, belirli olarak tarihöncesi arkeolojisi için geçerlidir.

Koloni yerleşmesi, uzun süreli bir yerleşme için kurulur ve hem uzamsal hem de toplumsal olarak ev sahibi toplumdan ayırt edilebilir. Koloni yerleşmesi, en azından başlangıçta, anavatanı ile kültürel, ritüel, ekonomik, askeri veya siyasi açılardan resmi bağlara

---

228. Aynı eser; Burada çok genel olarak değinebildiğimiz, basite indirgeme tehlikesi bulunan potlaç, yani kısaca yarışarak verme ile saygınlık kazanma, Kwakiutl toplumunun tüm kurumlarıyla bağlantılı olan, çok karmaşık, anahtar bir kavramdır. Tam olarak anlayabilmek için kültüre bütünüyle bakmak gerekir. Bkz. Benedict, 2000: 184-227.

229. Tarihöncesinde kapitalizmle bağlantılı 16. yy. vs. sürecini çağrıştıran bir sömürme düzeni olduğu kanıtlanmış değildir. Bu nedenle, yaygın kullanımlı ancak doğrudan sömürme düzenini çağrıştıran "sömürge" sözcüğü yerine "koloni" yeğlenmiştir.

230. Stein, 2000: 12.

sahiptir; ancak anavatanın koloniyi siyasi olarak yönetmesi kural değildir. Yabancı toplumun anavatanıyla ve ev sahibi toplumla olan resmi bağları, koloniler ile aile ya da bireylerin göçlerini ayırt etmede yardımcı olmaktadır.[231]

Maddi kültür kalıntıları yardımıyla etnik yapıyı belirleme konusu oldukça sorunlu olduğundan kolonilerin de arkeolojik kayıtlarda tanımlanabilmesi oldukça zordur ve belirli ölçütlere bağlıdır.[232]

Koloni yerleşimcilerine ait etnik kimliğin maddi kültür içindeki ifadesi, iki ayrı toplumsal kapsamda ele alınmalıdır. Bunlardan biri kolonininin tamamı, diğeri ise daha belirli olarak ev içi düzenidir. Koloni boyutunda, yabancıların kimliği kamu ritüelleri ile ifade edilir ve pekiştirilir; bu ritüeller de genellikle tarz veya sembolik açıdan anavatana ait unsurlar taşıyan bir mimarisi olan, törensel bir yapı etrafında şekillenir. Ortak dil, giyim tarzı, özel bir amblem veya nişan takılması ve gömüt adetleri de yabancıların kimliğini koloni boyutunda ifade etmenin yollarıdır. Bu unsurlar hem grup içinde hem de grup dışında kişinin etnik kökeninin oldukça açık bir şekilde tanınmasını sağlar.[233] Koloni üyeleri genellikle coğrafi olarak sınırlı, tanımlı, ev sahibi toplumdan farklı bir alanda birlikte yaşarlar. Yabancı toplumun ev eşyalarında, etnik yapı kendini mutfakla ilgili uygulamalarda gösterir. Besin tercihleri, hazırlama yöntemleri ve bu uygulamalara ilişkin maddi kültür unsurları ile ev sahibi toplumdan ayrılırlar. Paradoksal olarak, koloni anavatanından ne denli izole konumdaysa, yerel toplumla ilişkili özellikleri kendi kültürüyle harmanlayarak kendine özgü bir toplum olma süreci de o denli yavaş olmaktadır.[234]

Bir toplumdaki yabancı unsurlar bir koloni yerleşmesinin varlığını doğrudan göstermez. Yabancı ve yerel topluluklar arasındaki farklılıkların ayırt edilmesi aşağıda sayılan olasılıkların ve yukarıda saydığımız özelliklerin birlikte değerlendirilmesine bağlıdır.

---

231. A.g.y.
232. A.g.y.
233. A.g.y.
234. A.g.y.

a) Bölgeler arası bir alışverişin sonucu olarak egzotik nesnelerin varlığı

b) Yabancı maddi kültürün statü ile ilişkilendirilen öğelerinin yerel seçkinler tarafından edinilmesi (taklit veya ithal etme yoluyla)

Kolonileştirme, taklit etme ve ticaret hiçbir zaman tek başlarına var olan süreçler değildir; genellikle kültürel ilişkilerde bu süreçlerin ikisi hatta üçü eşzamanlı olarak birarada bulunabilir. Bununla birlikte bu üç süreç hem kavramsal hem de arkeolojik olarak birbirinden farklıdır.[235]

Uruk yayılımı, Mezopotamya kolonileri ve yerel toplumlar

Uruk kültürü, Suriye ve Anadolu'ya Orta Uruk Döneminde, olasılıkla MÖ 3700 yıllarında yayılmaya başlamış ve en geniş sınırlarına Son Uruk Döneminde ulaşmıştır. Anadolu'daki birçok yerleşme, maden ve kereste gibi kaynaklar bakımından zengin yüksek rakımlı bölgelerle yapılan hammadde ticaretini kontrol etmek amacıyla kurulmuş ticaret kolonileri olarak tanımlanmıştır.[236] (Levha 3.)

Uruk maddi kültürü içindeki birkaç öğenin birlikte bulunuşu, özellikle çanak çömlek, mimari ve yönetim araçları, Mezopotamya kolonilerini çağdaşı olan yerleşmelerden ayırt etmede işe yaramaktadır. Bu öğeler, çanak çömlek, silindir mühürler ve mühürlü nesneler, bazı küçük nesneler, heykeltıraşi ve "orta avlulu ev" (middle-hall house) denen özel bir mimari türüdür.[237]

Uruk kolonisi olarak tanımlanan yerleşmelerde birçok işleve sahip çok çeşitli formlarda Mezopotamya çanak çömleği görülürken, çağdaş yerel yerleşmelerdeki Uruk çanak çömleği yerel çanak çömlek topluluğu içinde oldukça sınırlı sayıda örnekle temsil edilmektedir.[238] Koloni yerleşmelerinde ayrıca, hem konut hem kamu mimarisinde Uruk'a özgü özellikler görülür. Güney Mezopotamya mima-

235. A.g.y. 13.
236. A.g.y. 14–5.
237. Sürenhagen, 1986: 9.
238. A.g.y. 15.

risinde yaygın olan "orta avlulu ev" formu ve anahtar deliği biçiminde ocaklar, Uruk yerleşmelerinin karakteristik özelliklerini oluşturur. İkinci bir mimari öğe de koni biçimli mozaik duvar bezemesidir. Uruk kolonilerinin bir diğer özelliği de silindir mühürler, bullalar, markalar (token) ve sayısal işaretli kil tabletler gibi Güney Mezopotamya yönetim ve denetim araçlarının varlığıdır. Bu ticaret yönetimi araçları, malların taşınması, depolanması ve ödenmesini denetlemek amacıyla kullanılmaktadır.[239]

Güney Mezopotamya'ya yakın olan, Orta Uruk Dönemindeki Şeyh Hassan ve Son Uruk Dönemindeki Habuba Kebire gibi koloniler, büyük, savunma duvarlarıyla çevrili, etraflarındaki yerel Suriyeli topluluklar üzerinde ekonomik denetim sağlama çabaları başarısız ve kısa ömürlü olmuş yerleşmelerdir. Daha uzak bölgelerde bulunan Orta Uruk Dönemindeki Hacınebi ve Son Uruk Dönemindeki Godin V gibi Uruk yerleşmeleri, yerel kültürlerin hâlihazırda bulunan kasabaları içine yerleşen küçük "ileri karakollar" (outposts) biçimini almıştır. Uruk etkileşim ağının en uzak köşelerinde ise, Tepecik gibi yerleşmelerde Mezopotamya maddi kültürü o denli seyrektir ki, Mezopotamya karakolunun varlığını mı yoksa yerel nüfusun küçük bir bölümünün taklit sürecini mi yansıttığını belirlemek zordur. Bu farklar birçok faktöre bağlıdır, bu faktörler içinde en önemli olanlar, Mezopotamya'dan uzaklık, yerel nüfusun büyüklüğü, kolonicilerin gelişinden önce yerli idarenin içinde bulunduğu toplumsal karmaşıklaşma derecesidir.[240]

Hacınebi Tepe Örneği

1992–1997 yılları arasında, Mezopotamya kolonileri ve Güneydoğu Anadolu'nun yerel sakinleri arasındaki ekonomik ve siyasi ilişkileri araştırmak amacıyla Hacınebi Tepe'de 6 kazı dönemi gerçekleştirilmiştir. Yerleşme 3,3 hektarlık bir alanda, akıntı yönünde 1000 km güneyde bulunan Mezopotamya'nın kentleşmiş alüvyon ovaları ile Doğu Anadolu'nun zengin kaynaklarını birleştiren Fırat

239. A.g.y.
240. A.g.y.

ticaret yoluna tepeden bakan dik bir kıyıda bulunan, yerel bir Son Kalkolitik yerleşmesidir.[241]

Hacınebi'nin başlıca yerleşimi 4. binyıla tarihlenir. Stratigrafi ve onunla ilişkili çanak çömlek, Son Kalkolitik Dönemi kendi içinde 3 alt evreye ayırmaya izin vermektedir: A (MÖ yak. 4100-3800), B1 (MÖ yak. 3800-3700?) ve B2 (MÖ yak. 3700-3300?). A evresinde Son Kalkolitik'in erken dönem yerel çanak çömleği görülür. B1'de Son Kalkolitik'e ait geç dönem yerel çanak çömlek formları bulunurken, B2'de hem geç dönem yerel hem de Uruk tarzı çanak çömlek birlikte görülür. A ve B1 dönemleri sırasıyla "ilişki öncesi-ilk" (early pre-contact) ve "ilişki öncesi-son" (late pre-contact) evreler olarak, B2 ise "ilişki evresi" (contact phase) olarak adlandırılmıştır.[242]

Mezopotamya kolonisinin Hacınebi'deki varlığının kanıtları

B2 evresinden elde edilen kanıtlara göre, küçük bir Orta Uruk Dönemi Mezopotamya ticaret kolonisi,[243] bu yerel Anadolu yerleşmesinin kuzeydoğu köşesinde kurulmuştur. B2 evresinde görülen Uruk ve Anadolu nesneleri belirgin şekilde farklı dağılım göstermektedir. Mezopotamya özellikleri taşıyan nesneler çanak çömlekle sınırlı değildir; Uruk maddi kültürünün tüm öğeleri hem kamu hem de ev içi kontekstlerde görülmektedir.[244]

Nötron aktivasyon analizlerinin ilk sonuçlarına göre, Uruk tarzı çanak çömlekler yerleşmede yapılmıştır; Uruk çömleklerinin üretimi, yerel Anadolu çanak çömlek formlarından hem üslup hem de teknik olarak farklı, ancak onlarla eşzamanlıdır.

241. Stein, 2000: 16.

242. A.g.y.

243. Stein'ın burada kullandığı terim, ticaret kolonisi olarak çevirdiğimiz "trading enclave" terimidir. Bu terimle, yabancıların yerleşmeyi tamamıyla sömürgeleştirmediği ya da yerleşilmemiş bir bölgede koloni kurmadığı, var olan bir yerleşmenin bir bölümünde, başka bir deyişle yerli sakinler tarafından kuşatılmış durumda bulunduğu anlatılmak istenmiştir.

244. Stein, 2000: 16.

Yerleşmede Mezopotamya maddi kültürünün diğer öğeleri de kanıtlanmıştır. Örneğin duvar bezemesinde kullanılan koni şekilli mozaik bezeme öğeleri bulunmuştur. Bu "duvar konileri", Habuba Kebire, Cebel Aruda ve Hassek Höyük gibi kolonilerde bu mimari bezemenin hem kamu hem de konut binalarında kullanıldığı bilinmektedir.[245]

Mezopotamya maddi kültüründe görülen bir başka özellik büyük miktarlarda bitüm kullanımıdır. Hacınebi'de de bol miktarda bulunan bitümün kimyasal bileşimi, kaynak yeri olarak Güney Mezopotamya'daki Hit bölgesini ve Kuzistan'daki sızıntıları işaret etmektedir.[246]

Diğer ayırt edici Mezopotamya öğeleri arasında kişisel süslemeler, ticari faaliyetlerle ilgili nesneler ve gündelik yaşamla ilgili teknoloji sayılabilir. Hacınebi'de bulunan konik başlı bakır iğneler, Tel Şeyh Hassan, Tello ve Susa gibi yerleşmelerde de büyük miktarda bulunmuştur. Susa, Habuba Kebire ve Şeyh Hassan'dan bilinen haç şeklinde yivli taş ağırlıklar, Hacınebi'de de ele geçmiştir.[247]

Hacınebi'deki en önemli gösterge de, yerleşmenin kuzey bölümünde hem Mezopotamya hem de Anadolu mühürlerinin görülmesidir. Mezopotamya silindir mühür kullanırken Anadolu baskı mühür teknolojisine sahiptir.[248]

Hacınebi standart Uruk yönetim nesnelerinin tümünü barındırmaktadır. Bu nesnelerin içinde mühürler, küp kapamaları, tokenlar ve bullalar ile silindir mühür baskıları taşıyan kil bir tablet bulunmaktadır. Bu kayıt tutma araçları Güney Mezopotamya kentlerinde ve Habuba Kebire, Cebel Aruda, Tel Şeyh Hassan ve Hassek Höyük gibi Uruk kolonilerinde yaygın olarak görülmektedir.[249]

Bir başka önemli nokta da, Uruk mühürlerinin aksine, Anadolu mühür baskılarının ahşap kutular, hasır paketler, deri torba ve kumaş

245. A.g.y.
246. A.g.y. 17
247. A.g.y. 18.
248. A.g.y.
249. A.g.y.

çuvallara bağlı olarak bulunmuş olmasıdır; hiçbir zaman kap, tablet, küp kapama, bulla veya marka zarfı üzerinde görülmezler.[250]

Hacınebi'deki yontma taş aletler Uruk kolonisi ve yerel tabakalar arasında önemli farklılıklar gösterir. Bunun yanında, besin tercihleri, besin hazırlama yöntemleri ve olasılıkla et kesiminde farklılıklar vardır. İlk analizlere göre yerleşmenin Uruk kolonisine ait olan bölümü ile yerel bölümü arasında farklı hayvan türlerinin tercih edildiği anlaşılmaktadır.[251]

3. 5. Serbest çalışan tacir (freelance trading)

Asur ticaret kolonileri dönemine ait yazılı kaynaklarda, tüccarların, Asur'dan görevli olarak geldikleri oranda kendi hesaplarına çalıştıklarını da görmekteyiz.

Kazancın kişisel olduğu, doğrudan Asur devleti için değil, tacirlerin kendi ya da firmalar adına çalıştığı, kazancın vergilendirilmesinden ve vergilerle azalmaması amacıyla her türlü hile ve entrikaya başvurulmasından anlaşılmaktadır. Kazanılan kârın dönüştürüldüğü altın ve gümüş, vergisini ödeyenin, yani sermaye sahibinin şahsi malıydı. Bu değerli madenler Asur'a gönderilmiyordu, hemen kalaya, dokumaya, kumaşa, değerli taşa çevrilerek Anadolu'ya ihraç edilen malları sağlıyordu.[252] Şehir veya devlet, bu ticareti kontrol eden ve vergi koyan taraf olarak, ticareti yapan taraf ise daha çok, özel girişimci olarak tanımlanmaktadır.[253]

3. 6. Temsilci ile ticaret (emissary trading)

Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Asur'dan Anadolu'ya ticaret yapmak üzere temsilci gönderildiği bilinmektedir.

Ticareti finanse eden büyük bankerler, genellikle Asur'da oturmaktaydı. Temsilci olarak görev yapanlar olduğu gibi, yaşamlarının bü-

250. A.g.y.
251. Stein, 2000: 19
252. Veenhof, 1972: 350; Özgüç, 2005: 43.
253. Veenhof, 1972: 350.

yük bölümünü Kaniş'te geçiren, kendi hesabına çalışan tacirler de bulunmaktaydı. Bir Asurlu tacir diğer bir Asurlu tacirin acentesi olarak iş görebiliyordu; ayrıca tacirlerin Anadolu şehirlerinde de temsilcileri vardı. Tacirlerin ortakları olurdu; firmalar çoğunlukla aynı ailenin fertlerinden oluşuyordu. Tüccar oğulları babalarıyla birlikte çalışırlar; babanın yokluğunda aralarından biri ticareti yürütürdü.[254] Böylece güven sorunu da kısmen çözülmüş olmaktaydı.

3. 7. Ticaret limanı (açık pazar [port of trade])

Bu ticaret modelinde ticareti yapan taraflar temsilcilerini ikisinin de yetki alanı dışında, yani siyasi olarak etkili olmadıkları bir merkeze göndermektedir.[255]

"Port of trade", yabancıların birbirleriyle güvenli olarak alışveriş yaptıkları, siyasi olarak tarafsız bir kurumu betimlemek için Polanyi tarafından geliştirilen bir kavramdır.[256] Polanyi'ye göre, rekabet yasalarına göre düzenlenen, fiyatın alıcı ve satıcılar tarafından belirlendiği pazarların ortaya çıkışı, daha geç bir gelişme olarak kabul edilmelidir. Açık pazar kavramında, rekabetin ekonomik prosedürü üzerinde orada bulunan yönetimin hâkimiyeti vardır.[257] Başka bir deyişle, burada da fiyatlar serbestçe belirlenmek yerine, diğer ilkel ekonomik kurumlarda olduğu gibi, önceden varsayılmaktadır.

Hem Polanyi, hem de Revere tarafından paylaşılan görüşe göre, açık pazar kavramını arkeolojik olarak açıkça destekleyen iki yerleşme vardır: El-Mina ve Ugarit.[258] Woolley El-Mina'yı kazdığı zaman, çok az konut ve gömüt bulmasına karşılık, bir dizi antrepo bulmuştur. Bu şehrin özellikle Ege ve Suriye hinterlantları arasında yoğun bir ticarete sahne olduğu ve Egeli tacirlerin burada yerleşmiş olduğu anlaşılmaktadır.[259] Asi nehri ağzında bulunan El-Mina, özerk bir yerleşme olarak görünür. Polanyi, Doğu'da Babilliler, kuzeyde de

254. Özgüç, 2005: 14.
255. Renfrew ve Bahn, 1991: 352.
256. Luke, 2003: 2.
257. Polanyi, 1963: 30.
258. Revere, 1957: 53; Polanyi, 1963: 33.
259. Revere, 1957: 53.

Hititlerin El-Mina'nın tarafsız kalmasını sağlamış olabileceğini ileri sürmektedir.[260] El-Mina'nın Hitit İmparatorluğu etki alanında bulunmasına benzer şekilde Ugarit de görünüşte Mısır'ın etki alanındadır.[261] İki kıyı yerleşmesi de hinterlantta yer alan imparatorlukların ithal mallarını sağlamaktadırlar.[262] Ugarit kentinin kalıntıları Ras Şamra diye bilinen höyükle, Minet el-Beidha adı verilen limandan oluşur. Çanak Çömleksiz Neolitik Dönemden başlayarak yerleşilmiş olmasına karşın, en parlak dönemini 2. binyılın ikinci yarısında, tüm Doğu Akdeniz'le bağlantısı olan büyük bir ticaret krallığının başkenti olduğu zamandır. Kentin zenginliği başlıca, Kıbrıs'tan bakır, iç bölgelerden kereste ticaretine dayanmaktadır; ayrıca tahıl, şarap ve tuz alınıp satılırdı. Ugarit yöneticileri Mısır'a bağlı görünmelerine karşın, Hitit otoritesine de boyun eğmekteydi; anlaşılan diplomatik cambazlıklarda ustaydılar. Ugarit, MÖ 1200 civarında muhtemelen "Deniz Halkları" tarafından yağmalanmıştır.[263]

	Siyasi kontrol mekanizması	Belgelenmiş örnekler	Kazılmış örnekler
A	Hinterlant	Portekiz dönemi Sri Lanka ve Hindistan limanları; Ortaçağ İzlanda limanları; Ortaçağ Kaupang ve Birka	Kaupang; Londra'nın Yahudi bölgesi.
B	Özerk	Aztek-Maya limanları, örneğin Cozumel; Ortaçağ Dorestad ve Hedeby; STÇ Ugarit; 16. yy. Banten	Cozumel; Dorestad ve Hedeby; Ugarit; MÖ 3.-2. yy. Delos.
C	Tacirler	MÖ 2. binyıl Asur ticaret kolonileri; Naukratis; MS 17.-19. yy.da Doğu ve Afrika'daki Avrupalılar; 19.-20. yy.da Çin'deki Avrupa anlaşmalı limanları; Fenike ticaret kolonileri.	Anadolu'da Asurlular; Fenike ticaret kolonileri.

Tablo 1: Açık pazar kavramına örnek yerleşmeler.

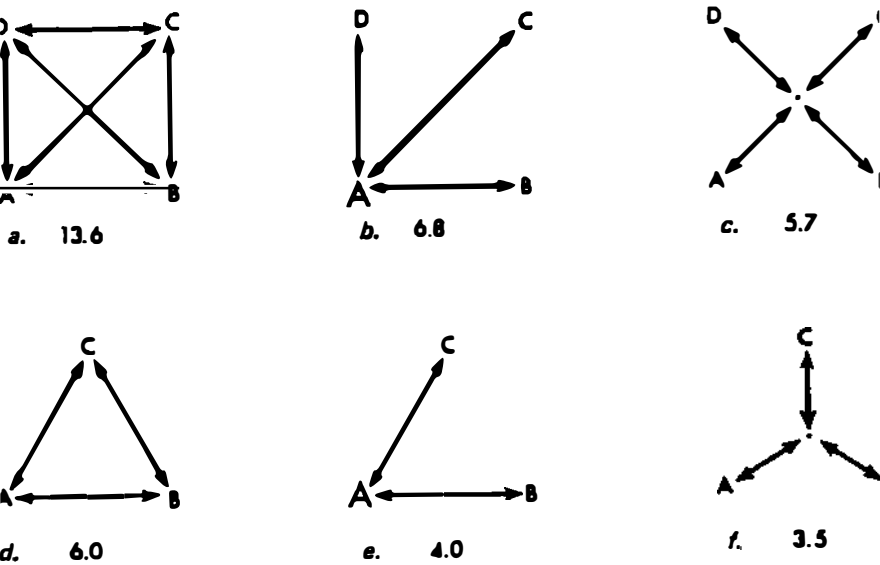
260. Polanyi, 1963: 33.
261. Revere, 1957: 53.
262. Polanyi, 1963: 33.
263. Roaf, 1996: 147.

Her ne kadar El-Mina'nın Tunç Çağında varolduğu saptanmamışsa da, 1950'lerde açık pazar olarak belirlenmiş olması doğru kabul edilmektedir. Luke, açık pazar kavramına katkıda bulunarak, açık pazarın alışverişin gerçekleştiği yer olması gerekmediğini, ancak tacirler ve onların malları için serbestlik sağlayan bir yer, toptan ticaret için bir ara nokta olabileceğini ifade eder.[264]

Luke, siyasi kontrol mekanizmalarına göre sınıflandırılan, açık pazar olarak belirlenen yerleşmelere (Tablo 1) örnekler vermiş, her tipin hinterlandı ile olan ilişkilerini şematik olarak göstermiştir.[265]

3. 8. Panayır, pazaryeri (market exchange)

Panayırların periyodik sıklığı pazarlardan daha az olmak üzere, iki olgu da fiyatların arz ve talebe göre serbestçe oluştuğu yerler olma bakımından benzerlik taşır. Bu modelde tüm mallar aynı yerde top-

Şekil 4: Yerleşmelerin alışveriş noktalarının birim uzaklık bakımından karşılaştırılması

264. Luke, 2003: 3.
265. Luke, 2003: 4-5.

lanır, böylece tüm katılımcılar için diğer yollarla kıyaslanmayacak hızda ve çeşitlilikte mala ulaşma imkânı bulunmuş olur.

Alden, teorik olarak, pazaryerlerinin diğer değiş tokuş ve ticaret biçimlerine oranla çok daha verimli olduğunu kanıtlamıştır[266] (Şekil 4). Katedilen mesafe açısından düşünüldüğünde, dört yerleşim yerinin doğrudan birbirleriyle alışveriş yapmaları en verimsiz sistemdir (a); 13,6 birim mesafe katetmeyi gerektirmektedir. Oysa bu dört yerleşme her birine yaklaşık olarak eşit bir uzaklıktaki pazaryerinde alışveriş yaparsa (c), toplam katedilen uzaklık yalnızca 5,7 birim olmaktadır. Diğer bir alternatif ise, verimlilik açısından doğrudan karşılıklı alışveriş ile merkezi bir alışveriş sistemi arasında bulunan, yerleşmelerin kendi aralarından bir yerleşmede buluşmayı seçmeleridir (c). Bu durumda kat edilmesi gereken uzaklık 6,8 birim olmaktadır.

3. 9. Ticaret ortaklığı

Ticaret ortaklığı veya diğer adıyla ticaret kardeşliği, ticaret yapmada öncelikle toplumsal ilişkilerin kurulması ve ticareti sürdürmede kullanılmasını ifade eder. Bu kavram daha çok etnografik verilerden bilinmektedir.

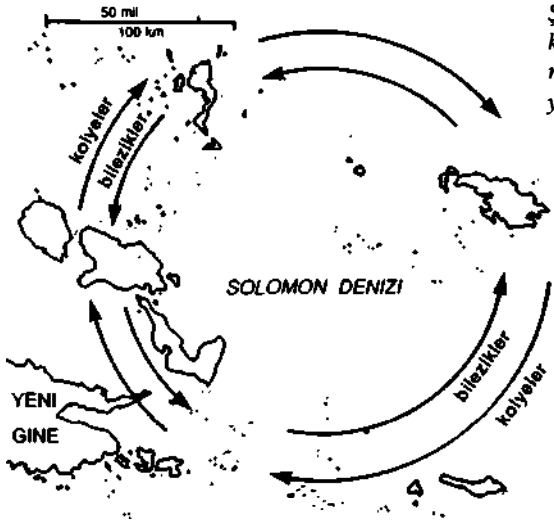
Ticaret ortaklığına etnografik bir örnek:

Kula

Malinowski'nin betimlediği bir değiş tokuş ağı olan kula, aynı zamanda armağanların da alınıp verildiği töresel bir ziyarettir.

İlkel ticaretin türlerinden biri de, yabancı grupların ve toplumların birbirleriyle "ticaret ortaklığı" kurmalarıdır. Ortaklardan birisi, kendi artı ürününü bazı armağanlarla birlikte ortağına ya da başka bir adlandırmayla "ticaret kardeşine" götürür. Onun armağan ve mallarını alıp döner. Armağanların ve değiştirilen malların eşdeğerde olması beklenir. Ortaklardan birinin verdiği az ise, bir sonraki seferde eksiğini kapatır. Alışveriş bizzat ortaklığın tarafları arasında

266. Alden, 1982: 86–87.

Şekil 5: Kula değiş tokuş ağında değiştirilen nesneler ve ziyaret yönleri.

geçer. Böylece uzun süreli alışverişler sonunda, yabancı toplumlar arasında "ticaret akrabalıkları" kurulmuş olur. Trobriand adalarında yaşayan Argonaut'ların komşu adalarla yaptığı kula adlı bu ticaret seferlerinin amacı, yerlilere göre kolyeler ile bilezikleri değiştirmektir (Şekil 5). Kulaya çıkan adalılar, saat yönünde sefer yaptıkları zaman kolye, tersi yönde ise bilezik alışverişi yaparlar. Bu kolye ve bilezikler, geleneksel törenlerde, süs eşyası olarak kullanılır. Kişi ve aileler, sahip oldukları kolye ve bileziklerle övünürler. Her denizcinin, her limanda kendisini bekleyen bir ticaret ortağı vardır. Karşılama töreni sırasında önce armağanlar verilir. Ancak kula seferlerinin bir de ticaret fonksiyonu olduğundan, her kula seferinde, kayıklar ticaret ortağının ihtiyaç duyduğu ve ona verilecek olan hindistancevizi, balık, un, tatlı patates, sepet, hasır, tahta aletler, alet yapmaya elverişli sert taş ve kabuk gibi mallarla doludur. Armağan alışverişinden sonra çeşitli ihtiyaç maddeleri de takas usulü değiştirilir. Armağan alışverişinin karşılıklı olması gerektiği gibi, mallarda da benzer bir denklik gerekir. Hatta armağanların denkliği, simgesel olarak, mal alışverişinin de eşdeğerde olduğunu göstermektedir.[267]

267. Güvenç, 1999: 207.

Ticaret kardeşi edinme yoluyla ticaret ortaklığı kurma olgusu, 1300'lerde İbn Battûta tarafından da aktarılmıştır. Trobriand adaları gibi yine bir takımada olan Maldivler'de "adaya gemi geldiğinde bir bölük insan, yanlarına hindistan cevizi alarak küçük teknelere atlayıp gemiye yanaşırlar. Her biri elindeki yiyeceği, gemide bulunan yolculardan istediğine sunar ve yolcu onun misafiri olur. Sanki aralarında akrabalık varmış gibi adamın eşyalarını evine taşır."[268]

Değerli eşyaların karşılıklı olarak değiş tokuş edildiği fikri, içinde Malinowski'nin kula değiş tokuş ağı üzerine yaptığı çalışmanın da olduğu antropolojik çalışmalardan alınmıştır ve pek çok arkeoloğun ticaret hakkındaki düşüncelerine yön vermede etkili olmuştur. Örneğin Clark, İngiltere'de, Neolitik Çağda armağan değiş tokuşuna dayanan bir sistem olduğunu savunmuştur.[269]

3. 10. Armağan değiş tokuşları ve takas:

Karşılıklı değiş tokuş sistemleri (reciprocal exchanges)

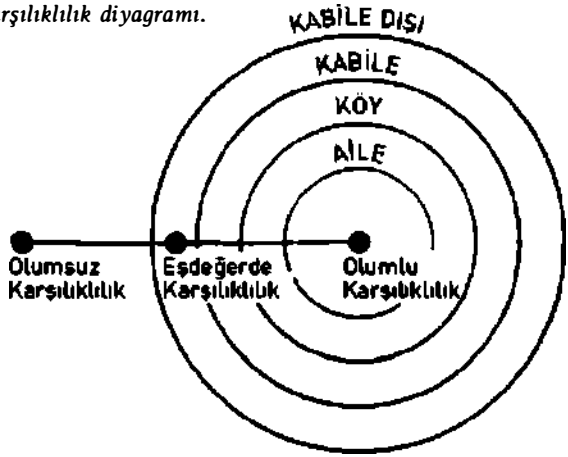
Etnografya çalışmalarıyla belgelenen armağan değiş tokuşları, armağanın kendisine duyulan ihtiyaçtan çok, iki grubun diğer tüm ihtiyaçlarının karşılıklı olarak karşılanması amacıyla toplumsal bir bağ yaratmak amacıyla yapılır. Takas ise, malı malla değiştirmek demek olan, para kullanmayan ekonomilerde ve pazara uzak yerleşim yerlerinde ticaret yapmanın yoludur. Çok yakın dönemlere kadar Anadolu'da kullanılmakta olan bu sistem belki de günümüzde karşılıklı ihtiyaçların uyuşması durumunda hâlâ kullanılmaktadır. Her iki kavram da "karşılıklı değiş tokuş" kavramı altında ele alınır. Başka bir deyişle, armağan değiş tokuşları ve takas, "karşılıklı değiş tokuş"ların türleri arasında sayılmaktadır.

Karşılıklı değiş tokuş:

Bu kavram, aşağı yukarı birbirine statü bakımından eşit olan bireyler arasındaki değiş tokuşa işaret eder. Karşılıklılık temeline daya-

268. İbn Battûta, 2004: 822.
269. Renfrew ve Bahn, 1991: 337.

Şekil 6: Karşılıklılık diyagramı.

nan bir ekonomideki değiş tokuş, bazen yanlış olarak, çoğu kez armağan değiş tokuşu (gift exchange) olarak adlandırılır. Karşılıklı değiş tokuş kavramı, Sahlins tarafından, içine armağan değiş tokuşu kavramının girdiği "olumlu karşılıklılık", "eşdeğerde karşılıklılık" ve "olumsuz karşılıklılık" şeklinde sınıflandırılmıştır.[270]

Olumlu karşılıklılık (generalized reciprocity): Dayanışma ya da armağan değiş tokuşları

Sahlins, bu tür karşılıklılığın yakın akrabalar arasında gerçekleşeceğini ileri sürmüştür. Bu kavramla anlatılmak istenen, bir şey alındığında, bunun karşılığının hemen verilmesi gerekmediğidir. Karşılıklı güvene ve ilişkinin sağlamlığına alınıp verilen şeyden daha fazla önem verilmektedir. Buna örnek olarak Malinowski'nin karşılıksız armağan olarak çevrilebilecek "pure gift" kavramı verilebilir.[271] Mauss'un armağan kavramına göre ise, bir armağanı hemen diğerinin izlemesi şart değildir, ancak, armağan veren karşı tarafa genellikle, aynı değerde bir armağanın daha sonra alınacağı ile ilgili kişisel bir zorunluluk yüklemiş olur.[272] Olumlu karşılıklılık kav-

270. Sahlins, 1998: 90-95.
271. Sahlins, 1998: 90.
272. Mauss, 2002: 3.

ramı kapsamına, etnografik göstergeleri "paylaşma", "misafirperverlik", "yardım" ve "cömertlik" olan davranışlar girer.[273]

Eşdeğerde karşılıklılık (balanced reciprocity):

Eşdeğerde karşılıklılık, birbirini iyi tanıyanlar arasında ve tanımlı bir toplumsal ortamda gerçekleşir. Takas edilen şeyin denkliği söz konusudur. Eşdeğerde karşılıklılık olumlu karşılıklılıktan daha az kişisel, daha fazla ekonomiktir. "Olumlu karşılıklılık"ta başat olan toplumsal ilişkidir, "eşdeğerde karşılıklılık"ta ise toplumsal ilişkiler mal alışverişine dayanır.[274]

Olumsuz karşılıklılık (negative reciprocity):

Olumsuz karşılıklılık yabancılar veya aynı toplum içinde farklı toplumsal konumdaki bireyler arasında işler. Alışverişlerde sıkı pazarlık söz konusudur. Etnografik olarak, ticaretin bir türü olma bakımından "takas (barter)", bu tip karşılıklılığın kapsamına girer, ancak "kumar (gambling)", "aldatma (chicanery)", "hırsızlık/aşırma (theft)" şeklinde gözlenen tek taraflı çıkar sağlama davranışları da bu kapsamda değerlendirilmektedir.[275]

3. 11. Sessiz ticaret

Olasılıkla pazarlığın yarattığı çatışmaları yenmek için bulunmuş yollardan biridir. Etnik farklılıklar ve dil güçlüğü insanları, dünyanın birçok farklı bölgesinde bu sisteme yöneltmiştir. Amerika, Afrika ve Sibirya'dan derlenen etnografya çalışmalarında bu ticaret biçimine rastlanır. Örneğin, avcı toplayıcı Pigmelerle tarımcı Bantular arasındaki alışverişlerde Pigmeler, değiştirmek istedikleri ürünleri Bantu köyüne getirip toplu olarak sergiler ve giderler. Bantular çeşit ve miktar olarak uygun gördükleri tarım ürünlerini orman ürünlerinin yanına koyarlar. Pigmeler geri dönerek önerileri gözden geçirir, beğenirlerse tarım ürünlerini alıp giderler. Az bu-

273. Sahlins, 1998: 90.
274. A.g.y. 91.
275. A.g.y.

lurlarsa, yeniden uzaklaşırlar. Bu sessiz pazarlık anlaşma oluncaya veya tümden vazgeçilinceye kadar devam eder.[276]

Sessiz ticaretten İbn Battûta da seyahatnamesinde söz etmiştir: "... Bu uçsuz bucaksız alanda [Bulgar şehrinden (Volga boylarındaki tarihi Bulgar şehri) yola çıkarak] kırk menzil ilerleyen yolcular Karanlık Ülkenin [Sibirya] sınırında dururlar. Herkes getirdiği eşya ve malı oraya bırakır. Ve her zamanki menzillerine geri dönerler. Ertesi gün tekrar oraya geldiklerinde bıraktıklarının alındığını, onların yerlerinde samur, sincap ve kakım kürklerinin bulunduğunu görürler. Eşya bırakan kişi oradaki kürkleri yeterli görürse alışveriş tamamlanmış demektir. Kendi malına karşılık bunları az bulursa, her şeyi olduğu gibi oraya bırakır. Meçhul alıcılar ya kürklerin sayısını artırırlar yahut tamamen kaldırıp en başta aldıkları eşyayı geri bırakırlar oraya! Alışveriş hep böyle cereyan eder. Onlar kimdir, nereden gelirler bilinmez; in midirler cin midirler şimdiye kadar hiç kimse onlardan birini görmüş değildir".[277]

Sessiz ticarete başka bölgelerde de rastlanır. Amerika yerlileri arasında da bu tür bir ticaret olduğu bilinmektedir. Aynı şekilde, antik çağlarda Kartacalılar ve Fenikeliler Batı Afrikalı bazı kabilelerle benzer bir ticari faaliyet yürütmüşlerdir.[278]

3. 12. Transit ticaret merkezi

Bu modele verilecek en iyi örnek, arkeolojik olarak oldukça iyi araştırılmış olan, bugünkü Bahreyn'de bulunan Dilmun'dur.

H. Rawlison, Sümer ve Babil metinlerinde geçen Dilmun'un yerini bugünkü Bahreyn Adası olarak belirleyen ilk kişidir. 1861'de yapılan bu saptamadan sonra Dilmun, 1880'den başlayarak günümüze kadar devam eden kazılarla arkeolojik olarak araştırılmıştır. Dilmun'un arkeolojik olarak önemi kabaca iki nedene dayanmaktadır: Mezopotamya ve İndus'u birbirine ekonomik bakımdan bağlama-

276. Güvenç, 1999: 206-7.
277. İbn Battûta, 2004: 481.
278. Aykut, 2004: 496.

sı[279] ve en son incelemeye göre 170 binden fazla olduğu tahmin edilen tümülüsleri.[280]

İlk olarak Uruk-Warka metinlerinde, 4. binyılın sonlarından başlayarak izlenmeye başlanan Dilmun, Mezopotamya'ya önemli ticaret mallarını getiren bir yer olarak öne çıkar. Bu mallar hem Arap Yarımadası'ndan, hem de transit olarak İndus Vadisi'nden gelmektedir.[281]

Erken Hanedanlar Döneminin sonlarında (MÖ yak. 2500–2350) Dilmun, Lagaş şehir devletinin kralları için önemli bir hammadde sağlayıcısı olarak ortaya çıkar. Ur-Nanşe (MÖ yak. 2550) şehrine "Dilmun gemileriyle yabancı ülkelerden kereste getirtir"ken, Lugalanda (MÖ yak. 2400) ve Urkagina (MÖ yak. 2380) süt ve tahıl ürünleri, yağ, gümüş ve yün karşılığında bakır almaktadır. Sargon (MÖ yak. 2334–2279), Dilmun, Magan (Umman Yarımadası) ve Meluhha (olasılıkla İndus vadisi) gemilerinin Agade limanında demirlemesiyle övünmektedir. İsin-Larsa ve Eski Babil dönemlerinde, Dilmun, Ur'un gemici tacirlerden biri olan Ea-nasir'in mektuplarından anlaşıldığı üzere, bu tacirlerle iş yapan en ünlü bakır (kaynağı olasılıkla Umman'dır) satıcısı konumundadır. Aynı dönemde, Dilmun ile Eski Asur Kralı Şamşi-Adad ve oğlu Yasmak-Adad arasında diplomatik bağlar olduğu görülmektedir. Dilmun ile Mari arasında Fırat'tan yukarı kervanların yolculuk ettiği bilinmektedir. Orta Babil Döneminde Dilmun, Nippur'da bulunan iki mektuptan anlaşıldığı kadarıyla, buradaki seçkinlerle yakın aile bağları olan bir Kassit valisinin yönetimi altındadır. Eski Asur döneminde ise olasılıkla bağımsız olmakla birlikte, Asur'a vergi vermektedir. Dilmun kralları Uperi ve Ahundara, II. Sargon'a armağanlar getirmiş ve daha sonra gelen Hundaru isimli bir kral Aşurbanipal'in Ninova'daki sarayına vergi göndermiştir. Nabonidus'un hükümdarlığı sırasında, MÖ 544'te Babilli bir "Dilmun yöneticisi"nden söz edilmektedir.[282]

279. Lamberg-Karlovsky, 1982: 45.
280. A.g.y. 49.
281. Eidem ve Hojlund, 1993: 441.
282. Potts, 1997: 162.

Bu tarihi ve ekonomik kayıtlara ek olarak, Mezopotamya'ya ait edebi metinlerde de Dilmun'un özel bir yeri vardır. Örneğin Sümer efsanesi "Enki ve Dünya Düzeni"nde, Enki'nin "Dilmun ülkesini temizlediği ve arıttığı" söylenir; Enki ve Ninhursag'da ise Dilmun bol miktarda suya sahip, saf, aydınlık ve temiz bir ülke olarak betimlenir.[283]

Bahreyn'deki su kaynakları geçmişte hurma, tahıl ve meyvelerin yetişmesini sağlamıştır. Hem karada hem de kıyıdan açıktaki sığ sularda tatlı su kaynakları bulunmaktadır. Bunlarla birlikte Dilmun'u asıl ünlü yapan, uluslararası ticarette ticaret merkezi olarak oynadığı roldür. Burada yapılan ticaretin tarihöncesi ticaret modelleri içindeki önemi de, Dilmun'un sattığı malların kendi üretimi olmayıp bu malları başka yerlerden sağlamasından gelmektedir. Başka bir deyişle Dilmun, transit bir ticaret merkezi işlevi görmektedir. Örneğin bakır Umman'dan, kalay Afganistan'dan, egzotik kereste ler ve fildişi Hindistan'dan Dilmun tacirlerince satın alınıp Ur, Lagaş ve Mari gibi şehirlere yeniden ihraç edilmekteydi.[284]

4. Tarihöncesinde Değer ve Ölçü

Her ne kadar tarihöncesinde takasın mal ticaretinin temeli olduğu ve bu nedenle birbiriyle değiştirilen malların değerleri arasında bir eşitlik sağlamak amacıyla, malların uzunluk, hacim veya ağırlık bakımından ölçülmesinin gerekli olduğu[285] genel olarak kabul görmekte ise de, doğru olmakla birlikte bu durum yine de, Üst Paleolitik'ten bu yana süregelen alışveriş sürecinin son aşamasını temsil eder. Tarihöncesinin büyük bir bölümü için, malın mutlaka malla değiştirilmesinin gerekli olmadığı etnografik örnekler yardımıyla gösterilebilir. Bir malın karşılığının herhangi bir hizmetle ödenmesi de mümkündür. Ayrıca, yalnızca iki birey ve topluluk arasındaki, düzenli sürekliliği olmayan işlemlerde değer, o anki karşılıklı ihtiyaca göre artar veya azalır. Başka bir deyişle, eğer ortamda rekabet yoksa malın değerinin ince ince hesaplanması gereksizdir. Bir malın ederi, karşılıklı anlaşmayla belirlenir. Pazarların ortaya çık-

283. A.g.y.
284. A.g.y.
285. Michailidou, 2005: 20.

tığı tarihöncesinin ancak daha sonraki dönemlerinde, aynı malın birden çok alıcı ve satıcısı söz konusu olduğunda, standartlaşma ve değerin ölçülmesi gündeme gelmiş olmalıdır.

Ağırlık ölçüsü, dolaşımı olan bir malın standartlaşma derecesi olarak tanımlanmaktadır. Değer ise, malın bir ticaret ağındaki önem derecesini göstermektedir. Malın değerinin ağırlık yardımıyla ölçülmesi, madeni paranın bulunuşundan bir önceki aşama olarak kabul edilmektedir.[286]

Ağırlıklar, arkeolojik buluntular arasında diğer ölçeklerden daha yaygın olarak bulunur. Bunun nedeni ağırlıkların çoğunlukla taştan olmasıdır. Minos veya Ege metrik sistemindeki taş ve kurşundan disk biçimli ağırlıklar (1 birim = 61–65,5 gr), çoğunlukla taştan ve değişik şekillerde Mısır ağırlıkları (13 gr'lık ilk altın birimlere dayanmaktadır; daha sonraları Yeni Krallık döneminde 1 birim = 9,1 gr'dır), Mezopotamya, Hitit ve Suriye-Filistin ağırlıkları 500–470 gr'lık bir "mina"ya dayanmaktadır. Kazılarda bu ağırlıkların birçok örneği bulunmuştur.[287]

Terazi, büyük olasılıkla, ağırlıkların bulunuşundan önce de kullanılmaktaydı; ürünleri dengeli bir biçimde taşımak amacıyla tasarlanmış olmalıydı. Başlangıçta, kütlelerin terazi yardımıyla kıyaslanması ile bu nesnelerin ağırlıklarının eşitlenmesi amaçlanmaktaydı. Çok daha geç dönemlerde bile, örneğin siyah figürlü vazolarda, aynı cins ürün paketlerinin bir terazinin iki kefesine konması yöntemiyle ölçüldüğü görülür. Tartı ağırlıkları kütleyi kesin olarak ölçmek amacıyla bulunmuştur; bu işlem nesnelerin ağırlıklarını yalnızca kıyaslamaktan daha karmaşık bir işlemdir ve ölçme/tartma işlemlerinde bir aşamayı göstermektedir. Tartma işleminde ağırlıkların, altının tartılması ihtiyacı üzerine kullanılmaya başlandığı düşünülmektedir.[288]

Mısır, Orta Krallık Dönemine ait bir taş ağırlık/tartı üzerinde beş Mısır altın birimini gösteren, altının hiyeroglif karşılığı ile 5 çizgi-

286. Michailidou, 2005: 15.
287. A.g.y. 17.
288. A.g.y.

yi taşımaktadır, toplam ağırlığı ise 5 x 12.20 gr = 61 gr'dır. Bu ağırlık da 1 Minos birimine eşittir. Tartmada karşı ağırlık olarak ilk kez taşların kullanıldığı hem çok büyük miktarda taş ağırlık kanıtından hem de tartı ağırlığı anlamına gelen Akadca "**abnu**" (=taş) ve Mısır dilinde "**ỉnr**" (=taş) sözcüklerinden anlaşılmaktadır.[289]

Tartma işlemine ait bilgiler tüm Doğu Akdeniz ve Yakındoğu'da özellikle Mısır gömüt odalarının duvar resimlerden olmak üzere, Ege, Mısır ve Yakındoğu'ya ait metinlerden öğrenilmektedir. Kullanılan tartı her yerde aynıdır: ahşaptan yapıldığı için arkeolojik olarak kanıt bırakmayan bir kol ve uçlarında asılı tunç veya ahşap kefeler. Daha küçük el terazileri ise daha seyrek betimlenmiştir.[290]

Yerel olarak birbirinden farklı metrik sistemler kullanılmaktaydı, ancak yabancı sistemler arasındaki kesin eşitlikler bölgelerarası ticarette tacirlerin işlerini kolaylaştırıyordu. Buna örnek olarak dış ticarette kullanılan Ugarit ağırlık sistemi verilebilir. Bu önemli ticaret limanında, 470 gr'lık aynı mina, Hitit İmparatorluğu ile ticaret yapmak amacıyla 40 şekel'e (1 Hitit şekeli 11,75 gr'dır), Mısır için 50 şekel'e (1 Ugarit şekeli 9,4 gr, Mısır qedet'i ise ona yakın, 9,1 gr'dır), Kargamış için ise 60 şekel'e (7,83 gr'lık) bölünmüştü. Kargamış birimi ayrıca 91 gr'lık Mısır deben'inin 1/12'sine yakındır.[291]

289. A.g.y.
290. A.g.y.
291. Michailidou, 2005: 19–20.

V.
Mal Aktarımıyla İlgili Verileri Elde Etmede Kullanılan Yöntemler

Bu bölümde, mal aktarımıyla ilgili verilerin coğrafya, biyoloji, arkeoloji, etnografya ve arkeometri yöntemleri kullanılarak nasıl saptandığı tanıtılmaya çalışılacaktır.

1. Doğal Kaynakların Konumu: Coğrafya, Jeoloji ve Biyoloji Yöntemleri

Bazı hammaddeler sadece belirli yerlerde bulunur ve kaynaklarının saptanması, arkeolojik kazılarda bulunan ve bulunduğu yere yabancı olduğu düşünülen malzemenin kaynağının belirlenmesi için önem taşır. Örneğin, tarihöncesinde ve takip eden dönemlerde aktarımı olduğu bilinen obsidyen, kalay, kehribar gibi bazı maddelerin oldukça az sayıda kaynağı vardır ya da tarihöncesinde oldukça geniş bir alanda kullanıldığı bilinen *Spondylus gaederopi* gibi bazı deniz kabuklularının yaşam alanları sınırlıdır.

1. 1. Yatak Saptama

Obsidyen gibi bazı malzemelerin kaynağı oldukça kolay bir şekilde saptanabilirken, çakmaktaşı ya da bazı madenler gibi maddelerin kaynakları arasındaki tutarlı farklılıkları saptamakta büyük güçlüklerle karşılaşılmaktadır. Maddelerin kaynaklarını belirlemedeki en can alıcı noktayı hammaddelerin doğadaki dağılımının bilinmesi oluşturmaktadır. Bu da jeologların saha çalışmalarına bağlıdır. Örneğin tüm taş baltalarla ilgili ince kesit analizleri yapılmış olsa ve uzman gözüyle bakıldığında belli farklılıklar göze çarpsa bile, yine de bu taşlar doğada bulundukları yataklarla karşılaştırılmadıkça arkeolojik açıdan dağılım çalışmalarıyla ilgili bir değer taşımayacaklardır. Dolayısıyla sağlam bir kaynak belirleme çalışması için öncelikle iyi bir jeolojik haritalama şarttır.[292]

292. Renfrew ve Bahn, 1991: 342.

1. 2. Yaşam Alanı Saptama

Yaşam alanı saptama çalışmaları da tıpkı yatak saptama çalışmaları gibi bir uzmanın bilgi ve araştırmasına gereksinim duyar. Örneğin tüm Avrupa'da yaygın dağılımı olduğu bilinen *Spondylus gaederopus*'un uzun mesafe ticaretine konu olduğunun ileri sürülebilmesi, öncelikle *Spondylus*'un bir tatlı su değil tuzlu su kabuklusu ve yaşam alanının da Akdeniz olduğunun biyoloji bilim dalı tarafından ortaya konmuş olmasına bağlıdır.

2. Arkeoloji Yöntemleri

2. 1. Üretim teknolojisi

Üretim teknolojisi ve bu verinin mal dağılımıyla ilgili kullanımına en iyi örneklerden biri, Kaletepe atölyesindeki aletlerin teknolojik olarak tanımlanması ve dağılımının incelenmesidir.

1989'da Ufuk Esin başkanlığında İç Anadolu'da yer alan Aşıklı Höyük kazılarına başlanması, Kapadokya obsidyen araştırmalarının da temelini atmıştır. Aşıklı Höyük'te neredeyse tamamen obsidyen kullanılmış ve bunların kökenini belirlemek gerekmiştir. Yapılan analizlerde, Göllü Dağ'daki altı kaynaktan yalnızca birinin ve zaman zaman da Nenezi Dağ obsidyenlerinin kullanıldığı ortaya çıkmıştır. 1993–1996 yılları arasında burada yapılan çalışmalarda çok sayıda atölye bulunmuştur.[293]

Göllü Dağ ve Nenezi Dağ obsidyen atölyelerinde yapılan incelemeler, obsidyenin buradan çok farklı şekillerde taşındığını ortaya koymuştur. Blok halinde taşınmasının yanı sıra, taslak, ön form, yonga, dilgi veya dilgicik formunda taşındıkları anlaşılmıştır.[294]

Aşıklı Höyük'te yapılan saptamalar, obsidyenin yerleşmeye blok halinde taşınıp, yongalamasının yerleşmede yapıldığını ve burada da tüketildiğini göstermiştir.[295]

293. Balkan-Atlı, 2003: 10.
294. A.g.y. 11.
295. A.g.y. 10–11.

Göllü Dağ ve Nenezi Dağ obsidyen araştırmalarında saptanan Kaletepe atölyesi çok standart ürünler sunmaktadır: naviformı[296] çekirdekler ve prizmatik[297] baskı çekirdekleri.[298] Orta Anadolu'daki Kömürcü obsidyen kaynağında yer alan bir üretim yeri olan Kaletepe'nin naviform teknolojisinin ürünleri, Mureybet dışında şimdilik hiçbir yerleşmede gözlenmemiştir. Çakmaktaşı versiyonu daha az standart olarak ve arkaik tipte Kuzey Suriye yerleşmelerinde vardır. Kaletepe'nin diğer ürünü prizmatik dilgicikler ise daha geniş bir dağılıma sahiptir ve hemen hemen tüm Kuzey Suriye yerleşmelerinde ve Kıbrıs'ta gözlenmektedirler. Ancak bu teknolojinin çakmaktaşı versiyonu, veya herhangi bir baskı tekniği bu yerleşmelerin hiçbirinde yoktur. Bu teknik, bu dönemde İç Anadolu'da da gözlenmemektedir.[299]

Dağılımın miktarını ve genişliğini belirleyen bir diğer husus da, ekonomikliktir. Naviform çekirdekten en fazla dört uçlu merkezi dilgi çıkarılırken, baskı tekniği ile tek bir çekirdekten 50–60 dilgicik çıkarılmaktadır. Naviformı çekirdekten her merkezi dilgi çıkartma öncesi, yongalama yüzü tekrar hazırlanmaktadır. Baskı tekniğinde ise dilgiler seri halde çıkarılmakta ve dolayısıyla daha az emek karşılığında daha fazla dilgi elde edilmektedir. Bu olgu dilgiciklerin dağılımının daha geniş olmasına bir kanıt oluşturabilir.[300]

Atölyeden elde edilen ürünlerin dağıtım mekanizmasının ne olduğu ise henüz çözüme kavuşmamıştır. Bu dağılımın Orta Anadolu'yu kapsamadığı bilinmektedir. Levant Bölgesi'ndeki yerleşmelerin tümü olmasa da birçoğu Göllü Dağ obsidyenini az ya da çok obsdi-

296. Eğimli iki vurma düzlemli, düz yongalama yüzeylidirler ve arkalarında merkezi omurgaları vardır (Balkan-Atlı, 2003: 11, dipnot 1). Amaç altı trapez kesitli, üstü üçgen kesitli, sivri uçlu düzgün dilgiler elde etmektir. Dilgiler 12–15 cm boyunda, yaklaşık 15 mm enindedirler (Balkan-Atlı ve Binder, 2007: 218).

297. Bu üretimin amacı, baskı tekniğini kullanarak seri halde dilgi çıkarmaktır. Amaçlanan dilgiler 75 mm.den uzun boyda, yaklaşık 11 mm eninde ve 3 mm kalınlığındadır (Balkan-Atlı ve Binder, 2007: 219).

298. Balkan-Atlı, 2003: 11.

299. A.g.y. 13.

300. A.g.y.

yen ithal etmektedir. Obsidyenin Kıbrıs'a yoğun olarak taşındığı gözlenmektedir.[301] Yontucu ustaların kendilerini ve göçerleri en azından Kıbrıs için dağıtım mekanizması dışında bırakmak gerekmektedir. Her ne kadar ticarette uzmanlaşmış grupların varlığı kendini hisettirse de, varsayımda bulunmak için araştırmaların ilerlemesini beklemek en iyisi olacaktır.

2. 2. Ekonomik ve teknolojik seviye

2. 2. 1. Ulaşıma ait kanıtlar

Tarihöncesinin ilk dönemleri için, günümüze kadar gelen bir kanıt olmasa da, bir çeşit sal ya da kayık kullanılarak denizlerin aşıldığı, adaların iskân edilmesinden anlaşılmaktadır. Örneğin Avustralya'ya MÖ 40.000'lerde yerleşildiği bilinmektedir. Bu dönemde deniz seviyesi günümüzde olduğundan oldukça alçak olsa da, yine de arada aşılması gereken 90 km'lik bir mesafe kalmaktadır.

Ulaşıma ait dolaylı başka bir kanıt da, obsidyenin Neolitik Çağın başından beri yaygın ve yoğun bir aktarımının olmasıdır. Bu hammadde, Neolitik Çağın başında, Orta Anadolu'dan Kıbrıs'a deniz yoluyla getirilmiştir. Doğu Anadolu ve Orta Anadolu obsidyenleri ise yaklaşık bin km güneye, kara yoluyla ve insan gücüyle taşınmıştır.

Malları taşımanın en verimli yolu, onları suyolu ile taşımaktır. Örneğin Mezopotamya'da birçok yere nehir ve kanallardan oluşan bir suyolu şebekesi ile ulaşılmaktaydı. Basra Körfezi ve Akdeniz'de gemiler yelken açmış, Fenikeliler Afrika'nın etrafını bile dolaşmışlardı. Su ulaşımının mümkün olmadığı yerlerde eşekler ve bazen de insanlar taşıma işini üstlenmişlerdi. MÖ 2000 civarında attan faydalanmaya başlanması, ulaşımı hızlandırmıştır. MÖ 1000 yılında ise develer gittikçe artan bir öneme sahip olmaya başlamışlardır.[302]

Ulaşımdaki en önemli aşamalardan birini, yük hayvanlarını evcilleştiren insanların, kendi kas enerjisinin sağladığı enerji dışında bir hareket ettirici gücü denetim altına alıp kullanmaya başlaması

301. Balkan-Atlı ve Binder, 2007: 220.
302. Roaf, 1990: 122.

oluşturuyordu. Öküz, bu açıdan buhar makinesine ve petrolle işleyen motorlara doğru atılmış ilk adım sayılabilir. Kuzey Avrupa'da kızak kullanılmaktaydı;[303] kızağın MÖ 4000'den önce Yakındoğu'da kullanıldığı da bilinmektedir. Öküz boyunduruğu saban kadar kolaylıkla yük kızağını da çekebilir. Tarihöncesi dönemlerin yük kızakları hakkında, sabanlar hakkında olduğundan fazla bir belge olmamakla birlikte, yük kızaklarının Mezopotamya'da, en azından cenaze törenlerinde, MÖ 2600 kadar geç bir tarihe kadar kullanıldığı bilinmektedir. Tepe Gavra'da bulunmuş modeller, iki ve dört tekerlekli arabaların MÖ 3000'lerde yaygın olarak kullanılmakta olduklarını göstermektedir.[304] Alüvyon ovalarının çamurlu koşullarında ve uygun yollar inşa edilmeden önceleri kızaklar, tekerlekli araçlardan daha kullanışlı olmalıdır. En eski yol sistemi olasılıkla MÖ yak. 800'lerde, Urartulara aittir.[305]

İlk kullanılan yük hayvanı, olasılıkla eşektir. MÖ 3000'den az önce Mısır'da evcil eşek olasılıkla ulaştırma işlerinde kullanılmaktaydı. Kara yoluyla yolculuk, binek hayvanlarının arabalara koşulması ile hızlandırılmış oldu.[306]

MÖ 3000'de su ulaştırması için hareket ettirici gücü ise rüzgâr sağlamaktaydı. Paleolitik'te bile sallara ve kanolara benzer araçların kullanıldığına değinmiştik. İster yelkenli, ister kısa kürekli, uzun kürekli ya da ister nehirlerin ya da kanalların kıyılarından iple çekilerek yürütülen türden olsun, dört binli yılların kayıkları, ağır ve hacimli yükleri, yük eşekleri ya da öküz arabalarından daha ekonomik olarak taşıyabiliyorlardı. Antik Çağın ticareti, - yükte ağır pahada hafif mallarla yapıldığı ölçüde, başlıca, su taşımacılığına dayanmaktaydı.[307]

Yakındoğu'da, nehir taşımacılığının başlıca aracı ise sallardı. Sallar

303. Finlandiya'daki bataklıklarda, Mezolitik Çağa tarihlenen kömür yatakları içinde gömülü olarak bulunan bir kızağın ayakları, korunagelmiş en eski taşıt araçlarından biridir (Childe, 1995: 43).
304. Childe, 1995: 75.
305. Roaf, 1990: 122.
306. Childe, 1995: 76.
307. A.g.y. 77.

bin yıllardan beri kullanılmıştır ve kullanılmaya devam etmektedir. Bu uzun sürecin en iyi tanığı, ironik bir biçimde de olsa, Asur eserleridir. Ninova kentinde bulunan duvar kabartmalarından birinde (MÖ 700–692), *lamaşşu*[308] yapımında kullanılmak üzere çıkarılan taşların sal üzerinde taşınışı betimlenmiştir. Bu tarihten 2500 yıl sonra, yine aynı *lamaşşular* ve başka eserler, Dicle üzerinden Basra Körfezi'ne, British Museum'a götürülmek üzere taşınırken aynı sallar kullanılmıştır.[309] Layard bu salların yapımını ve kullanımını şöyle anlatır:[310]

"Bu işte koyun ve keçi derisi kullanılır. Mümkün olduğu kadar incitilmeden yüzüldükten sonra, kurutulur ve hazırlanır. Üfleyerek şişirilir. Kavak ağacından elde edilen kalaslar, ağaç dalları ve kamışlardan oluşan kare bir iskelet istenilen büyüklükte sal için hazırlandıktan sonra, şişmiş deriler söğüt dalları ile birbirine bağlanır, hepsi sıkıca bağlanmış bir bütün haline gelir. Artık sal hazırdır, suya indirilebilir. Burada dikkat edilmesi gereken şey, derilerin ağızlarının yukarı doğru gelecek şekilde iskelete bağlanmasıdır. Eğer bir patlak veya yeniden şişirme gerekirse, salcı tarafından kolaylıkla açılabilir bu şekilde. Ağaçtan yapılmış olan bu döşemenin üzerine ticari mal balyaları, tüccar ve yolculara ait eşyalar konur. Eğer varlıklı veya rütbeli bir insan bu sallarla aşağı iniyorsa, salın üzerine tahtalarla kaplanarak küçük kulübecikler ya da kamışlar ve hasırlarla örtülen korunaklar yapılırdı. ... Salcılar bu kaba teknelerini, uzun küreklerle... yönetirler. ... Bahardaki sel aylarında ya da şiddetli yağmurlardan sonraki günlerde küçük sallar Musul'dan Bağdat'a yaklaşık olarak 84 saatte ulaşırlar. Ama büyük salların bu yolculuğu tamamlama zamanı yedi sekiz gün sürer. Yazın, nehir seviyesi düşük olduğu zaman neredeyse bir ayda hedeflerine ancak ulaşabilirler. Yükleri boşaltıldıktan sonra sallar bozulur, kalaslar keresteler, dallar uygun bir fiyattan satılır. Bu ticaret Bağdat ve Musul arasında

308. Aslan veya boğa ayaklı, boğa gövdeli, kanatlı ve insan başlı heykeller. Asur saraylarının girişlerinde bulunuyorlardı. Ağırlıkları yak. 40 ton kadardır (Köroğlu, 2006: 26-7).

309. Köroğlu, 2006: 27–8.

310. Layard, 2000: 318–319.

en çok yapılan ticaretlerden biridir. Deriler yıkandıktan sonra, çürümelerini ve çatlamalarını önlemek amacıyla dövülmüş nar kabuklarıyla ovulur. Sonra salcı ya onları omzuna yükler ya da eşeğin sırtına ve Dicle'yi salıyla geçmiş yolcuların kaldığı Musul ve Tikrit'e geri döner."

2. 2. 2. Markalar (token)

Koni, küre, disk ve daha değişik başka şekillerde kilden nesnelere marka ya da jeton adı verilmektedir. Anadolu'dan İndüs Vadisi'ne, Hazar Denizi'nden Sudan'a dek birçok arkeolojik yerleşmede, en eskileri MÖ 9. binyıla tarihlenen bu nesnelerden binlerce bulunmuştur. Kimileri üzerinde koşut çizgiler, çarpı işaretleri ve bazı başka desenler vardır; kimilerinde ise hiçbir işaret bulunmaz. Bu markaların çoğu toprakta dağınık halde bulunmuş, bazıları da "bulle" adı verilen küresel ya da yumurta biçimli kil keselerin içinde ya da yakınında bulunmuştur. Ancak bu durum 4. binyıldan başlayarak görülür.[311]

Bu markalarla, elde edilen ürünün hesabı tutulmaktadır. Ticaretin göstergelerinden biri olduğu düşünülen markaların, Schmandt-Besserat'a göre, yaygın kanının aksine, mal aktarımıyla ilişkisi yoktur ve ticaret hesaplama teknolojisinin gelişiminde rol oynamamıştır; takas tahminen yüz yüze yapıldığından, hesap tutmayı gerektirmemektedir. Arkeolojik verilerde hesaplamayla ilişkilendirilen çeteleler (tallies), yani çentikli kemik vs. gibi nesneler de aslında zamanı ölçmektedir.[312]

Schmandt-Besserat'a göre, markaların ortaya çıkışı, tarımla yakından ilişkilidir. Markalar MÖ yak. 8.000'lerde, Mureybet'in üçüncü tabakasında tarımın ilk işaretleriyle uyumlu olarak ortaya çıkar. Ona göre, bu eşzamanlılık tesadüfî değildir ve tarıma dayalı yeni ekonominin beraberinde muhasebe ihtiyacını getirdiğini kanıtlamaktadır.[313]

311. Ifrah, 1996: 49.
312. Schmandt-Besserat, 1992: 167.
313. A.g.y.

Bilgi kontrol mekanizmalarının bir parçası olarak kabul edilen markalar, idare teknikleri içinde giderek mühürler ve mühür baskılarıyla birlikte yer almaya başlamıştır. Mühür ve mühür baskıları ürünlerin güvenliğini sağlamak için, markalar ise ürün miktarını hesap etme ve ürün tiplerini ayırt etmek için kullanılmıştır.[314]

2. 2. 3. Mühürler ve mühür baskıları

Damga mühürler, örneğin Çatalhöyük gibi erken dönemlere ait yerleşmelerde olasılıkla bezeme amaçlı olarak,[315] daha sonraki dönemlerde ürün ve mal kontrolü için[316] kullanılmıştır. Kontrolle ilgili ekonomik bir işleve sahip olmadıkları düşünülen damga mühürleri bir yana bırakırsak, mühürlerin Geç Neolitik ile birlikte ortaya çıktıkları söylenebilir.

Başlangıçta el yapımı, baskı ya da kazı bezemeli birbirini takip eden işaretler söz konusu olmalıdır. Hep aynı işaret, malları ve ürünleri diğer insanların mallarından ayırt etmek için kullanılmış; aynı şekli birbiri ardına birçok kez tekrarlama ihtiyacı diğerlerine benzemeyen, taklit edilmesi imkânsız, tanınması kolay bir işareti üzerinde taşıyan bir aletin, yani mührün keşfedilmesine yol açmış olmalıdır.[317] Mühürlerin işlevi ekonomiktir ve bir topluluk içinde ya da dışında paylaşılan malların denetiminde, korunmasında ve tanımlanmasında kullanılmıştır.[318]

Mühür baskısı (**cretula**), üzerine bir ya da daha fazla mührün basılmış olduğu kil, sıva, balmumu, hayvan dışkısı gibi işlenebilir bir maddeden yapılmış parçaya verilen isimdir. Mühür baskıları, objeleri korumak ya da içindekileri garanti altına almak için kullanılmıştır.[319]

---

314. Fiandra, 2003: 34.
315. Mellaart, 1967.
316. Rothmann, 1994.
317. Fiandra, 2003: 32.
318. Pittman, 2003: 35.
319. Fiandra, 2003: 32.

Tel Bukras'ta bulunan alçıtaşı mühür baskısı ve bugünkü Türkiye-Suriye sınırının hemen güneyinde Balık Nehri üzerindeki Sabi Abyad yerleşmesinde ortaya çıkarılan yüzlerce mühür baskısı, ilk idari sistemlerin MÖ 7. binyıla uzandığını gösteren güvenilir kanıtları oluşturur.[320]

MÖ 7. binyıla tarihlenen Sabi Abyad yerleşmesinde, sıradan bir evden çok daha büyük, yan yana birçok odadan oluşan kerpiç yapılar bulunmuştur. Ortak depo olarak yorumlanabilecek bu yapılarda büyük miktarlarda yanmış tahıl ve farklı mal gruplarını saymaya yarayan ve olasılıkla her bir şeklin farklı bir mal grubunu temsil ettiği sayısız geometrik kil obje (marka) bulunmuştur. Ayrıca küçük odaların bazılarında da kil mühür baskısı yığınlarına rastlanmıştır. Hiçbiri herhangi bir kaba iliştirilmiş olmayan mühür baskıları olasılıkla buraya geçici depolama amacıyla yığılmışlardı. Sayısı 250'yi geçen mühür baskıları 67 farklı desene sahiptir ve bu veriler malları depolama ve onlara ulaşma hakkı olan insan sayısının bir hayli fazla olduğunu göstermektedir. Mühür baskılarının mühürledikleri kap açıldıktan sonra ayrı olarak depolanmaları da, bir çeşit belge ya da makbuz işlevi görmüş olduklarını düşündürmektedir.[321]

Mühürler üzerindeki motiflerin olgunluğu, mühürlenen maddelerin % 40'ının sepet ya da kamıştan örülü kapaklar olması ve markaların eşzamanlı kullanımı ürünlerin kontrolüne ilişkin karmaşık sistemin tek tek evler tarafından kullanıldığına işaret eder.[322]

2. 2. 4. Tabletler

Yazının, ticareti kontrol etmek, gittikçe karmaşıklaşan hesap tutma sistemini kolaylaştırmak için geliştirildiğini düşünürsek, Mezopotamya'da MÖ 3200'lerde Sümerliler tarafından icat edilen çiviyazısı tabletlerin ticareti belgeleme konusundaki önemleri o ölçüde ortaya çıkar. Örneğin Asur Ticaret Kolonileri Dönemi ve bu dönemdeki ticaret, Kültepe'de bulunan ve sayısı binlerle ifade edilen tabletten öğrenilmiştir.

320. A.g.y.
321. Fiandra, 2003: 33.
322. A.g.y. 34.

2. 3. Yerleşmelerin doğal kaynaklara ilişkin coğrafi konumu

Yerleşmelerin belli bir hammadde kaynağının çevresinde yoğunlaşmış olması, genellikle, o yerleşmelerin söz konusu hammaddenin ticaretini yapmış olmalarına bağlanır. Ancak bu varsayımın doğrulanabilmesi, aşağıda sayılacak olan birtakım koşullara bağlıdır. Bununla birlikte, arkeolojik verilerin ticaretle ilişkili yorumlanmasında, ticaret yapmak amacıyla doğal kaynaklardan yararlandığı düşünülen yerleşmelerin harita üzerinde gösterilmesi oldukça önemlidir. Örnek olarak, Weller'in,[323] Katalonya'daki Cardona bölgesinde yer alan bir tuz tepesiyle ilgili araştırması verilebilir. Weller öncelikle bu tepe etrafında bulunmuş ve tuz çıkarmada kullanıldığı düşünülen aletleri incelemiş, bu aletlerin kullanım alanını ve hangi kültüre ait olduklarını kesin olarak saptamıştır. Weller, aynı aletlerin görüldüğü Sepulcres de Fosa kültürüne (MÖ kal. 4200–3600) ait yerleşmelerin, özellikle tuz tepesi çevresinde ve yine bu kültüre ait gömütlerde saptanan egzotik statü nesnelerinin getirildiği kıyı kesiminde yoğunlaştığını gözlemlemiştir. Kıyı kesimi ve tuz tepesi çevresindeki bu yerleşme dağılımının tuzun ticari değerini yansıtıyor olabileceği yorumunu yapmıştır.[324]

Doğal kaynaklara ilişkin coğrafi konumun ticaret açısından yorumlanması

a. Yerleşmenin doğal kaynağa olan fiili uzaklığı ile,

b. Eğer bulunabildiyse, hammaddenin yerleşmede işlenmiş olduğuna ilişkin kanıtlar ile,

c. Yerleşmede saptanan üretim teknolojisinin nesnenin dağılımının olduğu yerlerde de saptanması ile,

d. Nesnenin kaynak bölgesindeki ve dağılımının olduğu yerlerdeki tarihlerin eşzamanlı olması ile,

e. Yakındaki diğer yerleşmelerin de aynı bakış açısından incelenmesi ile test edilmelidir.

---

323. Weller, 2002: 317-318.
324. A.g.y. 318.

3. Etnografya yöntemleri

Etnografya alanından gelen veriler, insan yaşamının arkeolojik verilerle elde edilemeyen yönleriyle de kavranmasına olanak verir. Bununla birlikte, günümüz toplumları üzerinde yapılan etnografya çalışmalarının geçmişi tam olarak yansıtamayacağı göz önünde tutulmalıdır, çünkü hiçbir kültür diğerine benzemez ve çağımızın kültürleri, tarihöncesindeki yaşam biçimlerini tam olarak yansıtmaz.[325] Bu noktada karşımıza, etnografya alanından gelen verilerin arkeolojik değerlendirmeleri tamamlamada ve yorumlamada ne ölçüde kullanılabileceği, günümüz toplumlarının tarihöncesi toplumları ne ölçüde "andırdığı" sorunu çıkmaktadır.

Analoji kurmanın, analojilerle düşünmenin, insanın doğasında bulunan bir özellik olduğu, başka bir deyişle, beynimizin çalışma biçiminin tipik bir özelliği olduğu, aklın işleyişiyle ilgilenen bilim adamlarının çalışmalarında da vurgulanmaktadır.[326] Ancak önce analoji kavramının açılımı üzerinde durmak gerekir. Analoji nedir? Analoji ya da "andırım", basit açıklamasıyla, "bazı ortak yönleri olan iki şey arasındaki benzeşme"dir. Mantık disiplininin açıklamasına göre analoji, daha derin benzeşmelere veya gerektiğinde özdeşliğe varmak için, belirli, bilinegelen benzeşmelere dayanır. Analoji, davranışlarımızda önemli bir yer tutar; birçok düşünce düzeninin temelinde yer alır. Bilimlerde kullanılan analojiler bütün varsayımların, dolayısıyla da varsayımlara dayanan deney ve araştırmaların çıkış noktasıdır. Özellikle başlangıçları araştıran bilimlerde (gezegenlerin başlangıcı, kayaların, dağların, kıtaların vb. oluşumu, türlerin doğuşu vb.), en verimli mantık araçlarından biridir. Kant, "deneyin analojileri" terimini sürerlik, art arda geliş ve zamandaşlık kuralları için kullanır. Bu kurallar, deneyin tümünü birliğe kavuşturacak biçimde algıları birbirine bağlamaktadır.[327]

Felsefedeki önemli yeri yanında, analoji kurmak, yani benzerlik kurmak veya başka deyişle karşılaştırma yapmak, etnografya alanı dışında da arkeolojinin vazgeçilmez yöntemlerinden biridir.

---

325. McIntosh, 1999: 59.
326. Mithen, 1999: 48.
327. Meydan-Larousse, 1969, I: 494.

Bu bölümde, etnografya derlemelerinden elde edilen analojilerin tarihöncesi değiş tokuşun anlaşılmasında ne dereceye kadar yararlı olabildiği ve etnografya vakalarından ne gibi bilgiler elde edilebileceği göstermeye çalışılacaktır. Bunun yanında, dünyadan pek çok örnek olmasına karşın, ülkemizden ne denli az çalışma incelenebildiği de görülecektir. Ülkemizdeki, kurumsal olmayan alışveriş geleneklerinin elde yok denecek kadar az derlemesinin bulunuşu ve hızla yok olmalarına karşın halen incelenmemeleri, çok büyük bir kayıptır. Çünkü dünyanın diğer yerlerinden derlenen alışveriş gelenekleri tarihöncesi ticaret ve değiş tokuş konusunda fikir verse ve seçenekleri gösterme açısından faydalı olsa da şüphesiz kendi bölgemizden örnekler daha yakın ve sağlıklı bir karşılaştırma olanağı sunacaktır. İyimser bir yaklaşımla, bu çalışmanın en azından, ticaret ve değiş tokuş konusundaki etnografya derlemelerinin gerekliliğine vurgu yapmasını umuyorum.

Etnografya alanından gelen verilerin kullanılabilirliği

Etnografya alanından elde edilen paralelliklerin arkeolojide kullanılması, insanların benzer nitelikteki dış etkenlerle karşı karşıya kaldıklarında benzer şekilde hareket edebilecekleri varsayımını içermektedir. Hangi temel şartlar böyle evrensel tepkileri getirecektir?

İnsanların aynı temel şartlarda aynı şekilde hareket etme eğilimi olmasına karşın, bunun tersi de kesinlikle geçerlidir. İnsan aklı hayvanlarla kıyaslandığında genetik şifre tarafından daha az yönetilir, çok daha esnektir ve değişik olasılıklara daha açıktır. İnsanlar gelişimlerindeki eksiklikleri kültürel yönden tamamlamaktadırlar; kültürlerinin çeşitliliği nedeniyle de insan, davranışları en tahmin edilemez canlıdır. Ancak insan davranışlarında evrensel olan bazı temel eğilimler olduğunu ve bunların karşılaştırmalı bir çalışmaya temel oluşturabileceğini de kabul etmek gerekir.[328]

Dış etkenlere verilen tepkiler konusunda evrensel benzerliklerin il-

328. Akalu ve Stjernquist, 1988: 5.

ki, biyolojik ihtiyaçlardır. İnsanlar yiyecek bulmalı, barınak yapmalı, kendilerini güvenceye almalı, cinsel ihtiyaçlarını gidermeli ve çocuklarını büyütmelidirler. Ancak biyolojik ihtiyaçlar insan davranışı hakkında sadece çok genel birtakım fikirler verebilir. İkinci evrensel benzerlik olan alet yapımının büyük ölçüde mekanik yasalarla belirlenmesi olgusu, tarihöncesi aletlerin tanımlanması ve sınıflandırılmasında çağdaş benzerlerin önemli bir rol oynamasını sağlar. Ancak toplumsal etkileşime gelindiğinde, sorun karmaşıklaşır. Dış etkenlere verilen toplumsal tepkiler insan kültürleri kadar çeşitlidir. İnsan davranışlarının otomatik olarak dış etkenler tarafından belirlenmediği göz önüne alınmalıdır. İnsanlar dış etkenler tarafından çevrelenmiş pasif varlıklar değil aksine problemlerine çözüm arayan ve amacına ulaşmak isteyen aktif varlıklardır. Temel düşünme süreçleri söz konusu olduğunda ise, değişik toplumlar arasında önemli farklar bulunmamaktadır. Günümüzde, insan zihninin aynı prensipler tarafından yapılandırıldığı kabul edilmektedir. Örneğin dilbilimi alanında, üzerinde çalışılan her dilde aynı sınıflandırıcı prensipler görülür. Buna benzer olarak, etnografik çalışmalar tüm kültürlerde, sağ/sol, kadın/erkek, güçlü/zayıf, biz/onlar, düzen/karmaşa gibi ikili sınıflandırmaların sürekli tekrar ettiğini göstermiştir. Bütün dillerin, düşünce biçimlerinin ve kültürel eğilimlerin temelinde yatan benzer bir mantık olduğu kesin gibi gözükmektedir. Etnografya alanında yapılan karşılaştırmalar ayrıca, bütün toplumların aynı türden duyguları olduğunu ve temsili sembol kullanımının şaşırtıcı şekilde benzerlik taşıdığını göstermiştir.[329]

Lowie, 1920'lerde, geleneklerin, davranış ve inanışların genellikle farklı ve karşılaştırılamaz olduklarını, bu olgularla ilgili süreçlerin ise tüm toplumlarda sadece karşılaştırılabilir olmakla kalmayıp özdeş olduğunu belirtir. Burada süreç terimiyle anlatılmak istenen, her toplumsal oluşumda aralıksız devam eden ve ortak olan mücadelelerdir. Örneğin bunlar, yiyecek içecek ihtiyacını karşılama mücadelesi, bir topluluğa ait olma mücadelesi, saygınlık kazanma mücadelesi, bir şeyleri elde etme ve anlaşmazlık çözme mücadelesi-

329. A.g.y. 6.

dir.[330] Sözü edilen durumlara bulunan çözümler farklı olsa da, bu süreçler her toplumda bulunmaktadır.[331]

Günümüzde, örneğin dünyanın değişik bölgelerindeki gecekondu mahallelerinde yaşayan insanlarla yapılan çalışmalar göstermiştir ki, modern toplumun varoşlarında yaşayan işsiz, maddi olanak ve eğitimden yoksun insanlar, dünyanın herhangi bir yerinde, aynı durumda olan insanlarla benzer tepkileri göstermektedir. Tepkiler, kültürel gelenek ve modellerin yok olması; bunun yanında gelecek ve geçmişi düşünmeksizin dikkatin şimdiki zamana odaklanması; insanların birbiriyle ve dışarıdaki kurum ve kişilerle olan dayanışmasını kaybetmesi; anne merkezli bir aile yapısı ve zihnin cinsel duygularla meşgul olması şeklindedir. Bu süreç, benzer yoksunluk koşullarında yaşayan insanların bulunduğu her yerde, söz gelimi ABD, Meksika, Afrika ülkeleri ya da İsveç'te aynıdır. Yoksul insanların, giderek kültürel değerlerini ve aile bağlarını kaybettikleri görülür. Bu bulgular, insanlığın, karşılaştırmalara temel oluşturabilecek bazı benzer tepki süreçleri olduğunu göstermektedir.[332]

3. 1. Üretim ve Mal Aktarımına Ait Örnekler

3. 1. 1. Panayırlar ve toplanma yerleri

Trakya'dan bilinen, geleneksel panayırlarda kurulma sırası, hasada bağlıdır. Panayırlar hasat sonrası yapılır ve ilk hasadın yapıldığı güneyden kuzeye doğru ilerler. Örneğin ilk hasat Keşan'da yapılır ve ilk panayır da burada kurulur. Her panayırın kendi bölgesi vardır. Örneğin Enez halkı, Balkan Savaşı'ndan sonra Keşan'a gitmeye başlamıştır, daha önce, şimdi Yunanistan'da kalmış olan bölgeye gidilirmiş (Özdoğan, 2005: özel görüşme).

Panayırın toplumsal işlevleri de ekonomik işlevi kadar hatta belki de daha önemlidir. Çanakkale'den bir örnek bu toplumsal işlevin

330. Ticarette pazarlıkla ilgili anlaşmazlıkların ya da iletişim sorununun çözümüne yönelik dünyanın birçok farklı bölgesinde bağımsız olarak gelişmiş olan "sessiz ticaret"ten daha önce bahsetmiştik.

331. Akalu ve Stjernquist, 1988: 7.

332. A.g.y. 8.

önemini çok iyi açıklamaktadır: Çan – Yenice arasındaki Issızcuma'da, sadece bir cami ve mezarlık bulunmaktadır. Her sene civarın bütün aşiretleri burada toplanırlar. Toplanma amaçları sadece ticaret olmayan bu topluluğun üyeleri için burada gömülmek bir prestij meselesidir[333] ve ölülerini buraya getirip gömmektedirler (Özdoğan, 2005: özel görüşme).

Kadirli (Adana) Karspazar'da, cumhuriyetin ilk dönemlerinde yerleşim yoktur, burası Türkmen aşiretlerinin toplanma yeridir. Aynı zamanda panayır fonksiyonu da olan Karspazar'a gelen aşiretler, göç edecekleri yerlere oradan dağılmaktadırlar (Özdoğan, 2005: özel görüşme).

Cudi Dağı, Nuh Türbesi denen yerde de aynı Karspazar'da olduğu gibi, bölgedeki Kürt aşiretleri toplanıp sonra da göç edecekleri yerlere buradan dağılmaktadırlar. Anadolu'da, tüm mal aktarımını gerçekleştirebilecek bir toplanma mekanizması vardır (Özdoğan, 2005: özel görüşme).

Anadolu'da toplanma yerlerine verilebilecek arkeolojik örneklerin herhalde en görkemlisi, Göbekli Tepe'dir (Levha 4). Şanlıurfa İli'nin kuzeydoğusunda, bir kireçtaşı tepesinde yer alan Göbekli Tepe'de, içinde T biçimli anıtsal taşların dikili olduğu halka biçimli düzenlemeler bulunmaktadır. Bu T biçimli dikmeler, 5 metre boyunda ve tonlarca kilogram ağırlığındadır; çeşitli sembolik bezemelerle süslüdür.[334] Burada henüz günlük yaşam izlerine rastlanmamıştır.[335] Salt bu dikmelerin yerleştirilmesi ve bu düzenlemelerin inşasının bile kendi ekonomisini yarattığı izlenimini vermektedir. Schmidt, daha eski yorumlarında, buranın, çevre yerleşmelerden gelerek özel günlerde toplanılan ve bu nedenle mal ve fikirlerin değiş tokuş edilmesi için çok elverişli olan bir yer olduğunu söylemiş,[336] "Göbekli Tepe" kitabında ise, "Gözlemlerimizi, grupları birleştiren ve aralarındaki iletişimi açıkça yönlendiren, çok büyük olasılıkla mer-

333. Burada, bir ticaret merkezi olan Dilmun'un tümülüslerini (170 binden fazla) hatırlamak yerinde olacaktır.
334. Schmidt, 2002: 8
335. Schmidt, 2007.
336. Schmidt, 2002: 12.

kezi olan unsurda yoğunlaştıralım. Bu unsurun, farklı bölgelerdeki yerleşik grupları birleştiren, ortak bir din ve merkezi bir kült alanı olduğunu düşünüyorum ve bizlerin Göbekli Tepe'de böylesi bir unsuru bulduğumuz konusunda iyimserim." demektedir.[337]

3. 1. 2. Üreticinin Yaptığı Dağıtım:

Çömlekçilik yapan ve dağıtan köyler

Anadolu ilkel çömlekçiliği ve bu üretimi yapan köylerin dağıtım sistemleri de konumuz açısından ilginç bir başka örneği oluşturmaktadır. G. Güner, 1972–77 yılları arasında, 44 ili tarayarak o güne dek yapılmamış[338] bir etnografya derlemesine girişmiştir. Kitabında ağırlıklı olarak tezgâh türleri, pişirim türleri, astar ve sırlama türleri üzerinde duruyorsa da, seramiğin ekonomik olarak değerlendirilmesinden de yeri geldikçe söz etmiştir. Kitap bu konudaki çok büyük boşluğu hiç değilse biraz olsun doldurmuş; daha önce neredeyse hiç yapılmamış olan bu tür çalışmaların, Anadolu'nun, tarihöncesinden bu yana büyük ölçüde değişmeden kalmış ancak büyük bir hızla kaybolan zanaatlarının derlenmesinin, arkeolojik verileri destekleme ve tamamlama açısından da ne kadar önemli olduğunu vurgulamıştır.

Çömlekçi çarkının İlk Tunç Çağından bugüne dek geçirdiği evreleri Anadolu'da bugün bile yer yer izleme olanağı vardır. Ancak bu evrelerin ilkel dönemleri yalnızca, ulaşılması oldukça güç, sarp dağ köylerinde yaşamlarını sürdürmektedirler.[339]

İlkel çömlekçilikle uğraşan köylüler, kap kacağı kendi ihtiyaçları için yapmakta, yaptıkları bu işleri parayla satmaktan çok çevre köylerden başka ürünlerle takas etmektedirler. Örneğin bir güveci, bir güveç dolusu buğday, incir, üzüm ya da zeytinle değiştirebilmektedirler. Bu onlar için satmaktan çok daha kazançlı bir alışveriştir. Çünkü aksi halde ürettikleri kap kacaklar aracı tüccar tara-

337. Schmidt, 2007: 281.
338. Güner, 1988: 6.
339. A.g.y. 8.

fından çok düşük bir fiyatla satın alınmaktadır. Üretilen bu kap kacağın çevredeki kasaba ve kent pazarlarında kolayca alıcı bulmasına karşın işin zor ve yorucu olması, ürünlerin yerinde çok düşük fiyatla satın alınması, bu el sanatıyla uğraşanların sayısını gün geçtikçe azaltmaktadır.[340]

Güner, en ilkel tezgâh türüyle, çok düzgün, seri üretim yapan köylerden biri olan Gümüşhane İli'nin Kale Bucağı'na bağlı Dölek Köyü'nde, kap formlarını oldukça olgun bulmuş, işçilik kalitesinin de çok yüksek olduğunu belirtmiştir. En ilkel tezgâh türüyle böylesine düzgün, seri üretimin nasıl başarıldığına şaşmaktadır. Tezgâh türünün gerektirdiği gibi burada da uğraş, yalnızca kadınlara özgüdür. Köyde, kullanılan kilin çevredeki tepelerden sırtta taşınarak köye getirilmesinden yapılan işlerin tandırda pişirilmesine dek her aşamada kadınlar çalışmaktadır. Köyde 150 kadar kadın bu işi yapmaktadır. Kışın, yaz boyunca yaptıkları güveçleri tandırda pişirmektedirler. Ateşe dayanıklı olmaları nedeniyle Dölek'te yapılan güveçler ve diğer kaplar çevrede çok tutulmaktadır. Yıllık satış, ortalama 200 kamyonun üzerindedir. Ayrıca çevre köylerdeki tahıllar ve meyve kuruları gibi ürünlerle yoğun olarak takas da yapılmaktadır.[341]

Elazığ'ın Palu İlçesi'ne bağlı Burgudere Köyü'nde, kadınlar, hasat mevsiminden sonra bir ay süreyle çanak çömlek üretmektedirler. Bir kadın bu süre içinde 150–200 parça iş çıkarabilmektedir. Yapılan işlerin hemen hemen tümü öteki köylerin ürünleriyle takas edilmektedir.[342]

Elazığ'ın Sivrice İlçesi'ne bağlı Uslu Köyü'nde ise, çömlekçiliğin köy ekonomisindeki yeri oldukça büyüktür. Hemen her evin kadını, bu işi bilmekte ve yapmaktadır. Uslu Köyü ürünleri tüm İç Anadolu ve Güney Anadolu kentlerinin pazarlarında bulunabilmektedir.[343] Ancak asıl dağıtım bölgesi, başta Altınova olmak üzere, Elazığ merkez ile çevresidir.[344] Köyde çömlekçiliğin yanı sıra tarın ve

340. A.g.y. 10.
341. A.g.y. 19.
342. A.g.y. 27.
343. A.g.y. 29.
344. Özdoğan, 2005: özel görüşme.

hayvancılık da gelişmiştir. Gerek çömlekçilikte kullanılan toprağı çevre tepelerden getirmek, gerekse yapılan kap kacağı çevre kent, kasaba ve köylere ulaştırmak için katıra ihtiyaç büyük olduğundan hayvancılıkta katıra oldukça önemli bir yer verilmektedir.[345]

Uslu Köyü'nde, pişirildikten sonra bir depoda istiflenen çömlekler, satılma zamanı geldiğinde kuru ot ve yapraklarla birlikte bir çuvala doldurulur. Bir çuval, üreticilerinin deyişiyle "yük", 10 kadar güveç almaktadır. Bu çuvalların iki tanesine "tay" adı verilir. Katırlara bir tay yüklenir. Güveçten başka çeşit çömlekler yüklendiğinde isim değişir ve artık bu yüke tay değil "fincan yükü" veya "bardak yükü" denir. Güveçler pazarda en çok alıcı bulan çömlek türüdür ve genellikle iki güveç dolusu un ile değiş tokuş edilir. Pazarlama işini genellikle erkekler üstlense de, mecbur kalındığında kadınlar da çömlekleri satmaya götürebilmektedir.[346]

Ertuğ 1981'de İmamoğlu Köyü'ndeki etnografik malzemeyi derlerken buraya Uslu Köyü'nden iki satıcı gelmiş ve sattıkları her bir çömlek için bir çömlek dolusu un almışlardır. Satıcılar Uslu'nun yaklaşık 180 km uzaklıkta, yaya olarak beş gün gibi bir mesafede olduğunu söylemişlerdir.[347]

Çanak çömlek üretimi üzerine Uslu Köyü'nde etnoarkeolojik bir araştırma yapan M. Angle ve R. Dottarelli, takas sisteminden söz etmemişlerdir, çünkü onların araştırma yaptığı 1988–89 yıllarında bir aracı köye gelip kamyonuyla çömlekleri toptan olarak almaktadır. Yalnız önemli bir noktaya değinirler, bu aracı çömlekçilerin köyden kasabaya göç etmiş bir akrabasıdır.[348]

Manisa'nın Salihli İlçesi'nin Karataş Bucağı'na bağlı Gökeyüp Köyü'nde, ilkel çömlekçilikle uğraşan her köyde olduğu gibi, toprağı biçimlendirmek kadınların görevidir. Burada yalnız, toprağı katır sırtında eve getirip biriktirme işini erkekler üstlenmiştir. Çömlekçilik yapan 60–70 kadar kadın, iklim koşulları nedeniyle yalnız yaz

345. Güner, 1988: 29.
346. Ertuğ, 2004: 84–5.
347. A.g.y. 77.
348. Angle ve Dottarelli, 1989: 472.

aylarında çalışabildikleri için zamanı iyi değerlendirip günde 100 parçaya yakın iş çıkartarak köy ekonomisine büyük katkıda bulunmaktadırlar. Gökeyüplüler daha sonra bu ürünleri kıldan örülmüş çuvalların içine, köy çevresinde çok bol yetişen palamut ağacı yapraklarıyla sıkıştırır, çuvalları katırlara yükler ve çevre köylerin tahıl, incir, üzüm, zeytin gibi ürünleriyle takas etmeye giderler. Ürünler çevre kasaba, kent pazar ve panayırlarında parayla da satılır; ancak takas, onlar için çok daha kazançlı bir alışveriştir. Tüccarca satın alınan malların Menemen Güveci adı altında satıldığı, yapılan yerin isminin tüccar tarafından titizlikle gizlendiği gözlenmiştir.[349]

Koşay ve Ülkü de, Gökeyüp Köyü'nde üretilen çömleklerin nasıl değerlendirildiğine değinmiştir. Çanak-çömlekçiliğin Gökeyüp Köyü'nde halk kazancı üzerinde büyük bir rolü olduğunu belirtirler. Yazarlara göre, çömlekçilik dışında hemen her işin sermaye gerektirmesi, oysa çömlekçilikte yalnız hayvan beslemek gibi az bir harcamaya ihtiyaç duyulması, köylüler için bu işi daha cazip hale getirmektedir. Bu emek yoğun zanaatta hiçbir sermaye koymadan bir ailede her birey, okula giden çocuklar da dâhil günde 100–150 krş[350] kazanabilmektedir. Evin erkeği ürünleri satmaya gittiğinde, kadın ve çocuklar çalışmaya devam ederler. Yaptıkları çömleklerin bir bölümü de evde satılmaktadır. Bundan başka, köye çömlek almaya gelen yabancılar çoğunlukla nohut, börülce, hasır, çıra gibi şeyler getirip çömleklerle değiş tokuş ederler. Sonbaharda çömlekler kuru üzüm ve incirle takas edilmektedir.

Koşay, güveçlerin genellikle Ödemiş ve Aydın havalisine gönderildiğini kaydeder. Kışın zeytin ve zeytinyağı, hatta sabunla değiştirilmesi de adettendir.[351]

Güner'in bildirdiğine göre, tüm Anadolu'da, gelişmiş torna tezgâhı bir köye girdiğinde o köyde çömlekçilik artık bir kadın uğraşı olmaktan çıkmaktadır. Ancak Çanakkale'nin Ezine İlçesi'ne bağlı Ak-

349. Güner, 1988: 29.
350. 1933 fiyatlarıyla (Koşay ve Ülkü, 1962: 93).
351. Koşay ve Ülkü, 1962: 93.

köy, gelişmiş torna tezgâhının köye girmesine karşın çömlekçiliğin kadınlara özgü olarak kaldığı tek köydür. Burada "ev atölyeler" varlığını sürdürmekte ve otuz kadar aile bu işle geçinmektedir. Çömlekçiliğin kadınlara özgü bir uğraş olarak kalması, burada daha önce ilkel bir çömlekçiliğin bulunduğunu düşündürmektedir. Akköy'de otuz ailenin bu işle uğraşmasına karşın, köydeki fırın sayısı ondörttür; bu fırınlar sahiplerine ücret ödeyerek diğer ailelerce de kullanılmaktadır.[352]

Çömlekçilik yapan köylerle ilgili ilginç bir başka konu da, yine sistematik bir çalışma yapılmamış olmasına karşın, Elazığ Ovası çevresinde çanak çömlek yapan birimlerin dağıtım sistemleriyle ilgili yapılmış olan gözlemdir.[353] Bunların ilki olan Uslu Köy, bölgenin güneyinde yer alır ve daha çok güveç türü kaplarda uzmandır. Peri (Çarşancak) ise kuzeyde bulunur ve su testisi ağırlıklı üretim yapmaktadır. Elazığ kent merkezi de depolama türü kapları daha çok üretmektedir. Hepsi farklı ürünler yapan bu üç merkezin dağıtım alanları da farklıdır.

Bölge dışından gelen başka mallarla yolları kesişmekte, ancak aynı bölgeyi paylaşan diğer üretim merkezleri ile dağıtım alanları örtüşmemektedir. Dağıtım alanları kültüre bağlı değildir. Örneğin bir Türk köyü olan Uslu'nun dağıtım mekanizması etnik köken, köy-kent çevresi ve topografyadan bağımsız çalışmaktadır. Peri'nin dağıtım mekanizması da aşiretlerle bağlantılı değildir. Dağıtım mekanizması ile ilgili bu gözlemi arkeoloji ile ilgisi açısından değerlendirdiğimizde, malzemenin harita üzerinde dağılımının gösterilmesinin, her zaman bir kültür bölgesi göstermediği sonucuna varırız.[354]

3. 1. 3. Gezgin ustalar

Dövenciler:

Bursa Karacabey'e bağlı Çakmak Köyü'nde, en azından 1960'lı yılların sonuna kadar, köy yakınındaki çakmak madeni işlenip çak-

352. Güner, 1988: 60-61.
353. Özdoğan, 2005: özel görüşme.
354. Özdoğan, 2005: özel görüşme.

mak taşı dilgi ve döven haline getirilmekteydi. Kışın üretilenler hem yazın pazarda satılıyor, hem de ustalar köyleri gezerek döven tamir ediyorlardı. Geçimlerini esas olarak bu işten sağlamaktaydılar. O tarihlerde, Sivas civarında da böyle bir köy olduğu söylenmekteydi.[355]

Çakmaktaşından dilgi üreten ustalara çok iyi bilinen bir örnek de, tarihöncesinden, Fransa'nın güneyinden verilebilir. MÖ 5. binde, Rhone Vadisi'ndeki çok kaliteli, sarı bir çakmaktaşı türünden, ısıtıldıktan sonra bıçak görevini gören çok kaliteli ve güzel bir görünümü olan ince dilgiler çıkarılmaktaydı. Ancak uzmanlara göre bu dilgilerin elde edilmesi herkesçe yapılabilecek bir şey olmayıp bir uzman işiydi. Fransa'nın güneyinden Pireneler'e kadar bu dilgilerin üretildiği küçük çakmaktaşı blokları bulunmuştur. Zanaatkârların bu küçük bloklarla bir yerden diğerine gittikleri ve bu bıçakları talep edildiği yerde tamamladıkları anlaşılmaktadır.[356]

Kavanozcular:

Aydın'dan derlenen bu örnekte, cam ustaları, şehir şehir gezerek, cam kırıklarını toplayıp eritmekte, bunlara karşılık olarak kavanoz üretmektedir. Cam fırını gidilen yerde hâlihazırda bulunmaktadır; ustalar bütün kış yöre halkının biriktirdiği cam kırıklarını yerinde değerlendirirler. Yanlarında getirdikleri tek şey bu üretimin bilgisidir. Gittikleri yerlerde 15 gün kalan ustaların o zamanki köy odası sistemiyle, yatacak ve yiyecek sorunu da olmamaktaydı.[357]

Gezgin maden işleyiciler:

Ocaktan maden cevherini çıkarma, eritme ve dökme işlemleri, uzmanlık gerektiren işlemler olup, tarla sürme, sığır gütme gibi diğer işlerle birlikte yürütülemeyecek kadar sürekli zaman ve dikkati gerektirmektedir. Başka deyişle madencilik, tam zamanlı bir iştir. Maden işleyen uzmanların geçimleri, kendileriyle birlikte taşıdıkları

355. Özdoğan, 2005: özel görüşme.
356. Langonay ve diğ., 2000: 113.
357. Özdoğan, 2005: özel görüşme.

becerilerine ve yiyecek karşılığında değişebilecekleri taşınabilir mallara bağlıdır. Zanaatçı, kendi becerileri ve malları için, yabancılar arasında bile pazar bulabilir. Avrupa'nın Tunç Çağında rastlanan madeni nesneler, büyük bir olasılıkla, maden külçeleri ile birlikte ülke boyunca gezen ve gittikleri yerde sipariş üzerine araç gereç yapan gezgin maden işleyiciler tarafından yapılmış olmalıdır. 20. yüzyılın başlarında Afrika'daki demirciler de aynı şekilde çalışmaktaydı. Childe'a göre Avrupa'nın kırsal alanlarındaki gezgin tenekeci de aynı sistemin bir kalıntısıdır.[358]

Gezgin çanak çömlekçiler:

Mesleki araç gereçleri çok basit ve kullandığı hammadde her yerden sağlanabilir bir madde olunca, uzman çömlekçi, maden işleyicisi kadar kolaylıkla gezici bir zanaatçı olabilir. Childe Girit'te ve Ege'de çömlekçilerin "aileleri" ve çarkları ile birlikte, gittikleri her yerde o yerin insanlarının hoşlandıkları biçimlerde kaplar yaparak köyden köye dolaştıklarını bildirmiştir.[359]

Tarihöncesi dönemde gezgin ustaların varlığı, başlıca iki soruyu da beraberinde getirmektedir; konaklama ya da kalacak yer sorununun nasıl çözümlendiği ve yiyeceğin nasıl temin edildiği. En azından Asur Ticaret Kolonileri Döneminden itibaren konaklama yerlerinin varlığı bilinmektedir. Bu dönemde ticaret ağı üzerinde birbirine kısa mesafede birçok konaklama noktası bulunmaktadır. Ancak daha eski dönemler için, kalacak yer ve yiyecek ihtiyacı büyük olasılıkla ustaların malzeme götürdükleri ve/veya hizmet verdikleri yerleşmelerde giderilmekteydi. Böylece, yerleşmeye gelen malzemenin neyle takas edildiği sorusuna da en azından kısmen yanıt bulunabilmektedir. Olasılıkla ustalar getirdikleri ürünün veya verdikleri hizmetin karşılığının hiç değilse bir bölümünü yiyecek ve kalacak yer olarak almaktaydılar.

Gezgin ustalarla ilgili varılacak başka bir sonuç da, tarihöncesinde, belirli üslup özelliklerinin bölgeden bölgeye değişiminin ustaların

358. Childe, 1995: 72.
359. A.g.y. 78.

gezdiği bölgelerle ilişkili olabileceğidir. Her dağılım için geçerli olmamakla birlikte, bir nesnenin veya bir üslubun dağılımı incelenirken bu alternatif de göz önünde tutulmalıdır.

3. 1. 4. Çerçi

Çerçilerin yaptığı dağıtım ve değiş tokuş faaliyetine bir örnek, 1965'te M. Özdoğan tarafından derlenmiştir. Siirt'teki Herapol Dağı'nda yaşayan Garizan aşiretine tuz verip onlardan yağ alan bir çerçi vardır. Bu aşiretin yaşadığı bölge, 3000 m irtifada ve civarda hiçbir yerleşimin olmadığı, ulaşılması oldukça zor olan bir yerdedir. Bu da, gezgin tacirlerin, ihtiyaçlar karşısında en ücra yerlere bile gittiğini gösteriyor. Aşiretin tek üretimi yağ ve yapağıdır. Hayvancılık yaptıklarından dolayı da en büyük ihtiyaçları tuz olmaktadır.[360]

Etnografya alanından gelen örnekler, değiş tokuş ve ticaret konusunda, geçmişte bugün düşündüğümüz sistemlerden hem çok fazla ve hem de farklı sistemler olduğunu gösterir. Ticaret yapmak için mutlaka sermaye gerekmediği de, yine bu etnografya kanıtlarından anlaşılmaktadır.[361]

3. 1. 5. Uzak mesafelere mal aktaran kervanlar

Asur Ticaret Kolonileri Döneminde, Anadolu'ya Asur'dan gelen kalay ve kumaş, eşek kervanlarıyla taşınmaktaydı. Kervanlar her zaman aynı güzergâhı izlememekle beraber, Asur Anadolu arasındaki yolun uzunluğu 1000 km kadardır ve güvenlik, kervanlar için önemli bir sorun oluşturmuş olmalıdır.[362] Ancak kervan ticaretinin deniz ticaretine göre daha az riskli olduğu da sıklıkla öne sürülmektedir. Örneğin Larsen'e göre, metinlerde kervanın kaybolduğuna veya yağmalandığına ilişkin çok önemsiz birkaç kayıttan başka ciddi bir belirti bulunmamaktadır.[363] Bu dönemde bir kervan genel-

360. Özdoğan, 2005: özel görüşme.
361. Özdoğan, 2005: özel görüşme.
362. Özgüç, 2005: 24.
363. Larsen, 1976: 93.

likle, birkaç çift eşekten oluşmaktadır; bilinen en uzun kervan 14 eşekten oluşmuş ve Anadolu'ya 350 parça kumaş getirmiştir.[364] Anadolu'da yükünü bırakan eşek, dönüşte ona gerek olmaması sebebiyle, aşağı yukarı Asur'da satın alındığı fiyata satılmaktadır.[365]

1970'lere kadar, uzun mesafe ticareti, Güney Anadolu'dan Batı Anadolu'ya, İpek Yolu'nun bir parçası olan eski yolları izleyen deve kervanlarıyla da yapılmaktaydı. Tuz ve döven yapmak için kabaca biçimlendirilmiş ahşap ile madeni aletler tahıllarla değiş tokuş edilmekteydi. Son zamanlarda bazen yalnızca tuz ve bazı meyveler belirli tahıllarla değiştirilmektedir; günümüzde uzun mesafe ticaretinin diğer bütün öğeleri artık modern para ekonomisinin içinde yer almaktadır.[366]

3. 1. 6. Diğer modeller

Göçebe ve yerleşik toplumların karşılıklı alışverişi:

Geçimlerini avcılık ve toplayıcılıkla sağlayan topluluklar, geçmişte, yiyecek üretici topluluklarla yan yana yaşamışlardır ve bugün de yaşamaya devam etmektedirler. Yiyecek üretici topluluklar, çiftlik ürünlerini avcı ve toplayıcı toplulukların av hayvanları ve orman ürünleriyle değiş tokuş ederler. Birbirlerini tamamlayıcı ilişkiler günümüzde olduğu gibi, geçmişte de yaşanmış olmalıdır. Örneğin Neolitik Çağda İngiltere'nin güneyindeki yüksek otlaklarda yaşayan sığır çobanları ve madenciler, attıkları çöplerin arasında geyik kemiklerinin miktarının fazla olmamasına karşın çok sayıda geyik boynuzunu delici alet olarak kullanmışlardır. Childe'a göre bu geyik boynuzları, kuzeyde yaşayan avcı toplumlarından sağlanmış olmalıdır.[367]

---

364. A.g.y. 103.
365. A.g.y. 168.
366. Ertuğ-Yaraş, 1997: 96.
367. Childe, 1995: 57.

3. 2. Geleneksel değiş tokuş ve ticaret ilişkilerinden örnekler

Evedik köyü örneği

Köy araştırmaları içinde özellikle Evedik Köyü araştırması,[368] köyü çeşitli yönlerden ele almasının yanı sıra, değiş tokuşla ilgili uygulamalara da ışık tutmaktadır. Aran, çalışmasında değiş tokuşun tanımını yapmış, değiş tokuşta kullanılan ölçüyü belirtmiş, alışverişin kimler arasında yapıldığını ve değiş tokuş türlerini oldukça sistematik olarak ortaya koymuştur.

Evedik köyü, 1000 m yükseklikte ve yüksek step karakteri gösteren Orta Anadolu yaylası üzerindedir. Evedik köyü, bu stepin merkezinde bulunan Ankara ilinin 14 km güney batısında olup, denizden 920 m yüksekte yer almaktadır. Köy, Ankara'ya kısa bir yol ile bağlı olması ve Yabanova – Ankara yolu üzerinde bulunması dolayısıyla ekonomik bakımdan değerlidir. Zonguldak, Gerede ve Yabanabat civarında üretilen pirinç, tuz, kereste, yakacak odun ve süpürge gibi ürün ve eşyadan bir kısmı katır ve eşeklerle, kağnı ve öküz arabalarından oluşan katarlar halinde, Yabanabat'tan geçen bu yol üzerinden Ankara'ya sevk edilmektedir.[369]

Evedik'teki alışverişi, Aran,[370] aşağıdaki şekilde ele almaktadır:

a. Aynî alışveriş,

b. Veresiye alışveriş,

c. Perakende alışveriş,

d. Müşterek alışveriş.

Bu çalışmada bizi ilgilendiren alışveriş türü aynî alışveriştir. Aran aynî alışverişi, "harcamak amacıyla elde edilmiş bütün varlıkların bir diğeriyle doğrudan doğruya değiştirilmesi" olarak tanımlamaktadır.[371] Bu tanımdan, değiş tokuş yapabilmek için mutlaka kullanım fazlası bir ürünün olması gerektiği sonucu çıkmaktadır. Başka

368. Aran, 1938.
369. A.g.y. 9.
370. A.g.y. 127.
371. Aran, 1938: 127.

bir deyişle, değiş tokuş veya ticaret, artı ürünün elde edilmesini ve/veya bir zanaatta uzmanlaşmayı teşvik etmektedir.

Aynî alışverişte değişim aracı para olmayıp köylünün yetiştirdiği üründür. Alışverişte değerleme ise, ürünün faydasına göre yapılmaktadır. Evedik köylüsü şehre yakın olduğundan, değiş tokuşta, pazarda kararlaştırılan ve aşağı yukarı sabit bir değiştirme değeri ölçü olarak kabul edilmektedir.[372]

Evedik'te aynî alışveriş, köy içinde, komşu köylerle, şehirle ve şehirden gelen gezgincilerle olmak üzere dört şekilde yapılır. Aynî alışverişle ürünün değerlendirilmesi, hizmet karşılığı eşya verme ve eşya karşılığı eşya verme şeklinde yapılır.[373]

Köy içindeki değiş tokuş:

İki şekilde yapılır:

a. Hizmet karşılığı mal verme

b. Mal karşılığı mal verme

a. Hizmet karşılığı mal vermeye yerel adlandırmayla "hak" denir. Hizmetkâr, sığırtmaç, korucu, hoca, değirmen sahibine ve tamirciye verilen mallar bu sınıfa girer. Hizmetkârı bulunan aileler, iş gücüne karşılık yıllık ücret vermekle beraber, yiyeceklerini de sağlamaktadırlar. Harman sonunda, hizmet karşılığında verilmek üzere ambarda bir miktar ürün saklanır. Buna örnek, tamirat hakkıdır. Köyde tam zamanlı olarak bu işle uğraşan biri yoktur. Hizmet karşılığı yalnız buğdayla ödenir. Köylüden mal alan hak sahipleri için mal şeklinde aldıkları hak daima yararlıdır çünkü buğdayı şehirden almış olsalar tüccar komisyonuyla yükselmiş bir fiyat ödemek zorunda kalacaklardır. Köylü için de faydası, tamirciye vereceğinden daha fazla miktarda buğday satmak zorunda kalmaktan kurtulmasıdır. Böylece buğdayın şehirde satılarak değerlendirildiği takdirde aracılar elinde kalacak olan kârı köyde kalmış olur.[374]

372. A.g.y.
373. A.g.y.
374. Aran, 1938: 128.

b. Mal karşılığı mal verme: Evedik'te mal değiş tokuşu yalnız ham gıda maddeleri arasında yapılır. Sebze ve meyve dışında köylünün yetiştirdiği ürün çeşitleri arasında çok az fark vardır. Her köylü işletmesi yıllık buğdayını kendisi yetiştirdiği için, buğday değiş tokuşu yoktur. Yalnız, sebze yetiştirenlerle meyve bahçesi olanlar, elde ettikleri meyve sebzenin fazlasını hayvan yemi ve buğday karşılığında değiştirirler. Aldıkları hayvan yemini işletmeleri dâhilinde tüketirler. Meyve ve sebze mevsimine göre perakende alınır. Buğday ise harman sonunda toptan verilmektedir. Yaş ürünün kuru ürünle aynen değiş tokuşunun her iki taraf için yarar ve sakıncaları vardır. Komşusundan sebze ve meyve alan, uzak köy ve kasabalara giderek zaman kaybetmez. Ulaştırma ücreti olmadığı için ürünü daha ucuza alır. Ürün şehirdekine göre daha taze ve yıpranmamış olur. Buğday alan ise, yetiştirdiği sebzeyi şehre gidip satmayı ulaştırma giderleri yüzünden çoğu zaman kârlı bulmaz. Aynı zamanda, köyde yaş sebze ve meyveyi saklamak olanaksızdır. Bu yüzden yaş ürünlerini, kolayca saklanabilen ve ileride paraya çevrilmesi mümkün olan kuru ürünlerle değiştirmeyi kârlı bulur. Yaş ürünün değeri mevsime göre değişen ve görece sabitleşmiş pazar fiyatı üzerinden hesaplanmakta, buğday ise pazar fiyatının en düşük olduğu harman sonunda toptan ödenmektedir. Bu değiştirme kuru ürün veren tarafın aleyhinedir. Sebze ve meyve sahipleri de çeşitli mevsimlerde elde ettikleri ürünleri pazarda hemen değerlendirmeyerek karşılığı olan kuru ürünleri harmandan sonra almayı söz vermekle, ürünlerini bir çeşit kredi şeklinde verdiklerinden zararlı durumdadırlar.[375]

Evedik'te ham ürün işlenmiş ürünlerle değiştirilmediği gibi, işlenmiş ürünler arasında da değiştirme yoktur. Çünkü köyde el sanatları ve ziraat, köylülerin kendi ihtiyaçlarını bile karşılamayacak kadar azdır ve sürekli değildir.[376]

Komşu köylerle değiş tokuş:

Evedik'le Yakacık ve Yuva köyleri arasında yaş ürün değiştirmesi

375. A.g.y.
376. A.g.y. 129.

yapılmaktadır. Yakacık ve Yuva'da üzüm yetiştirilir. Burada arazi sebze üretimine elverişli değildir. Yakacık ve Yuva üreticileri yetiştirdikleri üzümün bir kısmını sebze karşılığında Evedik'le değiştirirler. Evedik'le komşu köyler arasında kuru ürün değiş tokuşu yapılmaz. Çünkü yetiştirilen kuru ürün çeşitleri belirlidir. Her köylü bu ürün çeşitlerinden yetiştirerek kendisi tüketmektedir.[377]

Şehirden gelen gezgin tüccarla değiş tokuş:

Şehir veya pazarlardan uzak köyler, şehirden almak zorunda oldukları ihtiyaç maddelerini ve ev eşyasından bir kısmını sık sık köylere uğrayan gezgincilerden almaktadır. Gezginciler mallarını eşekle taşıyarak uzak köyleri dolaşır, manifatura gereçleri, şeker ve kuru yemiş vererek karşılığında zahire ve yumurta alırlar. Gezgincilerin çoğu Türk'tür, ancak bazen çingeneler de köyleri dolaşarak kendi yaptıkları sepet, elek ve heybe gibi eşya karşılığında tahıl, tavuk ve yumurta toplarlar. Gezginciler şehirde sürümü olmayan, kalitesi düşük eşya artıklarına yüksek fiyat biçmektedir. Düşük kaliteli mallarını görece daha yüksek değerdeki köy ürünleriyle değiştirmek yoluyla geçinmektedirler. Yazarın bildirdiğine göre, kuru yemiş dağıtıp karşılığında yumurta isteyerek köyün çocuklarını hırsızlığa kışkırttıkları gözlenmiştir. Ankara'dan iç köylere giden gezginciler, Evedik'e de uğrarlar.[378]

Gezgin tamirciler, kalaycılar, ayakkabı tamircileri ve nalbantlardan oluşur. Bunlar da zaman zaman köyleri dolaşarak hizmetleri karşılığında zahire ve yumurta alırlar. Gezgin kalaycılar senede iki defa köye gelerek bütün kapları kalaylamaktadırlar.[379]

Evedik'te saptanan olaylar, burada yetiştirilen üründen bir bölümünün değiş tokuşla değerlendirildiğini göstermektedir. Bu ekonomik varlığın değeri, onu elde eden insan topluluğunun bir diğeriyle olan ilişkisinden doğan ihtiyaçlara ve yaşayış tarzındaki değişikliğe göre her zaman artar ve eksilir.[380]

377. A.g.y.
378. A.g.y.
379. A.g.y.
380. A.g.y.

Aran, köylülerin, yaşayışındaki kanaatkârlığa ve sahip oldukları ihtiyaç maddelerinin çeşit ve miktarındaki tutuculuğa dikkat çekmektedir. Aran'a göre Türk çiftçisinin bu özelliği, büyük şehirler ve pazaryerlerinden uzaklaştıkça daha da artmaktadır.[381]

Evedik Köyü örneğinin vurguladığı en önemli noktalardan biri, değiş tokuşun yalnızca para kullanmamanın pratikliğini yansıtan bir gelenek değil, ihtiyaç duyulan bir mal ya da hizmeti para kullanarak elde etmekten çok daha kârlı bir alışveriş türü olmasıdır. Bu nedenle değiş tokuş, tarafların birbiriyle değiştirilecek ürün ve hizmetleri uyuştuğu sürece günümüzde de devam etmesi oldukça doğal olan bir alışveriş yöntemidir.

3. 3. Farklı kurumsallaşma düzeyindeki toplumların ticaret faaliyetlerinden örnekler

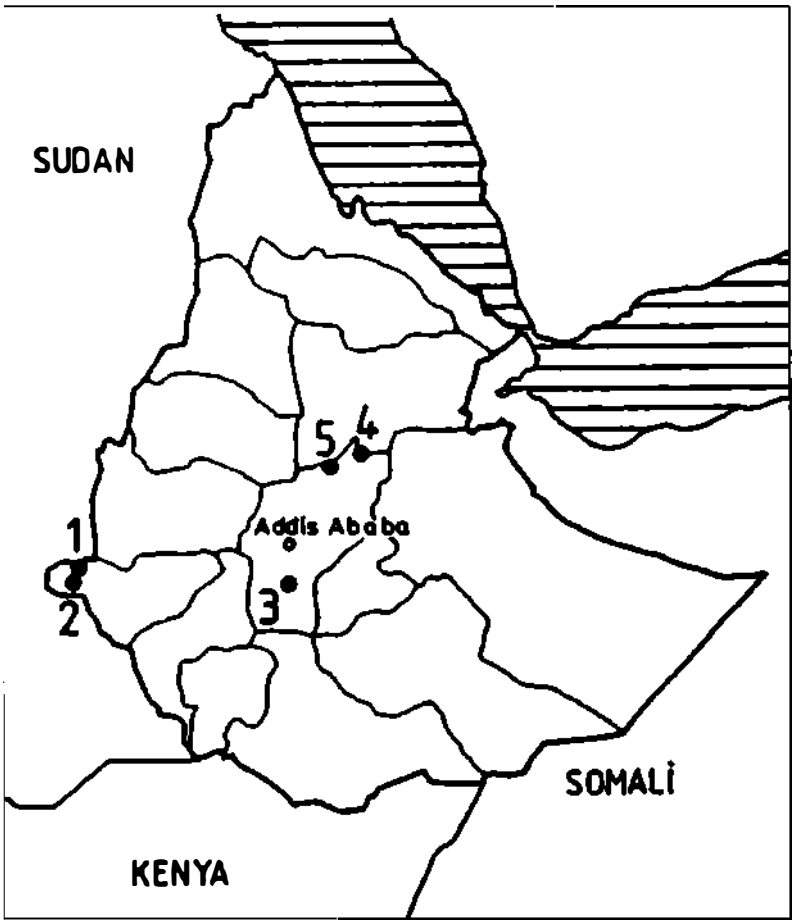
Bu bölümde, kurumsallaşma düzeyleri ve ticaret faaliyetleri birbirinden farklı, beş toplum örneklenmektedir (Şekil 7). Araştırmayı yapan Akalu ve Stjernquist,[382] incelenen toplumları mümkün olduğunca birbirine komşu toplumlardan seçmeye çalışmıştır. Örneğin Nuer ve Anuaklar coğrafi olarak çok yakındır ancak üretimsel faaliyetleri çok farklıdır. Aynı zamanda farklı ekolojik nişleri kullanmaktadırlar. Ginagerler ve Debrebrhanlar ise, aynı coğrafi bölgede yaşamalarına ve üretim faaliyetleri ile teknolojik seviyeleri benzer olmasına karşın ticaret ve değiş tokuş konusunda benzeşmemektedirler.[383]

Göçer topluma örnek:

Nuerler

Etyopyalı Nuerler, Sudan sınırında, en çok 100 kadar bireyden oluşan gruplar halinde yaşarlar, bu grupların her biri 8-10 kadar geniş aileyi barındırmaktadır. Sürüleri sığır ve keçilerden oluşur. Otlak ve su ihtiyacı Nuerler için hayati olduğundan hayvanlarıyla be-

381. A.g.y.
382. Akalu ve Stjernquist, 1988: 11.
383. A.g.y. 11-12.

Şekil 7: Etyopya'daki etnik gruplar: 1. Nuer 2. Anuak 3. Gurage 4. Ginager 5. Debrebrhan.

raber bir otlaktan diğerine taşınırlar. Kurak mevsimde nehir kıyısında açık havada yaşarlarken, yağmur mevsimini yaylalarda, kamış ve otlardan yaptıkları kulübelerinde geçirirler. Sığır yetiştiriciliğinin yanı sıra, besin gereksinimlerini yabani otları toplayarak, avcılık ve balıkçılık yaparak karşılarlar; ayrıca küçük alanlarda darı ağırlıkta olmak üzere tahıl yetiştirirler. Teknolojileri oldukça ba-

sittir, aletlerini ve silahlarını kemik ve boynuzdan yapmaktadırlar.[384]

Nuerlerin toplumsal örgütlenmeleri çok basittir. Liderleri bulunmamaktadır. Gruplar arası hareketlilikleri yüksektir, aileler bir gruptan diğerine kolayca geçebilir. Diğer yerleşim yerleri ve insanlarla ilgili olarak coğrafi konumları izole değildir, yakında Sudanlı Nuer grupları ve Anuak kabileleri bulunmaktadır. Ayrıca Etyopya askeri istasyonları ve pazaryerleri gün içinde kolayca ulaşılabilecek mesafededir.[385]

Nuerlerin çevredeki insanlarla değiş tokuş etmede kullanacakları sığır ve keçilerinden başka malları yoktur. Ancak tek varlıkları olan hayvanlarından ayrılmak istememeleri yüzünden, ticaret faaliyetleri Nuerler arasında pek yaygın değildir. Kendi aletlerini, ev gereçlerini ve vücut süslemelerini kemik, boynuz, bitki lifleri ve kabuklardan kendileri yapmaktadırlar. Onlar için dışarıdan edinilecek nesnelerin çoğu cazip değildir. Bununla birlikte yine de darı, tütün ve ahşap tekne gibi ihtiyaçlarını dışarıdan (Anuak köylerinden) karşılamaları gerekmektedir. Bu alışveriş karşılığında hayvan verdikleri olsa da, fırsat buldukça bu maddeleri Anuakları yağma ederek elde etmeyi tercih ederler. Yakın zamanlara kadar demir aletlerin Nuer grupları arasında çok az kullanılmasına karşın, son zamanlarda demir alet ve tüfekler giderek artan oranda Sudan'dan alınmaktadır. Bu aletlerin karşılığı çoğunlukla orada çalışarak ödenmektedir.[386]

Çevredeki diğer etnik gruplardan kimse Nuerlerle ticaret ilişkisi kurma girişiminde bulunmamaktadır. Çünkü Nuerlerin hayvanlarından vazgeçmekten hoşlanmayışları ve savaşçı tabiatları, onlarla ticari temas kurulmasını engellemektedir.[387]

Çağdaşımız olan bu topluluk eğer geçmişte yaşamış olsaydı ve bu kültür arkeolojik olarak incelenseydi, hemen hiçbir kalıntı buluna-

384. A.g.y. 8.
385. A.g.y.
386. A.g.y. 9.
387. A.g.y.

mayacaktı. Kullanmaktan vazgeçtiklerinde kulübelerini ve aletlerini hemen yok etmekte, ölülerini yanlarına hiçbir şey koymadan ve yerini belirleyecek bir şey olmaksızın gömmektedirler.[388]

Yerleşik ve bahçecilikle uğraşan topluma örnek:

Anuaklar

Göçebe Nuerler, ticari faaliyet bakımından sıfır noktasını temsil etmektedir. Nuerlere komşu Anuaklar ise yerleşik bir toplum yapısına sahiptir. Anuaklar, 10–15 akraba aileden oluşan küçük köylerde yaşarlar ve yiyecek maddelerini önemli ölçüde, küçük fakat verimli tarlalardan elde ederler. Tarlada hem kadınlar hem de erkekler çapayla darı, mısır ve tütün yetiştirmektedir. Evcil hayvan beslemezler. Balıkçılık ve avcılık geçime yardımcı önemli işlerdendir. Anuaklar yetenekli demircilerdir, ayrıca çanak çömlek ve takı da yapmaktadırlar.[389]

Her Anuak köyünde bir şef bulunmaktadır, eski zamanlarda bu şeflerin de üstünde kabile şefleri bulunmaktaydı. Şefin görevi savaş zamanı insanları örgütlemek ve bölgesinde meydana gelen anlaşmazlıkları çözmektir, bunun dışında siyasi bir gücü yoktur. Şef her zaman en zengin adamdır ve toplum içindeki konumunu vurgulayan özel bileziklere sahiptir. İnsanlar hem onun tarlalarında çalışır hem de şeflik hizmetine karşılık ona armağanlar verirler. Anlaşmazlıklarda hâkim görevi üstlenen şefe, özellikle davacılar büyük ödemeler yapmak zorundadır. Şef için ayrılmış av alanları bulunmakta ve şef bu alanlarda yakalanan balıklardan ve av etinden pay almaktadır. Bu ürünlerin bir kısmı köy için verilen ziyafetlere harcanır, diğer kısmı şefin çevresindeki maiyet ve danışmanlara ödenir.[390]

Anuaklar geleneksel olarak ticaretle çok ilgilidir. Eski zamanlarda köyler arasında yoğun bir alışveriş olduğu bilinmektedir, ancak son

388. A.g.y.
389. A.g.y.
390. A.g.y.

zamanlarda ticaret faaliyetleri Etyopya askeri istasyonları ve özellikle Gambela şehri yakınındaki pazaryerlerinde yoğunlaşmaktadır. Buralara, çoğunlukla Baro nehri üzerinden tekneyle balık, yakacak odun, bal, sepet ve inci, kabuk, fildişi, zürafa kuyruğu vs. malzemeden yapılan takılar gibi el sanatları getirirler. Anuak el sanatları çok rağbet görmektedir. Bunun karşılığında Anuaklar tuz, tüfek, demir alet, kap kacak ile son zamanlarda modern elbiseler almaktadır. Genellikle kendi yapabilecekleri nesneleri edinmek istemezler, örneğin yeni demir aletleri bunları taklit etmek amacıyla alırlar.[391]

Daha önceleri, Anuaklar Gambela'ya gittiklerinde uzun mesafe tacirleri olan Guragelarla buluşup onlarla takas yapmaktaydı. Zamanla Gurage tacirleri yolculuklarını direkt olarak Anuak bölgesine yönelterek oradaki insanlarca makbul olan maddeleri götürmüşlerdir. Anuaklar, Gambela'nın doğusunda yaşayan Oromo tacirlerinden de çubuk demir alırlar. Önceleri Oromo tacirleri ile de Gambela'da buluşulurdu, ancak Oromolar, Etyopya'nın dışındaki üretim merkezlerinden getirilen demiri Addis Ababa'daki pazaryerlerinden alarak eşeklere yükleyip Anuaklara götürmeye başlamışlardır.[392]

Anuaklar yakın zamanlara kadar yalnızca takas usulüyle alışveriş yaparlarken şimdilerde madeni para[393] kabul etmektedirler. Bireylerin ticaretle uğraşmasını engelleyen bir toplumsal kısıtlama bulunmamaktadır. İsteyen herkes ticaretle ilgilenebilmektedir.[394]

Bir Anuak yerleşmesinde gelecekte yapılacak arkeolojik bir kazı, birçok kalıntı açığa çıkarabilir; kulübelerden çanak çömlek kırıkları ve ocak yerleri, atölyeden atık demir nesneler, mezarlardan ise takılar bulunacaktır. Bu kalıntıların içinde herhangi bir ticaret faaliyetinin kanıtını verebilecek olan ise yalnızca madeni nesnelerdir.[395]

---

391. A.g.y.
392. A.g.y.
393. Kâğıt para kabul etmemektedirler (Akalu ve Stjernquist, 1988: 10).
394. Akalu ve Stjernquist, 1988: 10.
395. A.g.y.

Uzun mesafe tacirlerine örnek:

Guragelar

Guragelar, Addis Ababa'nın güneyinde, şehre iki günlük mesafede yaşayan etnik bir gruptur. Tarımcı bir toplum olmalarına karşın, nüfus yoğunluğu nedeniyle, elde ettikleri ürünler geçinmeye yetmemektedir. Geçime katkı olarak, el sanatları ve ticaretle de uğraşırlar. Gurage toplumundaki herkes, kadınlar, erkekler, hatta çocuklar bile ticari faaliyetlere katılır. Çok bireyci bir toplum olduklarından yöneticileri yoktur. Bununla birlikte, Etyopya hükümeti tarafından atanan yöneticilere ağır vergiler ödemek durumundadırlar.[396]

Gurage erkekleri, tüm Etyopya'yı yaya dolaşarak değiş tokuş yoluyla ticaret yapmaktadır. Ticaret yolculuklarına kendi el sanatı ürünleriyle başlarlar; demir aletler, çanak çömlek, sepet gibi şeyler başları üzerinde olduğu halde yola çıkar, bunları başka maddelerle değiş tokuş ederler. Bu yolla ülkenin en tehlikeli yerlerine dahi girerler. Farklı durumlara kendilerini adapte edebilme kapasiteleri çok geniştir, bazı yerlerde malları başka mallarla değiştirirlerken bazı yerlerde ise sığır, hizmet veya madeni para karşılığı değiş tokuş yaparlar. İnsanlarla böylesine esnek alışveriş etmeleri nedeniyle yıllar boyu farklı kültürden insanlar arasında bağ işlevi görmüş, nesneleri ve fikirleri ülkenin bir tarafından diğerine tanıtmışlardır. Senenin belki de yarısını evden ayrı geçirdikten sonra döndüklerinde köylerine modern aletler ve giysiler, tuz ve şeker getirirler.[397] Ticaretin yalnızca ihtiyaç karşılamak amacıyla yapılmadığı, bu toplumda ticaretin bir yaşam biçimi olduğu görülmektedir.

Daha önce de belirtildiği gibi, Guragelar oldukça bireycidir ve ticaret faaliyetleri örgütlü değildir. Aynı pazaryerinde karşılaştıklarında birbirlerine yardım etseler bile herkes kendi işini yürütür. Alışverişlerinde esnek olmaları nedeniyle ticaret ortakları oldukça fazladır.[398]

---

396. A.g.y.
397. A.g.y.
398. A.g.y.

Bir Gurage yerleşmesinde gelecekte arkeolojik bir kazı yapılacak olsa, Etyopya'nın değişik yerleriyle yapılan ticarete ilişkin birçok kanıtın ortaya çıkarılması mümkündür.[399]

Ticaretin tek elden yönetilmesine örnek:

Ginagerler

Ginagerler, Shoa şehrinin kuzeyinde yaşayan bir etnik gruptur. Çoğu küçük çaplı tarımla uğraşır, ancak bu yolla elde ettikleri ürün geçinmelerine yetmediğinden, zamanlarının yarısını el sanatlarına ayırmaktadırlar. Aralarında tam zamanlı çalışan nalbantlar ve çömlekçiler vardır. Pagandırlar, kutsal ağaçlara kültler adarlar; Kıpti kilisenin bu toplum üzeride hemen hiçbir etkisi bulunmamaktadır.[400]

Aralarında birkaç kişi organizatör olarak bilinir; etraflarındaki insanlardan satılacak eşyaları toplarlar. Her organizatörün 50 kadar küçük çiftçi aileyle sürekli bir ticari ilişkisi vardır. Organizatörün konumu çoğunlukla kalıt yoluyla belirlenmektedir. Zaman geçtikçe organizatör toplum içinde büyük bir güven kazanır. İnsanlar ona koruyucu ve dış güçlere karşı savunucu gözüyle bakarlar. Organizatör aynı zamanda oldukça zengin bir kişidir. Hizmetinin karşılığında insanlar onun tarlasını işler ve ailesine gündelik işlerde yardım eder.[401]

Organizatör, kendisine bağlı ailelerden artı ürünü (hayvansal ürünler, çanak çömlek, demir aletler, örgü işleri) toplamakta ve karşılığında geleneksel olarak kabul edilmiş takas değerlerine göre diğer maddeleri vermektedir. Daha sonra toplanan ürünleri ya yol üzerindeki düzenli görüştüğü müşterilere satar, ya da pazaryerlerine götürür. Bu şekilde 80–100 km uzağa gidebilir. Dönerken getirdiği maddelerin çoğunu bunları gereksinen ailelere yeni ürünler karşılığı dağıtır. Kârı, dışarıda yaptığı işlemlerden elde eder ve kâr payı,

399. A.g.y.
400. A.g.y.
401. A.g.y. 11.

malları ne kadar kârlı satabildiğine bağlıdır. Guragelar gibi Ginagerler de, dışarıdaki insanlarla yaptıkları anlaşmalarda esnektirler. Bağlaşık ailelerle ilişkileri çok daha kurallıdır ve onlara güven telkin edici, korumacı bir konumdadır.[402]

Organizatörler kendi toplumlarının liderleridir. Dış dünyadan aldıkları yeni nesneleri, hammaddeleri ve fikirleri kendi toplumlarına tanıtırlar. Ayrıca, pazarda bulunan örneğin yeni tip demir aletler gibi ürünleri üretmeleri için müşterileri arasındaki becerikli bireyleri teşvik ederek,[403] üretimi canlandırıcı bir rol üstlenirler.

Bu bölgedeki mezarlarda yapılacak bir kazıda büyük bir sınıf farklılığı olmadığı görülecektir. Bütün bireyler elbiseleri ve aletleri ile gömülmektedir. Belki aletlerin adedinde bazı farklılıklar görülebilecektir.[404]

Feodal toplum düzenine örnek:

Debrebrhanlar

Debrebrhanlar, Ginagerlerle aynı dağlık bölgede yaşayan bir etnik gruptur. Yine Ginagerler gibi, tarlalarını öküz ve sabanla işler, çiftçiliğin yanında bazı el sanatları yaparlar. Ancak bununla birlikte, toplumsal örgütlenmeleri Ginagerlerden oldukça farklıdır. Kıpti kilisesinin etkisi nedeniyle, işlenebilir toprakların çoğu, papaz ailelerinin soyundan gelen, büyük toprak sahiplerine aittir. İnsanlar kendilerini toprak sahibinin akrabaları olarak görseler de, gerçekte toplumsal statüleri onlara göre oldukça düşüktür, ya toprak sahibinin ev hizmetlerini gören işçi ya da toprak sahibinin kiraya verdiği küçük bostanlarda yarıcı olarak çalışırlar. Yarıcılar ayrıca, toprak sahibinin kendi tarlasını da karşılıksız olarak işlerler. Yalnız bu durumun 1970'lerin sonundaki toprak kamulaştırmasından önceki durum olduğunu belirtmekte yarar vardır.[386]

402. A.g.y. 10–11.
403. A.g.y. 11.
404. A.g.y.
405. A.g.y.

Toprak sahipleri birçok tarım ve el sanatları ürününü kısmen kira bedeli olarak kısmen de noel, paskalya, düğün ya da bebek doğumu vesilesiyle armağan olarak toplar. Toplanan ürünler, pazaryerlerine veya büyük müşterilere satılmak üzere gönderilir. Malların taşınması yine kiracılar tarafından yapılır; ürünleri hem yaya olarak hem de yük hayvanları yardımıyla taşırlar. Toprak sahibi yalnızca onları denetler ve ödemeyi alır. Bu parayla tuz, kahve, demir alet ve çubuklar, altın ve gümüş takılar ile son zamanlarda modern eşyalar satın almaktadırlar. Toprak sahibi bu eşyaların çoğunu kendine ve ailesine ayırarak ancak bazı gerekli eşyaları yarıcı ailelere karşılığı ürün olarak ödenmek şartıyla dağıtır. Görüldüğü gibi ticaret toprak sahiplerinin tekelindedir ve kiracıların hiçbir şekilde artı ürünü kendilerine saklamalarına izin yoktur. Toprak sahipleri, elde edilen artı değeri altın ve gümüş süslemeler, tüfekler, mızraklar, gümüşle bezenmiş kalkanlar, at eyerleri ve yine gümüşle bezenmiş giysiler almak için kullanmaktadır. Toprak sahipleri aynı zamanda, savaş zamanındaki liderlerdir. Ticaretin organizasyonundan kazanılanlar, bu kapsamda da kullanılmaktadır. Diğer savaşçı şeflerle bu sayede ilişki içine girerler ve birbirleri onuruna armağan değiş tokuşu yaparlar. Bir bütün olarak ele alındığında, buradaki ticaretin politik örgütlenmenin bir parçası olduğu görülmektedir.[406]

Debrebrhanların yaşadığı bölgede yapılacak kazılar, toplumda sınıf farklılıkları olduğunu ortaya koyacaktır. Toprak sahipleri giysileri, gümüş bezemeli silahları ve değerli takıları ile gömülürler. Yoksul kiracılar ise son yolculuklarında yanlarına hiçbir şey almamaktadır.[407]

Bu toplumların yaşayış biçimleri ve ticari faaliyetlerinin birbirinden farklılığı göz önüne alındığında, günümüz toplumları ile tarihöncesi toplumların ticaret biçimleri ya da değiş tokuş modelleri arasında direkt benzerlik kurmanın mümkün olmadığı sonucu çıkmaktadır. Ekolojik koşullar ve üretim ile ilgili düzenlemeler çok benzer olsa bile, ticari faaliyetler ve alışveriş usulleri birbirinden çok farklı olabilmektedir. Bununla birlikte vaka çalışmaları, alışverişle ilgili alışkanlık, tutum ve davranışların ne kadar geniş bir çe-

406. A.g.y.
407. A.g.y.

şitlemesi olduğunu ve bunların doğrudan kültürel oluşumlara bağlı olduğunu göstermektedir.

4. Tarihsel Kaynakların Araştırılması Yöntemi

Yabanlu Pazarı:

Yabanlu Pazarı, bilim dünyasında çok tanınmamakla birlikte, konumuz açısından önemli bir örneği oluşturmaktadır. F. Sümer, Yabanlu Pazarı'nı hem yazılı kaynaklardan faydalanarak incelemiş, hem de yüzey araştırmalarıyla bugün bulunduğu yerin izini sürerek bu fuarın dünya ticaret tarihindeki önemli yerini ortaya koymuştur.

Sümer, Yabanlu Pazarı hakında en kapsamlı bilgi veren yazar olan Zekeriya el-Kazvînî'den (ölümü: Irak, 1283) aynen alıntı yaptığı satırlarda şöyle yazmaktadır:

"Anadolu'da her yıl baharın başında, kırk gün süren bir pazar kurulur. Bu pazara Yabanlu denir. Bu pazara uzak yerlerden doğu, batı, güney ve kuzeyden insanlar gelir. Tacirler bu pazara katılmak için pek büyük bir gayret sarf ederler. Doğu tacirlerinin emtiasını Batılı tacirler alırlar. Batılılarınkini de Doğulu tacirler alırlar. Kuzey'den gelenlerin mallarını Güneyli tüccar ve Güneylilerinkini de Kuzeyliler satın alırlar. Bu pazarda Türk[408] ve Rum köleleri ve cariyeleri bulunur. Güzel atlar ve katırlar da satılır. Yine orada atlas ve sakallât[409] kumaşlarından yapılmış elbiseler, kunduz ve Burtâs[410] kürkleri de alınıp satılır. Yabanlu'da kusurlu malların kusurları şaşırtıcı bir şekilde gizlenerek satışa sunulur. Bu pazarın geleneklerinden biri de, satın alınan bir malın asla geri verilememesidir. Anlatıldığına göre, tacirler-

408. Kıpçaklar (Sümer, 1985: 16).

409. Bir tür ipekli, Fransa ve İngiltere'de "ciclatun", Almanya'da "ciclat", İspanya'da "ciclaton" adlarıyla anılırdı (Sümer, 1985: 16).

410. El-Kazvînî'nin metninde geçen kürkler Karadeniz ile Hazar denizlerinin ötesindeki kuzey ülkelerinden getiriliyordu. Metinde adı geçen Burtâs, Volga havzasında yaşayan bir kavmin adı olup İslam dünyasında kürkleri ile tanınmıştı (Sümer, 1985: 16-7).

den biri yüksek bir fiyatla çocuk yaşta, yakışıklı bir köle satın almış. Tacir, satıcı uzaklaştıktan sonra kölenin güzel bir kız olduğunu görmüş."[411]

Fuarın önemi diğer kaynaklarca da onaylanmaktadır. Örneğin Yabanlu Pazarı'nın kurulduğu yeri görmüş olan tarihçi Muhyiddîn İbn Abdu'z-Zâhir: "Bu pazarda dünyanın her bölgesinden gelmiş insanların oluşturduğu bir kalabalık toplanır. Bu nedenle Yabanlu'da her ülkeden getirilmiş mal bulunur." diye yazmaktadır.[412]

Yabanlu'nun varlığına ilk kez dikkati çeken O. Turan, yerinin Sivas ile Kayseri arasında olduğunu söylemiş, sonra bu pazarın Kayseri-Elbistan arasında, Karahisar Ovası'nda olduğunu ifade etmiş, 1971'de yayınlanan eserinde ise fuarın Kayseri-Elbistan ya da Kayseri-Halep yolu üzerinde bulunduğunu yazmıştır. Sümer, bu belirsizliğe son vermek amacıyla 1983 ve 1984 yılları arasında yaptığı arazi çalışmalarında, Yabanlu'nun kurulduğu yeri araştırmıştır. Memlük ordusunun 1277 yılındaki Anadolu seferine katılmış olan Muhyiddîn İbn Abdu'z-Zâhir'in kaydettiklerinden yola çıkarak ordunun dönüş yolunu takip etmiş ve şimdi Pazarören denen, büyük olasılıkla Yabanlu'nun kurulduğu yere ulaşmıştır.[413]

Pazarören kasabası, Kayseri-Pınarbaşı yolu üzerinde bulunmaktadır ve arkasındaki alçak dağ silsilesi ile önündeki Zamantı ırmağı arasında yer almaktadır. Zamantı, Pazarören'e 2 km uzaklıktadır; suyunun ve kıyılarındaki otların bolluğu ile hayvanların yeğledikleri bir bölge oluşturmaktadır. Pazarören'in 8 km kuzeydoğusunda bulunan şimdi Kuş Kalesi denen Zamantı Kalesi de fuarın güvenliğini sağlamış olmalıdır.[414]

Selçuklular devrindeki ticaret yollarından ikinci bölümde "Kervansaray" maddesinde söz etmiştik, bu yolların her bakımdan uygun olması nedeniyle, kuzey ülkelerinden gelen tacirler Sivas'tan Kayseri'ye, Yabanlu'ya ve hatta Konya'ya kolayca ulaşabiliyorlardı.

411. Sümer, 1985: 14–5.
412. A.g.y. 16.
413. A.g.y. 21.
414. A.g.y. 22–3.

Selçuklular bu arada Sivas'ı da uluslararası bir ticaret merkezi haline getirmişlerdi. Öyle ki, Cenevizliler gibi, İran'daki yerel hükümdarlar bile 12. ve 13. yüzyıllarda orada ticaret sorumluları bulundurmaktaydı. Suriye, Mısır, Irak, İran ve Türkistan ülkelerinden gelen tacirler, Sivas'ta Venedik, Ceneviz, Napoli, Piza gibi İtalyan cumhuriyetlerinden kalabalık sayıda tüccar ile buluşarak geniş çapta mal alışverişi yapıyordu. 13. yüzyılda Sivas'ta sadece sabun, ıtriyat ve at satışlarından Selçuklu devletinin çok büyük bir gelir elde ettiği bilinmektedir. Türkmenlerin keçeden üretilen kızıl börklerinin Fransa ve İngiltere'ye kadar yayılması da bu devamlı ve geniş alışveriş ile ilgilidir. İtalyan cumhuriyetlerinin yine Türkmenler tarafından Anadolu'da yetiştirilen soy atlardan ve Türkmenler tarafından üretilen halılardan satın almaları Selçuklular devrinde başlar. Türk sahtiyanları ve Türk eğerleri de Avrupa'da bu zamanda tanınmaya başlamıştır.[415]

5. Arkeometri Yöntemleri

Arkeolojide, çeşitli doğa ve fen bilim dallarının ölçüm ve analiz yöntemlerinin uygulanması ve kullanılmasına arkeometri adı verilir.[416] Çok çeşitli amaçlar için kullanılan çok sayıda analiz içinde, konumuzu ilgilendiren arkeometri yöntemleri, tarihlendirme ve kaynak ile hammadde analizine ilişkin olanlardır.

Tarihlendirme yöntemleri

Arkeolojide en sık yararlanılan tarihlendirme yöntemi olan radyokarbon yöntemi, yaşı bulunmak istenen organik maddedeki Karbon 12 ve Karbon 14'ün birbirine olan oranının saptanmasına dayanır. Bütün canlıların bünyesinde, C 12 ve C 14 izotopları eşit miktarda bulunur. Canlı öldüğünde, bünyesindeki C 12 sabit kalırken, C 14 ise belirli bir hızda azalmaya başlar. Ancak, canlı karbonu atmosferden aldığı ve atmosferdeki radyoaktivite sabit olmadığı, ayrıca karbon yılı takvim yılıyla aynı uzunlukta olmadığı için C 14 ölçü-

415. A.g.y. 4–5.
416. Esin, 1985: 1.

mü sonuçlarının kalibre edilmesi gerekir. Kalibrasyon işlemi de ağaç halkaları yöntemiyle (dendrokronoloji), 10.000 yıla kadar mümkündür. Bu yöntem de ağaçların her yıl iki büyüme halkası meydana getirmesine dayanır. Tarihi/arkeolojik yapılardan alınan örneklerle MÖ 8000 yılına kadar giden seriler elde edilmiştir. Ancak C 14 yöntemi, 50.000 yıldan eski örnekler için güvenli değildir. Daha eski tarihlerin belirlenmesinde yine radyoaktif bir maddenin (örneğin Potasyum) radyoaktif olmayan bir maddeye (Argon gazı) dönüşmesi prensibine dayanan yöntemler kullanılmaktadır. Potasyum-Argon yöntemi, kayaçların yaşlandırılmasında kullanılmaktadır.

Hammadde analizleri

Nitelendirme (characterization) yöntemleri olarak da ifade edilebilecek olan hammadde analizleri, ticareti yapılan malları oluşturan öğelerin hangi kendine özgü özelliklere sahip olduğunun incelenmesinde kullanılan tekniklerdir. Böylece nitelendirilen malzemenin kaynağının belirlenmesi mümkün olmaktadır.[417]

Aşağıda, bazı analiz yöntemleri tanıtılmaya çalışılacak ve bu yöntemlerin hangi malzemeler için daha elverişli olduğu üzerinde de durulmaya çalışılacaktır.

Atomik soğurma spektrometresi (Atomic absorption spectrometry [AAS]):

Buluntuların bileşimini analiz etmede kullanılan, çalışma prensibi optik emisyon spektrometresine (optical emission spectrometry [OES]) benzeyen bir yöntemdir. Enerjiyi görülebilir ışık dalgaları biçiminde ölçer. 40 kadar farklı elementi yaklaşık %1 yanılma payıyla ölçebilir. Çanak çömlek ve çakmaktaşı analizlerinde kullanılmaktadır.[418]

Atomik soğurma, atomlar arası mesafe ve bağ kuvvetlerinden hareketle geliştirilmiş bir tekniktir. Numuneden çözelti hazırlanır ve

417. Renfrew and Bahn, 1991: 486.
418. A.g.y. 485.

bu çözeltideki metal iyonları alev ya da elektriksel yollarla atomlaştırılır. Bu atomların katot lambası altında soğurma nitelikleri ölçülür ve elde edilen soğurma spektrumu değerlendirilerek analiz yapılır.[419]

Elektron prob mikroanalizi (Electron probe microanalysis):

Buluntunun bileşimini analiz etmekte kullanılan bu yöntem, XRF'ye (X-ray fluorescence spectrometry/X-ışını floresans tekniği) benzer bir tekniktir. Bir buluntu kütlesinin bileşimindeki küçük değişimleri araştırmada bu yöntemden yararlanılır.[420]

Endüksiyon birleşmeli plazma emisyon spektrometresi (Inductively coupled plasma emission spectrometry [ICPS]):

OES (optical emission spectrometry/optik emisyon spektrometresi) ile aynı temel prensiplere dayanır, ancak ICPS yönteminde çok daha yüksek ısı üretilmesi karışma problemlerini azaltarak daha doğru sonuçlar vermektedir. Çakmaktaşı, obsidyen, çanak çömlek, altın, bakır alaşımları, gümüş ve kurşun, mineral ve cevherler, camlar ve sırların analizinde kullanılmaktadır.[421]

Kızılötesi soğurma spektroskopisi (Infra-red absorption spectroscopy):

Hammaddelerin kendine özgü özelliklerinin belirlenmesinde kullanılan bir tekniktir. Özellikle farklı kaynaklardan gelen kehribarları birbirinden ayırt etmede faydalanılır. Kehribarın içindeki organik bileşikler, içlerinden geçen kızılötesi radyasyonun farklı dalga boylarını soğurması prensibine dayanan bir yöntemdir.[422]

Bu teknik pigmentlere de uygulanabilmektedir. Kızılötesi ışınlara maruz kalan atomların valans elektronlarında bir titreşim meydana gelir. Atom, valans elektronunun bu titreşimine bağlı olarak

419. Tuğrul, 1985: 20.
420. Renfrew and Bahn, 1991:487.
421. A.g.y. 488.
422. A.g.y.

enerji soğurur. Buradan hareketle, kızılötesi soğurma spektrumu çıkarılıp değerlendirilerek, objenin spektrokimyasal analizi yapılır.[423]

Mössbauer spektroskopisi (Mössbauer spectroscopy):

Buluntu bileşiminin, özellikle çanak çömlekler içindeki demir bileşiklerinin analizinde kullanılan bir tekniktir. Demir atomu çekirdeği tarafından soğurulan gamma radyasyonu ölçümünü içerir. Böylece örnek içindeki belirli demir bileşikleri ve bundan dolayı da çanak çömleğin pişirme koşulları hakkında bilgi sağlar.[424]

Nötron aktivasyon analizi (Neutron activation analysis [NAA]):

Numunenin çeşitli elementleri yavaş nötronlarla bombardıman edilince bu elementlerin atom çekirdeklerinin uyarılması esasına dayanan, buluntu bileşiminin analizinde kullanılan bir yöntemdir. Çanak çömlek, çakmaktaşı, mermer, obsidyen gibi taşlar ile gümüş dışındaki saf metallerde bu yöntemden sonuç alınmaktadır. Yanılma payı %5'tir.[425]

Yaygın olarak kullanılan nükleer tekniklerden biridir. Numune nötronlarla ışınlanır. Işınlama sonucu, (n, γ) reaksiyonu meydana gelir ve sonuçta γ ışını yayınlanır. γ spektrometresi her element için karakteristik olduğundan, kimyasal analiz yapılır. Özellikle buluntunun kaynağının belirlenmesinde önemli olan "eser elementlerin" analizi bu yolla yapılabilmektedir.[426]

Optik emisyon spektroskopisi (Optical emission spectrometry [OES]):

Buluntu bileşiminin analizinde kullanılan bir tekniktir ve elektronların uyarılınca (örneğin yüksek bir ısıya ulaşıncaya dek ısıtma yoluyla) belirli bir dalga boyunda ışık salması prensibine dayanır. Çe-

423. Tuğrul, 1985: 21.
424. Renfrew and Bahn, 1991: 489.
425. A.g.y.
426. Tuğrul, 1985: 18.

şitli elementlerin varlığı ve yokluğu, elementlerin kendine özgü dalga boyları tayfının incelenmesiyle saptanır. Genellikle %25[427] yanılma payı vardır ve ICPS tekniği bu tekniğin yerini almıştır.[428]

İnce kesit analizi (Thin-section analysis):

Bir taş objeden ya da kırık çömlek parçasından alınan ince bir kesitin petrolojik mikroskop yardımıyla incelenmesi prensibine dayanan bir tekniktir ve malzemenin kaynağını belirlemede kullanılır.[429]

Eser veya iz analizi (Trace element analysis):

Taşların içindeki eser elementlerin belirlenmesi amacıyla nötron aktivasyon analizi veya X-ışını floresans tekniği gibi kimyasal tekniklerin kullanılmasıyla yapılan analizlere verilen addır. Bu yöntem taş aletlerin yapıldığı hammaddelerin kaynaklarının saptanmasında kullanılır.[430]

X-ışını floresans spektrometresi (X-ray fluorescence spectrometry [XRF]):

Buluntu bileşiminin analizinde kullanılan bir yöntemdir. Bu teknikte, numune X-ışınlarıyla ışınlanır. Bu şekilde uyarılan atomların elektron düzenlerinde bir dengesizleşme görülür. Atom stabil hale dönmek için bir X-ışını yayınlar. Bu X-ışını, ikincil bir ışındır. Başka bir deyişle, numunenin ışınlandığı X-ışınından farklıdır. Her atomun yayınladığı, böyle X-ışınları belirli özelliktedir ve her atom için kendine özgüdür. Yayınlanan bu "karakteristik X-ışını" spektrumu incelenerek numune yüzeyinin kimyasal analizi yapılır.[431] Çanak çömlek, çakmaktaşı, obsidyen, metaller, mineral ve cevherler ile cam ve sırların analizinde yararlanılmaktadır.

427. Göksu'ya göre %10 (Göksu, 1984: 17).
428. Renfrew and Bahn, 1991: 490.
429. A.g.y. 492.
430. A.g.y.
431. Tuğrul, 1985: 19.

VI.

Tarihöncesinde Ticareti Yapıldığı Bilinen ve Yapılmış Olması Gereken Mal ve Hizmetlere Örnekler

Çanak çömlek gibi bazı malların ve obsidyen, çakmaktaşı gibi bazı hammaddelerin ticaretinin yapıldığı ya da en azından el değiştirdikleri, arkeolojik verilerden anlaşılmaktadır. Örneğin tuz gibi bazı maddelerin ise, arkeolojik kalıntı bırakmasalar dahi, insan ve hayvanlar için vazgeçilmez olması ve her yerde bulunması nedeniyle, ticaretinin yapıldığı kesindir. Yine kalıntı bırakmayan, ancak ilk yazılı belgeler yardımıyla ticaretinin yapıldığını öğrendiğimiz dokuma vs. gibi malların ise, büyük olasılıkla tarihöncesinde de değiş tokuş edildiği düşünülebilir.

C. Runnels,[432] tarihöncesinde dolaşımı olan mal, malzeme ve kavramları aşağıdaki gibi listelemiştir:[433]

Elle tutulur arkeolojik kanıtları olan maddeler (tangibles)

Spondylus, *cowrie* ve diğer kavkılar ile kavkı takılar

Çakmaktaşı, çört ve alet yapımında kullanılan diğer taşlar

Obsidyen

Değerli ve yarı değerli taşlar (akik, lapis lazuli, turkuvaz vs.)

Bitüm ve sülfür

Aşındırıcılar

Kaplar, figürinler ve sıvalar için jips, mermer ve kireçtaşı

Andezit, bazalt, kumtaşı ve diğer taşlar

Tuz

---

432. Runnels, 1989: 155; Runnels ve van Andel, 1988.

433. Bu listeye kereste ve çeşitli zanaatlar ile tamir işleri eklenebilir. Kuşkusuz tarihöncesinde, günümüzde bilinmeyen başka madde, hizmet veya kavramlara da gereksinim duyulmuş ya da önem verilmiş olabilir.

Diyorit, serpantin ve diğer taşlardan yapılma taş baltalar (celtler)

Çanak çömlek ve figürinler için kil

Boya maddeleri

Bakır ve diğer madeni cevherler

Arkeolojik olarak kanıtlanamayan, ancak ticarete konu olması gerekenler (intangibles)[434]

Tohumlar, tahıl, fındık, ceviz ve kuru yemişler

Hayvanlar

Mal olarak evcil hayvan ve bitkiler

Tüy, yün, post, boynuz, peynir ve diğer hayvansal ürünler

Bal[435] ve balmumu

Tuzlanmış balık

Tıbbi bitki ve ilaçlar[436]

Dokuma

Bitki ve böceklerden elde edilen boya maddeleri

Çanak çömlek tipleri

Eşler

434. Lathrap'in bildirdiğine göre, Kolomb öncesi Güney Amerika Amazon ticaret ağı içinde gidip gelen nesnelerin % 90'ını arkeolojik kanıt bırakmayan nesneler oluşturmaktadır (Lathrap, 1973: 173).

435. Birçok farklı kültüre ait etnografik kanıtın gösterdiği gibi, bala çok önem verilir. Örneğin Yanomamölerde yabani bal, en rağbette olan besindir. Yanomamöler bal bulmak için her şeyi göze alırlar. Birisi bir arı kovanı bulursa, diğer bütün planlardan vazgeçilir ve bal, günün önceliği haline gelir (Chagnon, 2004: 138).

436. Wodaabe örneği, ilaç ve tedavi yöntemlerinin direkt bir değiş tokuşa konu olmayabileceğini göstermiştir. Wodaabelerle ilgili bir belgeselde, bir Wodaabe şifacısına bir tedavi yöntemi danışmaya gelen bir Tuareg'e hazır ilaç vermek yerine hangi bitkiden nasıl yararlanacağı öğretilmiş, karşılığında bir şey talep edilmemiştir. Wodaabe toplumu için bkz: Beckwith, 1983.

Toplumsal kavramlar (farklılık, itaat, statü, prestij)

Bilgi

Fikirler

Teknik ve teknoloji

Şiddet (yağma)

Güvenlik

Büyü

Din

Değerler

1. Hammaddeler

Hammaddelerin bir yerden diğerine taşınmasının tarihi Alt Paleolitik'e kadar inmektedir, bununla birlikte, bu dönemde mesafelerin 60 km'yi geçtiği çok enderdir. Bunun tek istisnası da, Etyopya'da, Gadeb 8E'de bulunan, günümüzden 1 milyon yıl öncesine ait iki yüzeyli bir obsidyendir, bilinen en yakın obsidyen kaynağına 100 km uzaklıkta bulunmuştur.[437]

Childe,[438] "Tarihte Neler Oldu" adlı eserinde, bazı taşların oldukça uzun mesafelerden getirtilmiş olmasına örnekler verir: Örneğin Neolitik dönemde, Moselle'deki Mayen'in yakınlarından çıkarılan, çok kaliteli, sert bir taş olan Neidermendig lav taşı, Belçika'daki Meuse nehri vadisinde ve hatta kesin olmamakla birlikte Güney İngiltere'de, öğütme taşı olarak kullanılmıştır. Childe ayrıca, kesici alet ve balta yapımında kullanılmak üzere, Yakındoğu ve Orta Avrupa obsidyenleri, yüksek kaliteli çakmaktaşları ve güzel görünümlü yeşil taşlar gibi taşların oldukça uzak yerlerden getirilmiş olduğuna değinir.

Yine Childe,[439] hammadde üretimini ilk uzmanlık alanlarından biri olarak kabul etmektedir. Buna örnek olarak da Mısır, Sicilya, Por-

437. Féblot-Augustins, 1993: 211.
438. Childe, 1995: 57.
439. A.g.y.

tekiz, Fransa, İngiltere, Belçika, İsveç ve Polonya'daki bazı Neolitik toplulukların çakmaktaşı madenciliği yapmalarını verir. Çünkü bu madenciler sert kalsiyum kütleler arasındaki maden damarlarına kuyu açarak inmek ve yeraltındaki iyi damarları işletmek için yollar kazmakta oldukça incelikli teknikler geliştirmişlerdir. Buradan elde edilen taşlardan yapılan baltaların çok geniş bir alanda dağılımı bulunmaktadır.

Aşağıda, uzak mesafelerden elde edilmiş, iyi araştırılmış hammaddelere örnekler sunulmaktadır.

Obsidyen

Kısaca volkanik cam olarak tanımlanabilen obsidyen, magmanın kristalize olamadan, çok çabuk soğumasıyla oluşur.[440] Riyolitin camsı bir türüdür. Yalnızca yapısında asit bulunan volkanların ürünü olduğundan dolayı, dünya üzerindeki dağılımı oldukça sınırlıdır.[441] Kimyasal özelliklerinin belirlenmesi yoluyla, bir yerleşmede bulunan obsidyenin kaynak bölgesi kesin olarak saptanabilmektedir.

Obsidyen, ticaret çalışmaları açısından oldukça ilginç bir hammadde örneği oluşturmaktadır. Genel olarak bakıldığında, ticareti yapılan hammadde ve malların çoğu bozulabilir özelliktedir ve arkeolojik kanıt bırakmazlar. Günümüze ulaşabilen, doğal olarak bulunduğu bölgelerin sınırlı olduğu ve tarihöncesinde oldukça uzak mesafelere aktarıldığı bilinen birçok malzeme bilinmektedir. Ancak bu malzemelerin hemen hepsinin kullanımı sınırlıdır. Bu bakımdan obsidyen, çok uzak mesafelere çok büyük miktarlarda hem hammadde hem de bitmiş ürün olarak taşınmış tek malzemedir. Gündelik olarak bol miktarda kullanılması, obsidyeni lüks madde olmaktan çıkarmaktadır, ancak vazgeçilmez bir malzeme olmaması, hemen her yerde kolayca bulunabilen çakmaktaşı ile ikame edilebilecek olması,[442] "neden bu kadar uzağa tonlarca taşındığı" sorusunu getirmesi bakımından çok ilginçtir.

440. Balkan-Atlı, 2005: 1.
441. Balkan-Atlı, 1999: 134.
442. Özdoğan, 1994: 424.

Obsidyen, başta alet olmak üzere, süs eşyası, ayna ve kap yapımında kullanılmıştır. Birçok heykel ve figürindeki gözler obsidyendendir; obsidyenin ilaç olarak da kullanıldığı bildirilmektedir.[443]

Obsidyen, Neolitik Çağdan itibaren, doğal olarak bulunduğu bölgelerin dışında da kullanılmaya başlamıştır. Bu tarihten daha öncesi için obsidyenin dağılımı tesadüfî olarak görülmektedir. Yakın Doğu'da, Çanak Çömleksiz Neolitik ile birlikte, obsidyene olan ilgi kademeli bir şekilde artar. Bu hammaddenin yer yer çakmaktaşıyla aynı oranda kullanıldığı ve hatta Neolitik içinde giderek çakmaktaşına tercih edildiği, Neolitik sonrası ise yerel olarak bulunduğu bölgeler dışında hem kullanımının azaldığı, hem de kullanım alanlarının değiştiği gözlenir.[444]

Obsidyen Kaynakları:

1) Anadolu

İki ana kaynak mevcuttur.

a) Doğu Anadolu. Bitlis Nemrut ve Süphan dağları, Bingöl, Kars dolayları.

b) Orta Anadolu. Biri Acıgöl'de, diğeri Çiftlik'te bulunan iki önemli tipi vardır.

2) Ege

Üç ada üzerinde üç kaynak vardır. Bunlar Melos, Giali ve Antiparos'tur. Bununla beraber sadece Melos obsidyeni kullanım alanı bulmuştur. Örneğin Giali obsidyeni taş aletler için uygun değildir.

3) Batı Akdeniz

Ege'de olduğu gibi, hepsi de adalarda bulunan dört kaynak vardır: Lipari, Pantelleria, Sardinia ve Palmarola.[445]

4) Orta Avrupa

443. Balkan-Atlı, 2005: 2.
444. A.g.y.
445. Bloedow, 1987: 62.

Orta Avrupa'da, Hergita ve Hegyala dağlarında bazı obsidyen kaynakları bulunmaktadır.[446]

Ermenistan'da, Afrika'da ve Amerika'da birkaç yerde daha obsidyen kaynağı mevcuttur.

Obsidyenin dağılımı

Obsidyenin en erken dağılımı Paleolitik ve Mezolitik'tedir. Paleolitik'te, hammaddenin hazır bulunduğu yerlerde, örneğin Slovakya, Kenya ve Ermenistan'da obsidyenin kullanıldığı görülür. Yakındoğu'da en erken tarihe ait buluntu Şanidar Mağarası'nın C tabakasından gelmiştir (Üst Paleolitik: GÖ 28.700 ± 700 ve 33.000 ± 1000). Bu yerleşmeden iki örnek analiz edilmiş, birinin Bitlis Nemrut Dağı'na, diğerinin ise Kars Bölgesi'ne ait olduğu, yani kaynaklara sırasıyla 300–500 km uzakta bulundukları tespit edilmiştir. Zarzi Mağarası'nın B tabakasında (Şanidar'ın 120 km güneydoğusunda) çok daha geç bir tarihe, Zarziyan dönemine veya olasılıkla yak. MÖ 10.300'e tarihlenen bir grup Nemrut obsidyeni bulunmuştur. Olasılıkla bundan daha erken bir dönemden (MÖ 16.000 civarı), kazıcısının söylediğine göre Üst Paleolitik Aurignacien IV'e ait Öküzlü İn ve Kara İn'den Acıgöl obsidyeni rapor edilmiştir. Burasıyla kaynak arasında en azından 350 km mesafe vardır.[447]

Epipaleolitik Çağa ait arkeolojik kazısı yapılmış iki buluntu yeri vardır. Bunlar Şanlıurfa'daki Biris Mezarlığı ile Söğüt Tarlası'dır. Her iki yerleşmede, sayıca az da olsa (yaklaşık 200 parça kadar) obsidyen buluntuya rastlanmıştır, buluntuların çoğunu küçük dilgiler oluşturmaktadır.[448] Buraya en yakın hammadde yatağı kuş uçumu 250 km uzakta, Toros Dağları'nın kuzeyinde yer alır.

Renfrew, Dixon ve Cann bu dönem için "organize ticaret"ten bahsedilemeyeceğini, bu az miktardaki obsidyenin sürekli hareket halinde olan göçebe avcı ve toplayıcılar yoluyla taşınmış olması gerektiğini kabul etmektedir. Wright ise "bu hammaddenin en azın-

446. Clark, 1966: 243.
447. Bloedow, 1987: 63.
448. Özdoğan, 1994: 429.

dan 15.000 yıl önce ticareti yapılıyordu" demektedir. Bloedow'a göre ise, yerleşmelerde Neolitik Çağa kadar önemli miktarda obsidyen görünmediğinden bu dönemden önce obsidyen ticaretinden söz etmek olası değildir.[449]

Ege'deki en eski obsidyen buluntu (Melos obsidyeni) Mora Yarımadası'nın güneydoğusundaki Franchthi Mağarası'nın Üst Paleolitik tabakalarından (yak. MÖ 11. binyıl) gelmiştir.[450] Renfrew bu dolaşımın karşılıklı bir temele dayanmadığını, çünkü Neolitik'in erken dönemlerinde burada yerleşim bulunmadığını kabul etmektedir. Ona göre geriye tek bir *makul*[451] alternatif kalmaktadır: "insanların gidip obsidyeni kendileri çıkarmaları".[452] Ancak Bloedow, suların yükselmesiyle bu dönemdeki kıyı yerleşmelerinin yok olabileceğine de dikkat çekmektedir.[453]

Batı Akdeniz'deki durum da Ege'dekine çok benzemektedir. Malta'daki obsidyenin buraya 250 km mesafedeki Lipari ve Pantelleria'daki kaynaklardan geldiği belirlenmiştir ve bu buluntular da her iki adada yerleşme olmadığı bir tarihe aittir.[454]

Orta ve Güneydoğu Avrupa'da, obsidyen ticaretine ilişkin oldukça kesin kanıtlar vardır. Orta Avrupa'da, Hergita ve Hegyala dağlarında bazı obsidyen kaynakları bulunmuştur ve Kuzey Macaristan Neolitik Bükk kültürü insanlarının varlıklarını Hegyala obsidyeninin kontrolünü ellerinde bulundurmalarına borçlu oldukları ileri sürülmektedir. Malzemenin birkaç farklı Neolitik grup arasında dağılımı

449. Bloedow, 1987: 63.

450. Perlès, 1987: 143.

451. Vurgu bana aittir. Bu alternatif makul olmaktan oldukça uzaktır. Kanımca "dolaysız erişim" olası bir aktarım şekli değildir. Varsayıldığı takdirde, o kaynağın yerinin nereden bilindiği, taşımanın çok zor olduğu bir çağda oldukça uzak bölgelere gidip alma zahmetine katlanılan bu kadar değerli bir hammaddenin kaynağının sahipsiz olup olmadığı gibi sorular ortaya çıkar. Adada yerleşme olmaması belki bir yerleşmeyle takas temelli alışveriş yapılmadığını gösterebilir, obsidyen sağlayan aracıların varolmadığını göstermez.

452. Renfrew, 1972: 442–3.

453. Bloedow, 1987: 64.

454. A.g.y.

olduğuna dikkat etmek gerekir. Kenézlö'deki Bükk yerleşiminde bulunan 36 kg'lık bir obsidyen bloğu bu malzemenin bazen işlenmemiş halde aktarıldığını da göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Diğer yandan Nyirlugos'ta bulunan 12 parçanın ağırlıkları 7,2'den 22 kg'a kadar değişmektedir ve üzerlerinden dilgi çıkarmaya hazır haldedirler. Clark, Tunç Çağında Melos obsidyeninin ticaretinin de bu formda yapıldığını belirtmektedir.[455]

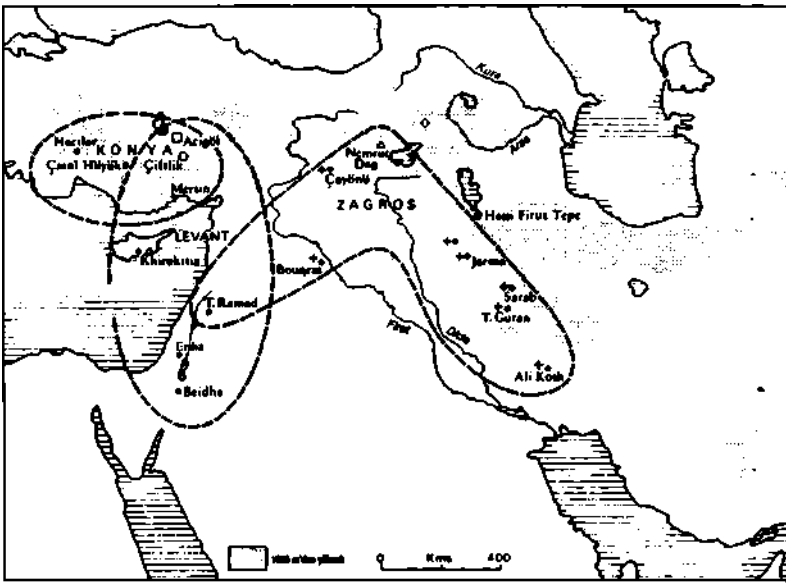
Neolitik Çağın başlarından itibaren kaynağından oldukça uzağa taşınmasından anlaşıldığı kadarıyla obsidyen, çok talep edilen bir mal haline gelmiştir. Neolitik'le birlikte görülen başka bir değişim de, kazılan hemen her yerleşmede obsidyen bulunmasıdır.[456] Renfrew'a göre, obsidyen hemen her yerleşmede görülmekle kalmamış, ayrıca belli bir dağılım modeli göstermiştir ve bu yüzden ilk defa olarak gerçek anlamda ticaretten söz etmek olası olmuştur. Renfrew'a göre burada önemli olan nokta, obsidyen ticaretinin dağılım detaylarından çok Yakındoğu'daki "modelin kurulmuş olmasıdır".[457] Bu model, Renfrew'un **down-the-line exchange** (elden ele aktarım) olarak adlandırdığı modeldir.

Obsidyen etkileşim alanları

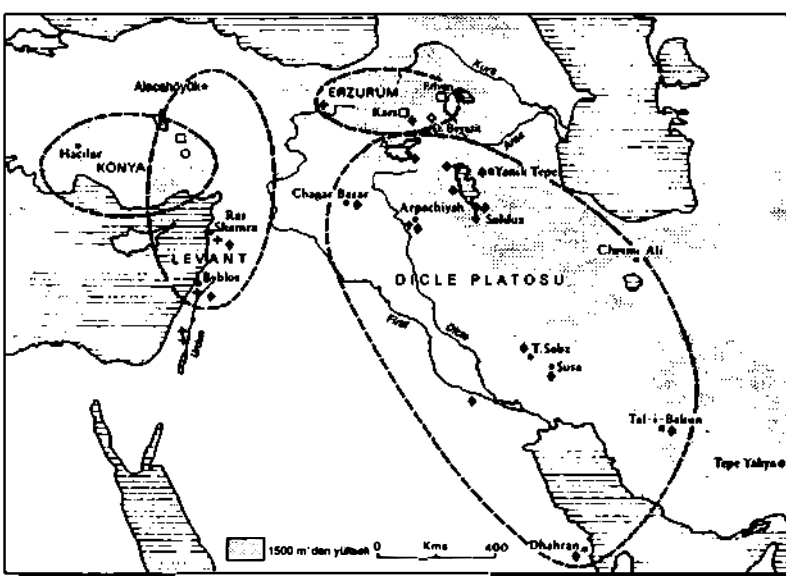
Renfrew ve Dixon'a göre, bir obsidyen etkileşim alanı, zaman aralığı göz önünde tutularak, obsidyenlerinin %30 veya daha fazlasını aynı kaynaktan sağlayan yerleşmelerin bulunduğu bölge olarak tanımlanmaktadır.[458]

Yaklaşık MÖ 7500-5500 arasındaki dağılım haritası ile (Şekil 8) yak. MÖ 5000-3000 arasındaki dağılım haritası (Şekil 9) birbirinden oldukça farklıdır. İlk dağılım haritasında görüldüğü gibi, İç Anadolu obsidyen kaynakları Levant Bölgesi'nde oldukça geniş bir dağılım göstermektedir. Doğu Anadolu obsidyenleri de yer yer Levant'a kadar uzanır, dağılımının İç Anadolu obsidyenleriyle iç içe geçtiği gözlenir.

455. Clark, 1966: 243.
456. Renfrew, Dixon ve Cann, 1966: 43.
457. Renfrew, 1969: 157.
458. Renfrew ve Dixon, 1976: 147.

Şekil 8: MÖ yaklaşık 7500-5500'de obsidyen dağılım alanları.

Şekil 9: MÖ yaklaşık 5000-3000'de obsidyen dağılım alanları.

Ancak MÖ 5000'lerde obsidyen dağılım modeli değişir, İç Anadolu obsidyenlerinin Levant'a aktarımı büyük ölçüde azalır. Bu dönemde Doğu Anadolu obsidyenleri çok geniş bir alanda ve İç Anadolu obsidyen dağılımından tamamen ayrı bir dağılım gösterir. Neolitik sonrası ise, obsidyenin hem kullanımı azalır, hem de kullanıldığı alanlar değişir.[459]

Obsidyen karşılığı yapılan ödeme

Obsidyen karşılığında yapılan ödemenin ne olduğu hakkında birçok varsayım vardır. Karşılıklılık temelinde, biri bir şey veriyor ve karşılığında bir şey alıyorsa, güneye doğru giden (down-the-line) obsidyen karşılığında kuzeye doğru (up-the-line) da bir şeyler taşınmış olmalıdır denmektedir. Dixon ve diğ., obsidyenin ticareti yapılan tek madde olmadığını, onun yanında başka malların da aynı yolları takip ederek ticaretinin yapıldığını ileri sürer. Bunlar bozulabilir mallardır. Öyleyse, "obsidyenden daha büyük ölçekli ve ekonomik olarak daha önemli" olan[460] bu malların yük hayvanları olmadan taşınmış olması gerekir. Yazarlar "en önemli aktarımın fikir alanında olduğunu" söyleseler de hangi fikirlerin aktarıldığını açıkça belirtmemişlerdir.[461] Etnografya verilerinden edinilen bilgilere göre, bir malın karşılığının yalnızca malla ödenmediğini bilmekteyiz. Bir yeniliğin bilgisinin bir malzemeyle değiş tokuş edilmesi sıklıkla değinilen bir kavram olmasına karşın, hiçbir zaman tam olarak bununla ne anlatılmak istendiği açıklanmamıştır. Bir yeniliğin bilgisinin elde edilmesi, bir alışveriş kalemi değildir, olsa olsa, ticaret sayesinde geliştirilen toplumsal ilişkiler sonucu edinilen bir kazanım olabilir. Ancak tabii ki, malın malla değiştirilmesi ve "know-how" paylaşımı dışında da birçok ödeme alternatifi bulunmaktadır. Bunların arasında tamirat, yiyecek ve içecek, konaklama akla ilk gelenler olmak üzere başka hizmetler de sayılabilir.

459. Balkan-Atlı, 2005: 2.
460. Dixon, Cann ve Renfrew, 1968: 45.
461. Bloedow, 1987: 87.

Obsidyenin aktarım modelleri

Obsidyenin nasıl ve kimler tarafından taşınmış olabileceği ile ilgili birçok varsayım bulunmaktadır. Bunları kısaca özetleyecek olursak, ilk varsayım ve uzun mesafeler için en olası olmayanı, kullanıcının obsidyeni doğrudan kendinin almasıdır. Bu varsayımda yiyecek-içecek, konaklama, güvenlik ve çok uzun mesafelerin yaya olarak aşılması ile yükün taşınması sorunları ortaya çıkmaktadır. Ayrıca birçok yerleşmeden sağlanan kanıtlar (Tel Asvad, Ha-Gosherim, Akarçay Tepe), obsidyeni yontmak için kullanılan teknolojinin bu yerleşmelere yabancı olduğunu göstermektedir.[462]

En olası varsayım ise, en azından seyahate elverişli mevsimlerde yalnızca bu işi yapan, gezgin obsidyen yontucularıdır. Daha başka varsayımlar ise, obsidyeni göçerlerin dağıtmış olması[463] ve obsidyen ticaretinde etkin rol oynayan merkezi konumlu yerleşmelerin varlığıdır.[464]

Çakmaktaşı

Çakmaktaşı, silis grubuna ait minerallerden biridir. Mineraller, yeryüzünü oluşturan ve kayaları meydana getiren doğal kristal maddelerdir. Çakmaktaşı ve çört oluşumunda en önemli mineral grubunu silis grubu oluşturur. Bu gruptaki tüm mineraller SiO_2 (silikon dioksit) temel kimyasal formülünü içermekte ve doğada saf kuvars ve çeşitli kristal yapılar halinde oldukça fazla miktarda bulunmaktadırlar. Çakmaktaşı terimi ilk olarak İngiltere'de bulunan yüksek kalitedeki siyah çörtler için kullanılmıştır. Ancak kimyasal olarak her iki adlandırma arasında küçük farklar bulunmaktadır. Küçük tane boyutlu olanlara çakmaktaşı, daha mat görünümlü olanlara ise çört denmektedir.[465]

Tarihöncesi çağlarda kullanılan aletlerden çoğunun hammaddesi çakmaktaşıdır. Çakmaktaşının doğada görece yaygın bir dağılımı

462. Balkan-Atlı, 2003: 14.
463. Wright, 1969: 59.
464. Renfrew, 1982: 222–7.
465. Rogers, 2006.

olmasına karşın, bazı kaliteli çakmaktaşı türlerinin oldukça uzak mesafelerden sağlandığı da bilinmektedir.

Avrupa'da, Neolitik'te, işlemesi daha kolay olan çakmaktaşlarını bulmak amacıyla çok sayıda kuyudan meydana gelen gerçek anlamda maden ocakları kurulmuştur. Çakmaktaşları bu dönemde önemli ticaret maddeleri arasındaydı ve çıkarıldıkları bölgeden yüzlerce kilometre uzağa sevk edilmekteydi; İngiltere, Fransa, Belçika'daki madenlerde ve daha birçok yerdeki çakmaktaşı işliğinde ticaret amacıyla üretilmiş aletler bulunmuştur.[466]

Çakmaktaşının çıkarılması, üretimi ve dağılımı konusunda verilebilecek en güzel örneklerden birini Polonya çakmaktaşları oluşturmaktadır. Polonya'daki Świeciechów'un benekli çakmaktaşı ve Krzemionki'nin şeritli çakmaktaşı, tarihöncesinde burada tüketilen çakmaktaşı cinslerinin en önemli iki tanesidir. Çakmaktaşının çıkarılması ve dağıtımına ilişkin teknik sorunların yanı sıra, bu madde üzerinde yapılan araştırmalar ekonomik ve sosyal sorunlar da üretmektedir, çünkü çakmaktaşı gündelik kullanımı olan çok önemli bir ihtiyaç maddesidir. Bu açıdan hammaddenin anlamı ve dağılım mekanizması toplumun ekonomisiyle ve yaşamıyla yakından ilişkilidir.[467]

Bu iki çakmaktaşı cinsinin çıkarıldıkları yerler birbirine 25 km uzaklıktadır. Birçok farklı kültüre ait birçok yerleşmede bu iki hammadde görülür, bu da her iki çakmaktaşının da eşzamanlı olarak kullanıldığını kanıtlamaktadır.[468]

Świeciechów çakmaktaşı, gri zemin üzerine beyaz beneklidir. Bu çakmaktaşından yalnızca 30 cm'lik yongalar değil, 18 cm'lik baltalar da yapılmaktadır. Rengi mattır ve hammadde halindeyken göze çok hoş görünmemektedir. Krzemionki'nin şeritli çakmaktaşı ise Świeciechów çakmaktaşı kadar kaliteli değildir. Yonga çıkarmaya çok uygun olmadığından, daha çok balta yapımında kullanılmıştır. Ancak parlatıldığında çok göz alıcı görünür.[469]

466. Clark ve Piggott, 1933: 166–183.
467. Balcer, 1999: 310.
468. A.g.y.
469. A.g.y.

Söz konusu çakmaktaşlarının en gözde olduğu dönem, Polonya'nın Orta ve Son Neolitik dönemine, MÖ 3. binyıla denk gelir. Bu dönemde **Trichterbecher** (TBK) ve **Kugelamphoren** (KAK) kültürleri görülmektedir. Ancak daha eski dönemlerde de bu çakmaktaşları bilinmekte ve kullanılmaktaydı.[470]

Orta Paleolitik'te, Świeciechów çakmaktaşlarının bilindiğine dair çok az buluntu vardır. Yine de farklı yerleşmelerden gelen tek tük buluntular, bu hammaddenin ekonomik değerini göstermektedir. Paleolitik ve Mezolitik'te de bu çakmaktaşı Karpat yayına kadar dağılmış durumdadır. Ancak kullanımının artması ilk olarak Üst Paleolitik'te olmuştur. Bu dönemden itibaren kaynak yerinden yaklaşık 80 km güneye kadar tüm yerleşim yerlerinde başlıca hammadde durumuna gelir. İlk olarak Mezolitik'te kuzeye, kaynağından 260 km uzağa kadar ihraç edilmiştir.[471]

Neolitik Çağın başlarında, Świeciechów çakmaktaşı, önceki dönemin aksine, **Linearbandkeramik** kültürünün görüldüğü bölgelerde, kaynak bölgesinin hemen yakını dışında çok az bulunur. Bu kültüre ait yerleşim yerlerinde obsidyen buluntular görülmektedir. Bu durum o zamanlar kaynak bölgesinde yaşayan Janus'lavitz kültürünün kaynağı sahiplenmiş olmasıyla açıklanmaktadır. Świeciechów çakmaktaşı ürünlerinin büyük bir kısmı Mezolitik döneme ait alet formlarında Karpat'ların hemen önlerinde, **Stichbandkeramik** kültürü yerleşmelerinde bulunmuştur. Bu buluntular Mezolitik toplumlarla yaptıkları değiş tokuşlara kanıt oluşturmaktadır. Şeritli çakmaktaşı ise Paleolitik, Mezolitik Çağda ve Neolitik Çağın başlarında hemen hemen hiç tanınmamaktadır. Üst Paleolitik'te bu çakmaktaşının tek bir örneği Heilig-Kreuz Dağları'nda bulunmuştur, ancak bu münferit buluntu av keşifleri sırasında kaynağın yakınında tesadüfen bulunarak taşınmış olmalıdır.[472]

Bu çakmaktaşlarının madenciler tarafından büyük miktarda çıkarılmaya başlamasının nedeni, ilk tarımcı toplulukların büyük alet-

470. A.g.y.
471. A.g.y. 311.
472. A.g.y. 310.

lere duydukları gereksinim olmalıdır. Tarıma bağlı olarak artan toprak ihtiyacı, ağaç kesmede kullanılacak ağır baltalar ve uzun yongaların yapımını gerektirmiştir. Bu büyük boyutlu hammadde yumruları ise ancak çakmaktaşı ocağının derinlerinde bulunmaktadır.[473]

Çok amaçlı kullanılabildiği için, Świeciechów çakmaktaşına şeritli çakmaktaşına göre çok daha fazla önem verilmiştir. Bu kültüre ait, Świeciechów çakmaktaşının bulunduğu yak. 120 buluntu yeri vardır. İlk dağılım alanını oluşturan 60 km çapındaki daire içinde toplam çakmaktaşı dağılımının %60'ı bulunmaktadır. Yerleşmelere göre bu çakmaktaşının dağılımı %38–97, aletler içindeki yeri ise %70-90'dır. İlk daireyi çevreleyen, merkeze göre 180 km çaplı ikinci halka içinde %25 oranında bulunmaktadır. 400 km çapındaki üçüncü halkada ise %15 oranında bulunur; buluntuların çoğu kaynağa 230–250 km uzaklıktadır. Świeciechów çakmaktaşının TBK bağlamında bulunduğu en uzak nokta kuzeybatıda 390 km, güneybatı yönünde ise 470–570 km mesafededir.[474]

Krzemionki çakmaktaşı ise 250 km'lik bir daire içinde yaklaşık 60 buluntu yerinde bulunmuştur. Çoğu balta olan bu buluntuların %60'ı 60 km çapında bir alan içinde yer alır. Onu çevreleyen 180 km çaplı alanda toplam buluntuların %30'u, 300 km çaplı üçüncü daire içinde de yaklaşık %10'u bulunmaktadır.[475]

Çakmaktaşının ocaktan çıkarılması ve dağılımı olasılıkla aynı topluma ait gruplar tarafından yapılmaktaydı. Bu gruplar, üretim yapan yerleşmeler sayesinde belirlenebilmektedir. Üretim yapan yerleşmelerde büyük miktarlarda yarı işlenmiş ürün, hammadde ile yonga ve balta yapım artığı bulunmaktadır. Bu yerleşmeler arasında, Świeciechów'a 22, Krzemionki'ye 8 km uzaklıkta bulunan Cmielow, Wojw. Tarnobrzeg'den bir yerleşme dikkat çekici bir örnek oluşturmaktadır. Yerleşmenin araştırılan bölümünde yak. 40.000 çakmaktaşı nesne bulunmuştur; bu nesnelerin %62'si Krzemionki,

473. A.g.y.
474. A.g.y. 311–2.
475. A.g.y. 312.

%38'i ise Świeciechów çakmaktaşındandır. Başka bir TBK yerleşmesi de Świeciechów'un 15 km batısında, Zavichest, Wojw. Tarnobrzeg'de bulunmaktadır. Bu yerleşme Świeciechów çakmaktaşlarını işleme merkezidir. Yongaları sap için hazırlamada, baltaları parlatmada, bozulmuş olanları düzeltmede veya başka bir biçim vermede uzmanlaşmış başka yerleşmeler de vardır. Bu yerleşmelerin çakmaktaşı ticaretini de organize edip etmedikleri henüz net değildir. Bundan başka, 100 kg'lık bir çakmaktaşı yükünün 500 yonga (40 kg) ve 250 baltayı (60 kg) kapsayabildiğini belirtmekte yarar vardır. Bu yükün taşınmasında nehir yollarının da önemi büyük olmalıdır.[476]

TBK'dan sonra gelen KAK kültüründe hammaddenin cinsinde ve hammaddeye yüklenen anlamda köklü bir değişim meydana gelmiştir. KAK'ta başlıca önemi şeritli Krzemionki çakmaktaşının kazandığı görülür. Świeciechów çakmaktaşı yalnızca yonga aletler ve yerel kullanımla sınırlı kalmıştır. KAK'taki en çok bulunan çakmaktaşı aletler şeritli çakmaktaşından yapılmış güzel, standart, tüm yüzeyi parlatılmış baltalar ve balta benzeri keskilerdir. KAK'taki buluntuların çoğu gömütlerden gelmektedir. Yaklaşık 340 buluntu yerinde bulunan bu aletlerin kaynağa uzaklığı 660 km'ye kadar varır. Bu bölge TBK kültüründe olduğu gibi dağılım dairelerine bölünürse, öncekinden tamamen farklı bir sonuca ulaşılır. 60 km'lik bir yarıçapta tüm şeritli çakmaktaşı buluntularının %17'si, 180 km çapındaki ilk alanı çevreleyen halka içinde %20'si ve 300 km çapındaki alanı içine alan üçüncü daire içinde de %63'ü bulunur. Buluntu yerlerinde iki kümelenme görülür. Birincisi 60 km'lik mesafe içinde, ikincisi ise Kujawien'de, Krzemionki'ye kuş uçumu 240–330 km uzaklıkta ya da Kamienna ve Weichsel nehirleri boyunca hesaplanırsa 350–400 km fiili uzaklıktadır. İkinci kümelenme, çakmaktaşının dağıtımını yapan ikincil bir merkeze aittir.[477]

Balta ve keskilerin KAK'taki önemi ve anlamı ne tarım ne de yerleşik yaşam biçimiyle açıklanabilir. Şeritli çakmaktaşından yapılma

476. A.g.y. 314.
477. A.g.y.

balta ve keskilerin KAK'ta oynadığı rol, yalnızca bir alet olmaktan çok tören silahı olmalıdır. Gömütler göz önüne alındığında, bu aletlerin hem statü hem de bir kült eşyası oldukları düşünülebilir.[478]

Neolitik Çağın sonu ve İlk Tunç Çağın başlangıcıyla birlikte, şeritli çakmaktaşının çıkarılması, işlenmesi ve dağılımının azaldığı görülür. Schnurkeramik (SKK) kültürü döneminde, Świeciechów çakmaktaşından yapılan baltalar kullanılmıştır, kaynağa uzaklık da 160 km çaplı bir daire içinde kalmıştır. Krzemionki çakmaktaşının SKK'da bulunmamasının nedeni, Krzemionki çakmaktaşı kaynağı bölgesine giriş izni olmayan tacirlere bağlanabilir.[479]

Bundan sonraki dönemde bu hammadde önemini tamamen yitirmiş, değiş tokuş ve uzak mesafe ticaretine konu olmamıştır.[480]

Bazalt

Koyu renkli plajiyoklaz ile mineralleri olan feldspatlı bir volkan kayasıdır. Ağırdır (yoğunluğu 2,9 – 3,1'dir). Keskin kırıklı ve kırık yüzeyi donuktur. Yapıya göre yapılan sınıflandırmada doleritik, afirik, porfirik ve camsı bazalt bulunur. Bazaltlar genellikle, akışkanlıkları dolayısıyla düzenli şekiller halindedir. Tabakalar çoğunlukla kalındır ve yer yer çok geniş alanlar kaplarlar, örneğin Hindistan'daki Dekkan bölgesi 300.000 km^2 yer tutan bir bazalt örtüsüyle kaplıdır.[481] Türkiye'nin bazı volkan yörelerinde de bazaltlar önemli yer tutar. Boyabat, Kula, Siverek, Tokat, Ünye yöreleri bunlar arasında sayılabilir.[482] Diyarbakır, Urfa Ovası'nda Karacalı Dağ volkanından çıkan bazalt lavları yarıçapı 130–140 km olan bir daire şeklinde yayılmıştır. Batı ve Orta Anadolu'da da yatay şekilli ve siyah renkli bazalt tabakaları uzaklardan dikkati çeker.[483]

---

478. A.g.y.
479. A.g.y. 315-6.
480. A.g.y. 317.
481. Meydan- Larousse, II: 226.
482. Türk Ansiklopedisi, 5: 478.
483. http://ansiklopedi.turkcebilgi.com/bazalt (25.07.2008)

Bazalt, kahverengiden siyaha değişen tonlarda, koyu renkli, ince taneli, compact igneous bir kayadır, çoğunlukla koyu renkli, küçük parıltılı partiküller içeren feldspattan oluşur. Bu taşın daha kaba çeşidi dolerittir.[484]

Bazalt, çoğunlukla öğütme taşlarının yapımında kullanılmıştır, ancak bazalttan boncuk, kap, heykel yapıldığı, bu taşın yapılarda malzeme olarak kullanıldığı bilinmektedir.

Tobler,[485] Tepe Gavra'nın mühürlerinden söz ederken, bazalt ve granitin Tepe Gavra yakınlarında bulunduğunu, ancak mühür yapımına uygun olmadığını bildirmiştir, bazalt Suriye'de oldukça yaygın bulunur, en çok da öğütme taşlarının ve büyük kapların yapımında kullanılmıştır.[486]

Bazalt Üst Paleolitik Çağda aşındırıcı olarak kullanılmışsa da Proto-Neolitik'ten ve özellikle PPNA'dan itibaren besin üretimine bağlı olarak kullanımı yaygınlaşmıştır. Özelikle tahılların öğütülerek un haline getirilmesi için en elverişli hammadde olmasından ve her yerde kaynağı bulunmamasından dolayı, yoğun ticaretinin yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu durum, tarih dönemi ilk kayıtlarında da izlenebilmektedir. Ancak bazalt, volkanik bir bölge olan Anadolu için egzotik bir hammadde değildir, yerel olarak kullanımı dışında, daha çok bir tür ihraç maddesi olarak kabul edilebilir. Bazaltın mimaride de kullanıldığı bilinmektedir.

Natufyen döneminde Levant'ta, bazaltın uzak mesafeden sağlandığı kanıtlanmıştır. İsrail'deki üç Natufyen ana kamp yerleşmesi el-Wad, Hayonim ve Eynan (Ayn Mallaha) yakınlarında bazalt kaynağı bulunmasına karşın, K/Ar tarihlerine göre bu yerleşmelerde oturanlar bazalt gereçleri daha uzaktan, Miosen-Pliosen ve Kuaterner bazaltlarından elde etmektedirler. Analizlerde elde edilen tarihlerle uyum gösteren en yakın kaynaklar, el-Wad'ın 100, Hayonim'in 60, Eynan'ın ise 20 km uzağında bulunmaktadır. Söz konusu yerleşmelerde bazalt yongaların ve yapım artıklarının bulunmayışı ve ba-

484. Moorey, 1994: 37.
485. Tobler, 1950: 176.
486. Moorey, 1994: 37.

zaltın daha uzak kaynaklardan gelmiş olması, bu yerleşmelerin olasılıkla bazalt nesnelerin üretiminde uzmanlaşmış bir grupla ilişkileri olduğunu göstermektedir. Weinstein-Evron ve diğ.'ne[487] göre, malzeme ağır olduğundan kaynak yakınında üretim yapması akla yakın olan tahmini üretim yerleşmesi, Golan Tepeleri'nde veya daha doğuda bulunuyor olabilir. Bu bazalt nesnelerin ne karşılığında alındığı bilinmemektedir, ancak bu erken dönemdeki değiş tokuş ağlarının tarının başlaması ve yayılmasında önemli bir rolü olduğu düşünülmektedir.

Bazalttan yapılan kaplar, bazı yazarlarca statü eşyası olarak kabul edilmektedir. Bu kabulün ilk nedeni, bazaltın işlenmesi çok kolay bir malzeme olmamasıdır. Ancak oldukça dayanıklı bir malzeme olduğu söylenebilir. Bazalt birkaç tekniğin birarada kullanılmasıyla işlenebilmektedir, parça çıkarma (yontma), delme ve aşındırma. Bu da kap yapımını uzmanlık ve beceri isteyen, zaman alan bir işlem haline getirmektedir. İkinci olarak, bazalt ağır bir malzemedir ve uzak bir mesafeden getirilmesi zahmetli bir iştir. Kaynak bölgesinden oldukça uzakta bulunmalarına karşın, bazalt kaplar Levant'ın güneyinde oldukça yaygındır.[488]

Özellikle Hitit ve Geç Hitit kabartmalarında ve heykellerinde tercih edilen bazaltın, Anadolu'da bilinen en büyük üretim merkezi Yesemek'tir. Yesemek heykel atölyesi, İslahiye'nin kuş uçumu 20 km kadar güneydoğusunda, bugünkü Yesemek Köyü'nün bitişiğinde, Karatepe'nin batıya bakan yamaçlarında yer almaktadır. Karatepe, bazalt taşından oluşmuştur. İslahiye Ovası'ndan, Amik Ovası'nın kuzeyine kadar geniş bir alanda, yer yer yüzeye kadar çıkmış bu tür bazalt püskürüklerine oldukça sık rastlanmaktadır. Yesemek civarında ise bölgenin en yüksek kaliteli, ince gözenekli bazalt damarlarından biri bulunmaktadır.[489] Yesemek adeta seri üretim yapan bir üretim merkezi konumundadır. Burada yapılan eserler heykel, kabartma, sütun parçaları, sütun altlıkları, ortostatlar şeklinde sı-

487. Weinstein-Evron ve diğ., 1999.
488. Braun, 1990: 88; Philip ve Williams-Thorpe, 1993: 52–53.
489. Duru, 2004: 9.

nıflandırılabilir; bunların içinde aslan ve sfenks heykelleri ile dağ tanrısı kabartmaları sayıca büyük çoğunluğu oluşturmaktadır.[490]

Heykel ve başka taş eserler yapmak üzere kurulmuş ocak ve atölyelere, Yakındoğu'da çeşitli dönemlerde rastlanmıştır. Orta Anadolu'da Boğazköy, Alacahöyük yakınlarındaki Kalınkaya, Güneydoğu Anadolu'da Domuztepe, Karkamış; Suriye'de Minet el Beyda, Tripoli; Mısır'da Asvan bunlardan bazılarıdır.[491]

Kuzey Irak'ta MÖ yaklaşık 4500'lere ait bir Obeyd yerleşmesi olan Yarım Tepe'de, 300 öğütme taşı tek bir mekân içinde bulunmuştur (Levha 5). Bu ticari girişim, daha sonraki tarihi kaynaklarla da doğrulanmıştır. Öğütme taşları gerçekten de buradaki volkanik lavdan imal edilmektedir. Mari'den bir Eski Babil mektubunda, öğütme taşlarıyla yüklü bir tekneden bahsedilmektedir, Postgate bu öğütme taşlarının da aynı kaynaktan getirildiklerinden kuşku duymamaktadır.[492]

H. Layard, "Nineveh and its remains" adlı kitabında, Kalah Şergat'taki oturan figür ve aynı yıkıntılardan elde edilen heykel parçalarının siyah bazalttan yapılmış olduğunu belirtir ve malzemenin kaynağı ile ilgili, Cezire Bölgesi ve çevresi ile Torosların bir bölümünden söz eder. Layard,[493] sumermeri ve kireçtaşının elde edilemediği durumlarda Asur ve Babil'deki anıtlarda en çok kullanılan malzemenin bazalt olduğunu söylemektedir.

Diğer taşlar

Çok büyük miktarlarda dolaşımının olduğu bilinen çakmaktaşı, obsidyen, bazalt gibi hammaddelerin yanında, çok çeşitli kullanım alanları olan birçok taş çeşidi arkeolojik verilerden bilinmektedir. Bunların arasında görece yakın mesafelerden elde edilenler olduğu kadar, oldukça egzotik örneklere de rastlanmaktadır.

---

490. A.g.y. 19.
491. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Alkım, 1974: 1–7.
492. Postgate, 1992: 207.
493. Layard, 1849: 316.

Agat (Agate):

Kalsedonun bir türüdür. Renkli şeritleri olmasıyla ondan ayrılır. Yeni Asur ve Akamenid Döneminde küçük tabakların yapımında kullanılmıştır. Bu malzemeden boncuk, mühür, heykelcik de yapıldığı bilinmektedir. Olasılıkla İran'dan getirtilmiş olmalıdır.[494]

Alabaster:

Alabaster, iki farklı mineral için kullanılagelen bir addır; bu minerallerden biri jips, yani alçıtaşı (tabii kalsiyum hidro sülfat) ve diğeri de kalsittir (bir çeşit kalsiyum karbonat). Kolay işlenmesi ve göz alıcı görünümüyle sanat objelerinin yapımında çok aranan ve tercih edilen bir malzemedir.[495] Arkeoloji literatüründe sıklıkla geçen alabaster adlandırması, bazı kireçtaşı ve mermer türlerini de tanımlayacak kadar geniş anlamda kullanılmıştır.[496]

Alçıtaşı (Gypsum):

Çok yumuşak, beyaz renkli bir taştır. Hafifçe şeffaf olan türleri de vardır. Arkeolojik kontekstlerde genellikle dağılmış olarak bulunur. Renkli şeritleri olan türleri de vardır. Alçıtaşı yataklarının Dicle ve Fırat'ın sarp kıyılarında oldukça yaygın olduğu bilinmektedir.[497]

Kalsit:

Kalsiyum karbonatın kristalize bir formudur, genellikle beyaz ya da sarımsı beyaz renktedir. Ancak yeşil, gri veya kahverengi de olabilir. Şeritli türleri daha çok ticari olarak oniks diye bilinir. Çok geniş bir dağılımı vardır, kireçtaşları ve mermerlerin büyük bir kısmını oluşturur ve sıklıkla diğer kaya dolguları içinde de ortaya çıkar. Kolay kırılabildiğinden işlevsel olarak kullanılmaya uygun değildir, ancak rengi, şeritli oluşu ve şeffaflığı, göreli yumuşaklığı ile birle-

494. Moorey, 1994: 37.
495. http://en.wikipedia.org/wiki/Alabaster, 16.3.2011.
496. Moorey, 1994: 37.
497. A.g.y.

şince takı yapımı için çekici hale gelmektedir. İran'da 3. binyılda kap yapımında çok sıklıkla yeğlenmiştir, 4. ve 2. binyıllar arası güney Mezopotamya'da yapılan kapların kaynağı da olasılıkla burasıdır. Bununla birlikte, bu taş ve türleri kuzey Mezopotamya'da da bulunmaktadır.[498]

Klorit (Chlorite):

Genellikle steatit (steatite), sabuntaşı (soapstone) veya serpantin (serpentine) olarak bilinir. Kloritin rengi yeşilden siyaha kadar değişir. Başkalaşım kayalarının geniş dağılımı olan bir üyesidir. Yumuşak ve parlatılmaya çok uygun olduğundan yeğlenen bir malzeme olagelmiştir. Mezopotamya'da bulunan bu taş ve aynı aileden olan diğer taşlar İran ve Umman başta olmak üzere körfezin batı tarafından gelmiştir.[499]

Kireçtaşı (Limestone):

Oldukça sık rastlanan tortul bir kayadır; rengi genellikle beyaz veya açık gridir. Ancak kırmızıya çalan pembe renkte ve siyah olarak da bulunur. Genellikle ince taneciklidir. Bazen mermerden ayırt etmek güç olabilir. Nehir vadilerinde bol bulunduğundan kolay elde edilebilen bir hammaddedir.[500]

Mermer

Mermer sözcüğü, Yun. marmaron'dan gelmektedir. Bileşiminde % 75'ten fazla kalsiyum karbonat bulunan, genellikle renkli, perdahlanmaya elverişli, billurlaşmış sert bir kaya cinsidir.

Mermer, taneleri kalsit, dolomit ya da her ikisinin karışımından meydana gelen ince billurlu bir kayadır. Mermeri kireçli kayalardan ayıran billurlaşma, jeolojik başkalaşmanın sonucudur. Bütün jeolo-

498. A.g.y.
499. A.g.y.
500. A.g.y. 38.

ji çağlarında ve eski toprakların büyük bir kısmında mermere rastlanır. Mermer en yoğun ve en dayanıklı kireç taşlarından biridir.

Türkiye, eski dünya toprakları üzerinde yer aldığından, mermer bakımından çok zengindir. Hatta Türkiye'nin her yerinde mermere rastlamak mümkündür denebilir. Türkiye mermerleri cinslerine göre dörde ayrılır: adi mermerler; oniksler (akik); pamuktaşları ve diyabazlar.

a) Adi mermerler: az billurlu ve ışık geçirmeyen niteliktedir; Marmara Adası (beyaz-gri) Gebze (elma çiçeği); Afyon (şeker, sarı, kaplan postu); Bilecik (pembe); Ankara (bej ya da damarlı); Hereke (Hereke pudingi); Kırşehir (antep fıstığı rengi); Geyve (maun); Kayseri (siyah); İzmit (Bahçecik beyaz).

b) Oniksler (akik ve albatr cinsi): çok billurlu, damarlı ve ışık geçiren oluşuklardır; Seben (beyaz, yeşil fonlu [Bolu]); Söğüt (yeşil, sarı, Çaltıtaşı [Bilecik]; Yunus Emre (kahverengi [Eskişehir]); Turhal (yeşil, sarı); Tokat (yeşil); Salanda (yeşil [Nevşehir]).

c) Pamuktaşları: kalsiyum bikarbonatlı suların bıraktığı, yapıları delikli çökeltilerdir.

d) Diyabazlar: iyi kenetlenmiş, billurlu, çok sert taşlardır.[501]

Serpantin (serpentine):

Arkeolojik kayıtlarda sıklıkla diğer taşlarla karıştırıldığı için neredeyse her tür yeşil taşı kapsamaktadır. En çok mühürlerde kullanılmıştır.[502] İşlenmesi görece kolaydır. Nadir bulunan bir taş değildir.

Lapis lazuli:

Kireçtaşlarının kontakt başkalaşımıyla oluşan kalsit, piroksen ve diğer silikatlarla birlikte bol miktarda lazurit mineralini içeren mavi renkli, yarı şeffaf nitelikli değerli bir taştır.[503]

501. Meydan-Larousse, 1969, VIII: 641.
502. Moorey, 1994: 38.
503. Maden Tetkik Arama Genel Müdürlüğü, 2006a.

Lapis lazuli oldukça nadir bulunan bir taştır. Tüm dünyada ancak yaklaşık bir düzine kadar kaynağı bulunmaktadır. Mezopotamya'ya en yakın üç kaynaktan biri Afganistan'ın Badakşan bölgesinde, biri Pamir'lerde, biri de Baykal Gölü yakınlarındadır.[504] Bununla birlikte, Badakşan, Yakındoğu'ya lapis lazuli sağlayan tek kaynak olarak kabul edilmektedir.[505]

Lapis lazuli, arkeolojik olarak en kolay tanınan ve en iyi belgelenmiş değerli taştır. En çok çeşitli kişisel süslemeler, mühürler ve kakmaların yapımında kullanılmıştır.[506]

En göz alıcı arkeolojik örnekleri, Ur Kral Mezarları'nda ele geçen bir emzikli kap, bir bileği taşı ve bir hançer kabzası oluşturmaktadır.[507] Lapis lazuliden yapılmış en büyük nesneler bu mezarlardan toplanmıştır.[508]

MÖ 3. binyılın birinci yarısına ait, Troya'dan bir süs baltası ise yine bu taştan yapılmıştır. Bu dönemde ticaret sistemi, içinde istasyonlar ve merkezlerin bulunduğu bir ağdan oluşmaktaydı. Bu merkezlere gelen mallar, daha sonra diğer bölgelere aktarılıyordu. Bu dağıtım da, "port of trade" (açık pazar) ya da koloni sistemi kapsamında yapılıyordu. Bu ağın oldukça canlı ve verimli çalıştığı, aralarında lapis lazulinin de bulunduğu, çok uzak mesafeden getirilen bir dizi hammaddenin büyük miktarlarda ithal edilmesinden anlaşılmaktadır.[509] Lapis lazulinin çıkarıldığı kaynakların Troya'ya uzaklığı 4000 km'dir, ancak Korfmann'ın belirttiği gibi[510] bu taşın varlığı Afganistan ile doğrudan bir ilişkinin kanıtı olamaz.

Şimdiye kadar ortaya çıkarılan lapis lazuli eserlerin çoğunun yerel özellikler taşıması,[511] bu taşın hammadde olarak ithal edilip yerel olarak işlendiğini göstermektedir.

---

504. Herrmann, 1968: 22.
505. Aynı eser; Childe, 1954: 65.
506. Moorey, 1994: 85.
507. Woolley, 1934: lev. 151, 174.
508. Moorey, 1994: 85.
509. Korfmann, 2001: 361.
510. A.g.y. 360
511. Moorey, 1994: 85.

Bitüm

Bitümün başlıca kullanım alanları başlıca aşağıdaki gibidir:[512]

a) Şekil verilebilen bir malzeme olarak, kalıp yapımında,

b) Yüzeylere sıvı geçirmez özellik kazandırmak amacıyla,

c) Çok amaçlı bir yapıştırıcı olarak,

d) Organik maddeleri sıcak ve nemli iklimlerde bakterilerden korumak amacıyla; buna örnek olarak sanduka ve gömütlerde ölüyü sarmakta kullanılan hasırların bitümle kaplanması verilebilir.

e) Yakıt olarak.

Kuzey Irak, İran'ın güneybatısı ve Ölü Deniz Bölgesi'nde yaşayan insanlar en azından Musteriyen'den başlayarak yakın çevrelerinde bol bulunan bu doğal kaynağı yoğun olarak kullanmışlardır. Bitümün kullanımına ilişkin en eski kanıt, Suriye çölünde, El Kovm yakınlarında, MÖ 40.000'e tarihlenen bitüm kaplı çakmaktaşı aletlerin ortaya çıkarılmasıyla elde edilmiştir. Bu keşif, bitümün, Neandertal toplulukları tarafından, en azından çakmaktaşı aletlere sap takmak amacıyla, yapıştırıcı olarak kullanıldığını göstermektedir.[513]

Bitüm, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönemdeki ikincil gömüt uygulamalarında, kafataslarını boyamada kullanılmıştır. Örneğin Ayn Gazal'dan, Orta PPNB'ye ait bir kafatası üzerine direkt olarak uygulandığı gibi,[514] bitümle yine Orta PPNB'ye ait, kafatasının alçıyla kaplanıp ölüye yeni bir yüz kazandırıldığı uygulamalarda, uyanık haldeki bir bireyi betimleyen gözler çizilmiştir.[515]

Toprak kapları boyamada bitüm kullanılması, yazılı dönem belgelerinden bilinmektedir. Ancak Suriye'deki Sabi Abyad yerleşmesi kapları, bitümün çanak çömlek bezemesinde boya olarak kullanıldığı Yakındoğu'daki bilinen en eski örneği oluşturmaktadır. Neoli-

512. Connan, 1999: 33.
513. A.g.y.
514. Rollefson ve diğ., 1998: 100.
515. A.g.y. 101.

tik dönemin sonlarına tarihlenen bu kapların bezemesi, Irak'ın kuzeydoğusundaki Diyana'da 1950'lerde gözlenen şekilde yapılıyor olmalıydı. Diyana çömlekleri üzerindeki desenler tebeşir biçimli bitüm topaklarıyla, kaplar fırından çıktıktan hemen sonra, kap yüzeyi daha sıcakken atılmaktadır.[516] Sabi Abyad'ın Son Neolitik Dönem tabakalarında da bitüm topakları bulunmuştur.[517]

Sabi Abyad yakınlarında bitüm kaynağı bilinmemektedir. Çömlekler üzerinde yapılan kimyasal analizler, Yakındoğu'daki bitüm kaynaklarından alınan örneklerle oluşturulan geniş veri bankası ile karşılaştırıldığında, alınan örneklerin iki farklı kaynağa işaret ettiği görülmüştür. Birinci olası kaynak bölgesi Kuzey Irak'taki Zako kasabası yakınlarındaki petrol sızıntısıdır. İkinci örnek ise, yine kuzey Irak'ta, Kerkük yakınlarındaki kaynakla benzerlik göstermektedir. Bu kaynakların Balih havzasından yaklaşık 500 km uzakta olması, bitümün ticaretinin yapıldığını göstermektedir. Ancak Halaf öncesi dönemde bu konuyla ilgili karşılaştırma yapacak çok fazla veri bulunmamaktadır.[518] Bununla birlikte, Sabi Abyad'dan başka bölgedeki tek Son Neolitik Dönem yerleşmesi olan ve Fırat'ın Suriye'deki bölümünde, Tişrin barajı bölgesinde bulunan Tel Ca'de Sabi Abyad'dakine benzer bitüm boyalı çanak çömlek bulunmuştur. Ancak olasılıkla bu malın coğrafi dağılımı bu iki yerleşmeden daha geniş olmalıdır.[519]

Bitüm yukarıda sayılanlara ek olarak yapılarda da kullanılmıştır. Örnek olarak, bitümün Mezopotamya ve Elam'da, saray, tapınak ve zigguratların inşasında harç olarak kullanılması ve örneğin Babil'in tören yolunda yol kaplaması olarak büyük ölçüde kullanılması verilebilir. Neolitik'ten beri bitüm, sepetlere, toprak kaplara, depolama çukurlarına sugeçirmez özellik vermek amacıyla kullanılmaktaydı, ayrıca ahşap kazıklarda, örneğin Mari ve Haradum'da saray temellerinde, ıslak zeminlerde, palmiye damlarda ve bunlara benzer başka yerlerde de kullanılmıştır.[520]

---

516. Nieuwenhuyse ve diğ., 2003: 23.
517. A.g.y. 24.
518. A.g.y. 23.
519. A.g.y. 24.
520. Connan, 1999: 33.

Bitüm kaynakları:

Günümüzde Irak'ta ve İran'ın Kuzistan bölgesinde birkaç yüz adet bitüm, gaz, petrol ve doğal asfalt sızıntısı bulunmaktadır. Bitüm kaynakları başlıca üç bölge içinde toplanabilir:[521]

a) Aşağı Zap ve Diyala nehirleri arasında, Kerkük yakınlarında,

b) Fırat'ın batı kıyısındaki Ramadi'de, Ebu Cir, Hit çevresinde ve Bağdat'ın batısında,

c) Khuzistan'da, Ayn Gir ve Mescid-i Süleyman'da büyük kaynaklar halinde.

Yazılı kaynaklar ayrıca Dilmun'dan da söz etmektedir. Bundan başka kaynaklar Türkiye'de, Fırat üzerindeki Samsat'ta, Suriye'de ve özellikle Ölü Deniz kıyılarında, Filistin'de bulunmaktadır.

Günümüzde petrol jeokimyası alanında uygulanan analitik teknikler, kazılarda bulunan birçok bitümlü karışımın araştırılmasında kullanılmıştır. İncelenen örnekler Irak, Suriye, İran, Bahreyn ve Kuveyt'te bulunan iyi tanınan doğal bitüm kaynaklarıyla karşılaştırılmış ve bu çalışmalar birçok arkeolojik yerleşmeden gelen bitüm örneklerinin kaynaklarının belirlenmesini sağlamış, böylece Yakındoğu ve Basra Körfezi'ndeki bitüm ticaret yolları belgelenebilmiştir.[522]

Connan, Mezopotamya'daki bitüm ticareti konusunda Irak'ta bulunan Telü'l Ueyli'yi örnek vermiştir. Telü'l Ueyli, Mezopotamya'nın güneyinde bulunan, küçük bir höyüktür. Yerleşmenin kazılan bölümü Obeyd'in ilk döneminden (MÖ 5800-5400) Son Uruk Dönemine kadar (MÖ 3500-3200) bir dönemi kapsar. Ağırşaklar, hasırlar, sepetler, çanak çömlek parçaları, toplar ve şekilsiz bitüm topakları kazılan tüm tabakalarda bulunmuştur. Yerleşmenin bulunduğu bu alüvyon ovasında doğal bitüm sızıntısı bulunmamaktadır; bu da bu hammaddenin Telü'l Ueyli'ye ithal edildiğini göstermektedir.[523]

521. Moorey, 1994: 333.
522. Connan, 1999: 33.
523. A.g.y. 39-40.

Bu yerleşmeden alınan 50 örnek, biyolojik işaretleyici modelleri (sterane ve terpane) ve asfalt izotop değerleri açısından analiz edilmiştir. Terpane işaretleyicisi, önemli moleküler farklılıklar göstermiştir. Bazı terpanelerde, örneğin bitümlü hasırda, oleanane molekülü gözlenmiş, diğerlerinde bu molekül bulunmamıştır. Bu molekülün varlığı, bir petrol türünün belirli bir jeolojik döneme tarihlenmesinde önemli bir bilgi sağlamaktadır. Oleanane, Kretase döneminin sonunda (65 milyon yıl önce) küçük miktarlarda, daha yeni Senozoik kayaçlarda ve bunların içindeki petrollerde yaygın olarak bulunmaktadır. Bu bitki kökenli molekül Irak ve Suriye'deki kaynaklarda hiç gözlenmemiştir.[524]

Bununla birlikte, bu özel molekül yapısının İran'daki birçok petrol kaynağında, özellikle Kuzistan Bölgesi'ndeki petrollerde bulunduğu iyi bilinmektedir. Alınan diğer örnekler çok farklı sterane ve terpane modelleri göstermiş, İran'ın Luristan Bölgesi'nden, bugünkü Kerkük'ten ve Hit-Ebu Cir bölgesinden Telü'l Ueyli'ye bitüm geldiği saptanmıştır. Örneğin hasır bitümü Khuzistan bölgesinden, ağırşak bitümü Luristan'dan gelmiştir.[525]

Obeyd 0 ve Obeyd 2 dönemleri arasında (MÖ 5800–4550) Telü'l Ueyli'deki bitüm, başlıca İran'dan, Obeyd 0'da Luristan'dan ve Obeyd 1 ve 2'de Kuzistan ve Luristan'dan gelmektedir. Bu dönemde Susa ve Mezopotamya kültürleri arasında sıkı ticaret ilişkilerine dayanan bir işbirliği görülmektedir.[526] Obeyd 3 döneminde ise (MÖ 4550–4000), Obeyd kültürü kuzeye doğru yayılmaya ve Halaf kültürü yerleşmelerini kaplamaya başlamıştır. Bu dönemde Telü'l Ueyli bitümünü Kuzey Irak'tan, olasılıkla Kerkük bölgesinden ithal etmeye başlamıştır.[527] Son olarak Geç Uruk döneminde (MÖ 3500–3200) ticaret yollarında yeni bir değişme görülür. Telü'l Ueyli bu dönemde bitümünün büyük bölümünü Irak'tan Hit-Ebu Cir'den sağlamaktadır. Bu kaynak Fırat boyunca bitüm sağlayan ana kaynaktır. Hem aşağı bölgesindeki Akarkuf, Babil, Uruk, Larsa, Tello gibi yerleşme-

524. A.g.y. 40.
525. A.g.y. 41.
526. A.g.y.
527. A.g.y.

ler, hem de Haradum, Mari, Terka, Habuba Kebire, Tel Şeyh Hassan, Cerablus Tahtani, Hacınebi gibi Fırat bölgesindeki yerleşmeler bitümü Hit-Ebu Cir'den sağlamaktadır.[528]

Telü'l Ueyli'de incelenen bitüm örnekleri, bitüm ithal edilen kaynakların zaman içinde değiştiğini göstermiştir. Bu değişimler doğrudan, bilinen kültürel değişimlerle ilgilidir. Başka bir deyişle, bitüm topaklarının kimyasal analizlerinden çıkan sonuçlar, başka arkeolojik verilerden bilinen, bölgedeki jeopolitik değişimlerle uyum içindedir.[529]

Bitümlü nesnelerin incelenmesi ayrıca, tekne yapım teknolojisinin ilk dönemlerine ışık tutmaktadır. Örneğin Hacınebi Tepe'de bulunan bitümlü nesneler, kamış tekneleri su geçirmez yapmada kullanılan kaplamanın parçalarıdır. Bu yerleşmede bulunan en eski ve en büyük parça MÖ 3800'e aittir. Kamış teknelere ait en eski parçalar değilseler de, bu bölgede bulunmuş en eski parçalardır ve bu teknolojinin ne kadar yaygın bir kullanımı olduğunu göstermeleri açısından dikkate değerdirler.[530]

Dünyadaki en eski kamış tekne parçası Kuveyt'te bulunmuştur ve 6. binyıla aittir. Hacınebi buluntuları Umman'da bulunan kamış tekne kalıntısı ile birçok yönden benzerlik taşımaktadır. Umman'da bulunan bitümlü parçalar 3. binyıla, MÖ 2500–2200 yıllarına aittir. Kamış ve halatların düşey olarak bağlanmış olması ve midyelerin varlığı, bu teknenin tuzlu suda yol almak için inşa edilmiş olduğunu kanıtlamaktadır. Bu yapım şekli tarihsel ve etnografik olarak Peru'dan Yeni Zelanda'ya kadar dünyanın birçok yerinde belgelenmiştir.[531]

Bu buluntulara ek olarak bitüm kaplı kamış teknelerin 5. binyıla ait kilden modelleri Eridu'dan ve Suriye'deki Tel Maşnaka yerleşmesinde ele geçmiştir. Bu modeller de bu taşıma aracının ne kadar geniş bir bölgede kullanıldığını vurgulamaktadır.[532]

528. A.g.y.
529. Connan, 1999: 41.
530. Schwartz, 2002: 617.
531. A.g.y.
532. A.g.y. 618.

Hacınebi Tepe, Fırat nehri üzerinde, yerel özelliklere sahip bir Son Kalkolitik yerleşmesidir; daha sonraki bir dönemde (MÖ 3700–3300) yerleşmede Güney Mezopotamyalı bir grup tacirin yerleştiği görülür. Bu topluluk, Uruk yayılımı olarak bilinen, Uruk döneminde (MÖ 3700–3200) Güney Mezopotamya'nın şehir devletleri tarafından kurulan bölgelerarası yoğun ticaret ağının bir parçasıdır. Bununla birlikte, bu bölgede bilinen en eski kamış tekne kalıntısı, yerleşmenin ilk evrelerine, Güney Mezopotamya ile kurulmuş herhangi bir ticaret ilişkisine ait kanıt bulunmadığı döneme aittir.[533]

Hacınebi'de Mezopotamya ilişkilerinden önceye tarihlenen, bakır, deniz kabuğu ve klorit gibi, yerel olmayan nesneler de bulunmuştur. Bu nesneler daha önceki dönemlerde ticaretin varlığını kanıtlamaktadır. Yerleşmede teknelerin varlığı ve balıkçılık donanımlarının bulunmayışı, Hacınebililerin, Mezopotamyalıların gelişinden önceleri de uzun mesafeli ticaret ilişkileri geliştirmiş oldukları tezini güçlendirmektedir. Anadolu'nun bu bölgesinin Fırat üzerinde önemli bir geçiş noktası olduğu bilinmektedir; burası aynı zamanda birçok antik ticaret yolunun da üzerinde bulunmaktadır. Bu nedenle bu en eski teknelerin bulunuşu, Güneydoğu Anadolu'nun eski ticaret ekonomisi açısından bilinenleri tamamlamaktadır.[534]

Okr (Aşı boyası)

Gevrek, topraksı bir demir cevheri olan okr, insanlar tarafından en çok kullanılan mineral boyadır. Okrun veya diğer adıyla aşı boyasının rengi, bileşimindeki su miktarı tarafından belirlenir. Sarı okr ya da limonit, hidrate demir oksittir; kırmızı okr ya da diğer adıyla hematit ise demir oksitin dehidrate versiyonudur. Sarı okru ısıtmak veya kavurmak rengini kahverengi ve kırmızıya döndürür.[535]

Aşı boyasının kullanımı en azından MÖ 300.000'lere kadar gider. Fransa, Nice yakınlarındaki bir kıyı yerleşmesi Terra Amata'da altı

533. A.g.y.
534. Schwartz, 2002: 618.
535. Sagona, 1988: 21.

aşı boyası topağı bulunmuştur. Renkleri sarı ve kırmızı arasındadır, bu da bazılarının kavrulduğunu göstermektedir.[536]

Neandertallerin yaşadığı dönemden ya da Musteriyen kültüründen (yak. MÖ 50.000) bu yana, kırmızı okrun törensel bir öneminin olduğu kesindir. Bu kültürün göze çarpan özelliklerinden biri, tarihteki ilk kasıtlı gömütlere sahip olmalarıdır. Ölü, bükülü pozisyonda, başı yastık niyetine taşlarla desteklenmiş halde, okrdan bir yatağa yerleştirilmektedir. Ölü üzerine de okr serpilmektedir. Okr serpilmesi, Üst Paleolitik Çağda da devam etmiştir. Fransa ve İspanya'daki binlerce mağara ve kaya sığınağını bezemek için de okr önemli bir malzeme olarak kullanılmıştır. Sagona'ya göre,[537] okr o denli önemli bir maddeydi ki, Üst Paleolitik'in altını olarak kabul edilebilirdi.

Kırmızı okr, eski dünyada olduğu kadar Avustralya'nın tarihöncesinde de çok değerli mallardan biriydi. New South Wales'teki Mungo Gölü'nde, okrla boyanmış, Paleolitik Avrupa'sındakileri anımsatan bir iskelet bulunmuştur, MÖ 30.000'e tarihlenen bu gömüt, Pleistosen'de Avustralya'da okrun ölü uygulamalarında kullanımına ilişkin bilinen tek örnektir. 19. yüzyıldan beri yapılan antropolojik gözlemler de Aborijin toplulukları için okrun önemini ve kullanımını oldukça iyi ortaya koymaktadır. Bu topluluklardan bazıları, minerali hala geleneksel şekilde taş aletler ve sopalarla çıkarmaya devam etmektedir.[538]

Okrun sembolik ve görsel öneminin yanında, ilaç olarak kullanılmış olabileceği de göz önünde tutulmalıdır. Demir tuzlarının kanı durdurucu, antiseptik ve koku giderici özelliği bulunmaktadır. Özellikle kırmızı okrun tedavi edici özelliği Avustralya Aborijinleri tarafından bilinmekte ve kullanılmaktadır. Yaralar kırmızı okr ve yapraklarla sarılır. Suyla nemlendirilmiş okr ise acıyan ya da ağrıyan yere sürülür, daha sonra hasta öğle güneşine yatırılarak terletilir. Son olarak, yanıklarda, yanan yere kırmızı okr ve su, ardından soğuk kül uygulanır.[539]

536. A.g.y.
537. A.g.y.
538. A.g.y.
539. Velo, 1984: 674.

Avrupa'da Üst Paleolitik kültürlerin çöküşünden sonra, başka bir deyişle mağara sanatının terk edilmesinden sonra, okrun sanatta kullanımı yalnızca Azilyen kültürünün boyalı çakıl taşlarında izlenir. Boyalı çakıllar bu dönemde birkaç yerleşmede daha bulunmuştur. Bu yerleşmeler arasında özellikle Mas d'Azil ve Laugerie-Haute sayılmalıdır. Bu taşlar yaklaşık aynı zamanda Beldibi'nde de bulunmaktadır. Gömütlerde okr kullanımı devam etmektedir, örneğin Bavyera'daki Ofnet Mağarası'nda etrafları kırmızı okr parçalarıyla çevrili 33 kafatası bulunmuştur. Fransa Brötonya'daki Quiberon'da yine toplu bir gömütteki iskeletleri süslemede kullanılmış boncuklar okr ile kaplanmıştır.[540]

Natufyen'de, örneğin Ayn Mallaha'da, yuvarlak bir yapı içinde yirmiden fazla havaneli ve öğütme taşı birarada bulunmuştur, bazıları üzerlerinde okr izi taşımaktadır. Burada ayrıca palet işlevi gördükleri düşünülen, kireçtaşından ve bazalttan düz kaplar bulunmuştur. Ayn Malaha'da okrun kullanımı gömütlerde de izlenebilmektedir. Parçalar halinde bulunan en az beş en çok dokuz kafatasının gömüldüğü çukur kırmızı okr içermektedir; bir kafatası da boyanmıştır. Irak'taki Zavi-Çemi'de birkaç parça kırmızı okr kültürel tabakalardan gelmiştir. Yine Irak'taki Kerim Şehir'de küçük kil bir figürin yuvarlak bir kırmızı okr çukurunun ortasında bulunmuştur. Beldibi'nde ise, kilden yapılan markalara çok benzer küçük, okrdan bir küre bulunmuştur.[541]

Boya maddeleri

Boya maddesi olarak da kullanılan bitüm ve okra daha önce yer vermiştik. Kimyasal analizlerle kanıtlanan ve bulundukları yerin yakınında kaynağı olmayan diğer boya maddelerinden de söz etmek gerekmektedir.

Boya maddelerinin kullanımı açısından en zengin ve en gösterişli örnekleri, Üst Paleolitik Çağ mağara resimleri oluşturur. Çok çeşitli boya ve dolgu maddeleri kullanılan bu resimlerde, estetik olduğu kadar teknik uzmanlık da dikkati çeker.

---

540. Schmandt-Besserat, 1980: 139.
541. A.g.y. 140.

Fransa'nın Dordogne bölgesinde bulunan Les Eyzies'teki Abri Pataud Mağarası'nda bulunan kırmızı okr, Üst Paleolitik'te bile bazı maddelerin uzaktan elde edildiğine işaret eder. Ne Abri Pataud yakınlarındaki kireçtaşı kayalıklarında, ne de yakındaki Vézère Nehri akıntı birikintilerinde hematit bulunmaktadır. Burada bulunan tek yabancı madde okr da değildir. Kaolinit de buraya boya ya da boyada dolgu malzemesi olarak kullanmak üzere başka bir yerden getirilmiştir.[542]

Vicdessos Vadisi'nin kireçtaşı kütlesinde yer alan Niaux Mağarası, boya analizi bakımından çok yoğun araştırmalara konu olmuştur. Bu mağarada kullanılan boyalardaki mineralleri saptamak amacıyla, bir X-ışını dedektörüne bağlanan bir taramalı elektron mikroskobu kullanan, boyanın tüm karışımını belirlemek için de proton çıkışlı X-ışını emisyonundan yararlanan araştırmacılar, boyanın kimyasal yapısı konusunda ayrıntılı bilgiler edinmişlerdir. Karışıma giren tüm maddeler doğal ve yerel kaynaklı olmasına karşın bunların boya üretmek için bir araya getirilmesi tümüyle bir uzmanlık gerektirmekteydi.[543]

Boyalara hem canlılık vermek, hem de kalınlaştırmak için kullanılan dolgu maddelerinin ise dört türü vardı: Talk, barit, potasyum feldspat ve biyotit ağırlıklı feldspat potasyum. Boya maddeleri organik kökenli olsa da bu dolgu maddelerindeki minerallerin izi sürülerek nereden elde edilmiş oldukları belirlenebilir. Mağaradaki kimi resimlerin tarihlendirmeleri, değişik zamanlarda değişik dolguların kullanıldığını göstermiştir. 14–13 bin yıl önce kullanılanlar feldspat içerirken, 12 bin yıl öncesine değin kullanılanlarda çok miktarda biyotit (mika) vardır.[544]

Boya maddelerinin uzak mesafeden elde edilmesine örnek olarak, Ebu Hureyre yerleşmesindeki gömüt uygulamaları verilebilir. Kuzey Suriye'de, Fırat'ın güney kıyısında bulunan Ebu Hureyre'de MÖ 7750–5050 yılları arasında yerleşilmiştir. Bu dönem üç evreye ay-

542. Judson, 1959: 708.
543. Lewin, 1998: 192–3.
544. A.g.y. 193.

rılmıştır; 2A ve 2B Çanak Çömleksiz, 2C Çanak Çömlekli Neolitik döneme aittir. Gömüt uygulamalarına ilişkin en iyi örnekler Çanak Çömleksiz Neolitik'in sonlarından gelir. Bazı cesetler ve kafatasları gömülürlerken hasırlara sarılmıştır. Bazı cesetlerin üzerine kırmızı okr serpilmiştir ve bazı kafatasları da boyanmıştır.[545]

Öldüğü sırada beş yaşlarında olduğu sanılan bir çocuğun kafatasındaki boyaların analizinde, kullanılan kırmızı boya, cıva ve sülfür bileşimi (HgS) olarak belirlenmiştir. Zincifre veya doğal sülüğen, parlak kırmızı renklidir; genellikle içinde metalik bir parlaklık barındıran kristallerde görülür. Sülüğen de denen zincifre kırmızısı çok yoğun ve kalıcı bir boyadır. Sıcak su kaynaklarında bulunur ve İspanya, Avusturya, İtalya, eski Yugoslavya ve Çekoslovakya ile Türkiye'de çıkarılır. Türkiye'de Kilizman madeninde, Aydın, İzmir, Konya'nın kuzeybatısındaki Sızma'da bulunmaktadır.[546] Ebu Hureyre'de Anadolu'dan getirilen obsidyen, serpantin, malahit ve başka taşlar da bulunduğundan, zincifrenin de olasılıkla aracı topluluklar tarafından yine Anadolu'dan değiş tokuş yoluyla sağlanmış olduğu düşünülmektedir.[547]

Tıbbi olarak cıva tuzları Araplarca cilt ve sindirim borusu hastalıklarında, kalp ve damar rahatsızlıklarında kullanılmaktadır. Hint tıbbında ise zincifre hem afrodizyak ve hem de kozmetik bir maddedir. Fazla alımında cıva anemiye, dişeti kanamalarına ve diş kaybına, çene kemiği nekrozuna neden olmaktadır.[548]

Çatalhöyük'ten bazı kafataslarında da boyama uygulaması görülür. Bir tanesinde Ebu Hureyre'deki kafatasına benzer şekilde yalnız ondan daha geniş bir bant halinde, frontal kısımda, zincifre görülür. Bazı kafataslarında mavi azurit veya yeşil malahit boya kullanılmıştır.[549] Çatalhöyük kafatasları da Ebu Hureyre kafataslarıyla çağdaştır. 7. binyılın ikinci yarısına tarihlenirler.[550]

545. Molleson ve diğ., 1992: 231.
546. Mellaart, 1967: 212.
547. Molleson ve diğ., 1992: 233.
548. A.g.y.
549. Mellaart, 1967: 208; 1975: 102.
550. Molleson ve diğ., 1992: 235.

Deniz kabukları

Deniz kabuklarının arkeolojik olarak elde edilebilen bir malzeme olması ve kabukluların yaşam alanlarının sınırlılığı, bu alanlara uzak yerlerde bulunduklarında onları ticaret veya değiş tokuş göstergeleri içine sokmaktadır.

Deniz kabukluları, tarihöncesinde, Üst Paleolitik Çağdan itibaren besin maddesi, takı hammaddesi olarak değer görmüştür, daha yakın dönemlerde Asya ve Afrika'da bazı yerlerde para yerine, bazı yerlerde safra (ağırlık) yerine kullanılmıştır. İbn Battûta[551] seyahatnamesinde bu kullanım alanlarına şöyle değinmiştir:

"Bu adaların halkı para olarak veda'yı kullanırlar. Veda aslında denizden toplanan kabuklu bir hayvandır. Bunları kıyıdaki çukurlara koyarlar. Eti tamamen soyulup bembeyaz kabuğu kalınca para hazır demektir! Halk bu kabuğun yüz tanesine siyah, yediyüz tanesine fâl, onikibin tanesine küttâ ve yüzbin tanesine bustuvâ adını vermektedir. Buralarda her türlü alışveriş bu deniz boncuğu ile yapılır. Dört bustuvâ bir dinar altın değerindedir.

Bu deniz boncuklarının değeri düşer zaman zaman ve on bustuvâ bir altın dinara satın alınabilir. Maldivliler, Bencâle [=Bengâle; Bangladeş] ahalisine bu deniz boncuklarını verip karşılığında pirinç alırlar. Pirinç de Bencâlelilerin para birimidir. Bunun dışında Yemenlilere de bu deniz boncuklarını sattıkları görülür. Yemenliler büyük ticarî gemilerinde safra olarak kum yerine bu boncukları kullanırlar. Veda denilen bu deniz kabukları, Sudanîler [=batıdan doğuya tüm Orta Afrika siyahları] tarafından da para birimi olarak kullanılır. Mâllî [Mali] ve Cavcav'da [Gavgav'da] binelli deniz boncuğunun bir altın dinara satıldığını gördüm."

Bazı kabuklulardan boya maddesi de elde edilmektedir. *Cardium* türü kabukların tarihöncesinde çanak çömlek bezemesinde kullanıldığı bilinir.

Burada, tarihöncesinde Avrupa'da geniş bir dağılımı bulunan, takı hammaddesi ve gömüt armağanı olarak değer gören ve Akdeniz'e

551. İbn Battûta, 2004: 823.

ait bir tür olması nedeniyle ticaretinin yapıldığı uzun zamandır bilinen *Spondylus*'u inceleyeceğiz.

Dikenli istridye olarak da adlandırılabilecek *Spondylus* türü kabuklular yalnızca sıcak denizlerde yaşayan, çift kanatlı yumuşakçalardır. Akdeniz'de sadece iki *Spondylus* türü yaşam alanı bulur. Bunlardan bir tanesi *Spondylus gaederopus*, diğeri ise oldukça derinlerde yaşayan, küçük boyutlu *Spondylus gussonii*'dir. Tarihöncesinde Avrupa'da dağılımı olan tek tür ise *S. gaederopus*'tur. Keskin dikenleri vardır. Kabuk kanatlarında sekiz ya da dokuz adet damar bulunur. Üst kanat çoğunlukla mor ya da morumsu kırmızı, alt kanat ise beyaz renktedir. 2 m ile 30 m arasında değişen derinliklerde yaşar.[552]

Elde edilmelerinin oldukça zor olduğu söylenmektedir. Çünkü ağ ile yakalanmaları, örneğin *Murex* gibi hareketli deniz kabuklularının aksine, olası değildir. Ayrıca, sahilden ölü olarak toplanmış olsalar bile, bu şekilde elde edilmiş kabukların takı yapımına elverişli olmadığı gözlenmiştir. Bu nedenle, *S. gaederopus* toplamak için dalış yapmak ve yapıştıkları kütleden onları ayırmak gerekmektedir.[553]

Kökeni Akdeniz olan bu deniz kabuklarının Avrupa'nın iç ve kuzeyine doğru oldukça yoğun bir dağılımı vardır. Kaynakları oksijen izotop analizleriyle de onaylanmıştır. Olasılıkla Adriyatik'ten de elde edilmiş olabilir. Buradan Vardar, Struma, Mesta ve Meriç vadileri yoluyla kuzeye, doğuya ve Orta Tuna bölgelerine gittiği bilinmektedir. Yayılım Karpatya Bölgesi'nden (daha doğrusu Büyük Macar ovası ve Slovakya'dan) iki kola ayrılır: birincisi kuzeye, Kuzey-Orta Polonya ve Elbe yakınlarındaki Magdeburg'un güneyinde oldukça yoğun bir şekilde bulunduğu Doğu Almanya'ya, ikincisi ise Batı'ya, Ren yönünde Paris Havzası'na kadar gider. Bu *Spondylus*'un bulunduğu bilinen kuzeybatıdaki en uzak noktadır. Ayrıca Ege'de Franchti mağarasında ve Hocaçeşme'de, ayrıca Hırvat kıyısı boyunca Adriyatik'te bulunmuştur.[554] Kırklareli Aşağıpınar yerleşmesinde de *Spondylus*'un varlığı bilinmektedir.

552. Seferiades, 1995: 238.
553. Miller, 2003: 370.
554. Seferiades, 1995: 239–240.

Spondylus'un ilk dağılımı Protoseskło-Starcevo/Körös/Karanovo I kültür grubunun coğrafi genişlemesiyle ilişkilidir. *Spondylus*'tan yapılmış takılar Teselya'da Achilleion'da, Makedonya'da Anza'da ve Demir Kapı'da Lepenski Vir'de bulunmuştur. Bu dönemde yayılımın coğrafi sınırı Körös kültürününkiyle aynıdır.[555]

Spondylus Batı Avrupa'da ilk defa Orta Neolitik Dönem'de (bu da Orta Avrupa Linear Band Keramik kültür grubunun başlangıç ve batıya doğru genişleme dönemi ile çağdaştır) görülür. İlk önce Ren'de, daha sonra Paris Havzası'nda ve daha sonra 6. binyılın sonunda ve 5. binyılın başındaki kuzeybatı neolitikleşme süreciyle ilişkili olarak ortaya çıkar.[556]

Avrupa Son Neolitik ve Kalkolitik dönemlerinde *Spondylus* türü kabukların dağılımı Tisza, Lengyel, Boian, Hamangia ve Karanovo V-VI kültürleriyle sınırlıdır. Linear Band Keramik kültürünün batıya doğru genişlemesiyle bu maddeyle ilişkili uzun mesafe ticareti birdenbire kesilmiştir. Sonraları Kalkolitik Dönemde *Spondylus* dağılımı Karadeniz'in kuzeybatı kıyıları da dâhil olmak üzere Balkanlar'la sınırlı kalmıştır.[557]

Spondylus hem işlenmiş hem de işlenmemiş şekilde ihraç edilmiş, ancak büyük ölçüde hammadde olarak gitmiştir. Bulunduğu bölgelerin hemen hepsinde, gömütlerdeki buluntular işlenmiş ve tüm haldedir. Yerleşmelerde her iki türde buluntuya rastlamak mümkündür. Kozludza yerleşmesinde bulunan yirmi adet bilezik, işlenmiş haldeki nesnelerin de ticaretinin yapıldığına bir örnek oluşturmaktadır.[558] Şimdiye kadar Ege Bölgesi'nde bulunan *Spondylus* kabuklarının çoğunun yerleşmelerde bulunması, Balkan'larda ve daha kuzeydeki bölgelerde *Spondylus*'ların daha çok gömütlerde bulunması olgusuyla karşıtlık gösterir. Bu nedenle Neolitik'te, özellikle Teselya ve Makedonya'da bulunan *Spondylus* kabuğundan nesnelerin bölge içinde tüketilmekten çok başka bölgelere gönderilmek

555. A.g.y. 239.
556. A.g.y.
557. A.g.y.
558. Clark, 1966: 241.

üzere üretildiği varsayılır. Yarı işlenmiş haldeki *Spondylus* kabuklarının bulunuşu, yapım aşamalarını göstermektedir.[559]

Anadolu'da da Neolitik Çağın başlarından itibaren birçok yerleşmede deniz kabuklarından takılar yapılmıştır. Deniz kabukları tarihöncesinde değer gören egzotik malzemelerden biri olmuştur ve çoğunlukla uzun mesafe ticaretinin kanıtı olarak kabul edilmiştir.

Kehribar

Kehribar, soyu tükenmiş olan bir çam türünde bulunan, süksinik asit içeren fosilleşmiş reçineye verilen addır.[560] Birkaç milyon yıl içinde reçine birçok değişiklik geçirir. Bu başkalaşım sonucunda sıradışı özelliklere sahip seyrek bulunan kıymetli bir taş olan kehribar meydana gelir. Bu süreçte reçine, hemen hemen saydam, soluk sarı ile kırmızıya çalan sarı renk arasında değişen renklere sahip ve sert bir taşa dönüşür. Kehribarın Yunanca adından (elektron) "elektrik" sözcüğü türetilmiştir, çünkü sürtülünce hafif maddeleri çeker, bu özelliği elektrostatik etkilerin keşfine yol açmıştır. Bugün Almanya, Baltık kıyısı ülkeleri kehribar çıkarmaktadır.[561]

Kehribar, diğer adıyla Yunanca'da "güneş maddesi" anlamına gelen elektron, çağlar boyu çok ilgi uyandıran bir madde olmuştur. Geniş ölçekli kehribar ticareti Neolitik'te başlamış, Tunç Çağı'nda ve Demir Çağı'nın başlarında devam etmiş ve doruk noktasına Roma döneminde ulaşmıştır. Kehribar, Avrupa ve Yakın Doğu boyunca binlerce kilometre yolculuk etmiş ve Baltık kıyılarının kültürleri ile güneydeki daha gelişmiş kültürleri hem ticari hem de kültürel olarak birbirine bağlamıştır.[562]

Kehribar, Neolitik'te Bukras'ta, boncuk yapımında kullanılan maddeler arasında sayılmaktadır. Bu tarihe ait bundan başka bir kehribar buluntu bildirilmediğinden[563] ticaretine ilişkin bir sonuç çıkarmak mümkün değildir.

---

559. Tsuneki, 1989: 18.
560. Maden Tetkik Arama Genel Müdürlüğü, 2006c.
561. Meydan-Larousse, VII, 146.
562. Gimbutas, 1958: 571.
563. Moorey, 1994: 79.

Irak'ta bulunan Tel Asmar'da (eski Eşnunna), kuzeydeki Saray'ın hemen dışındaki bir gömütte, kehribar olduğuna inanılan küçük bir pandantif bulunmuştur. Kimyasal analizleri sonucunda Zanzibar ya da Madagaskar'dan geldiği anlaşılan bu kopal (copal) pandantif, MÖ yak. 2500–2400 yıllarına tarihlenmektedir.[564] Kopal, kehribara çok benzeyen bir tür fosil reçine olmakla birlikte, kimyasal açıdan Baltık kehribarından kolayca ayırt edilebilmektedir.[565]

Pandantifin yapıldığı malzemenin kaynağı, günlük ve mür ihraç eden kıyılardan daha da güneydedir ve Afrika'nın bu bölgesiyle Mezopotamya arasında şimdiye kadar bilinen en eski bağlantıyı kanıtlamaktadır.[566] Tek bir örnek ile temsil edilen kopal bu dönemde şüphesiz direkt bir bağlantıyı göstermez, ancak yine de elden ele aktarımın bir işareti sayılmalıdır.[567]

Ur'daki 2. binyıl mezarlarında, Woolley,[568] emin olmamakla birlikte, kehribar olarak tanımladığı bir boncuktan söz etmektedir, aşağı yukarı onunla aynı döneme ait, İran'ın güneydoğusundaki Tepe Hisar'da da bir kolye ve bir kemer içinde kehribar rapor edilmiştir.[569]

Son Tunç Çağında, Tel Açana[570] ve Ras Şamra'da[571] kehribar kullanıldığı bilinmektedir.

Uluburun Batığı'nda bulunan kehribar da Baltık kehribarı olarak tanımlanmaktadır.[572]

Madenler

Anadolu'da madenlerin kullanılmaya başlaması, Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem ile birlikte olmuştur. İlk olarak boya ve boncuk ya-

564. Meyer ve diğ., 1991: 289.
565. Beck, 1991: 296.
566. Meyer, 1991: 289.
567. A.g.y. 296.
568. Woolley, 1976: 251.
569. Schmidt, 1937: 223, 312, 325.
570. Woolley, 1955: 203, 208.
571. Schaeffer, 1939: 100, res. 95.
572. Pulak, 1988: 24–5.

pımında kullanılan malahit, yerleşmelerde yerini almaya başlar başlamaz dolaşıma da konu olmuştur. Bakır, insanın kullandığı ilk maden olma özelliğini taşır. İnsanlık tarihinin en önemli buluşlarından biri kabul edilen tuncun yapımı için de kalay madenine gerek vardır. Maden kullanımında madenle tanışma, kullanma ve daha etkin bir alaşım yaratma aşamalarını temsil etmeleri ve yoğun bir mal aktarımına konu olmaları nedeniyle, malahit cevherini, bakırı ve kalayı burada kısaca ele almayı gerekli görmekteyiz.

Yener'e göre[573] metalürji teknolojisi dört süreçten oluşmaktadır:

a. Soğuk işleme,

b. Eritme ve arıtma (maden çıkarma işlemleri),

c. Alaşım,

d. Döküm, dövme, kaynak vs. ve yüzey işleme (imalat).

Metalürjik üretim zinciri ise aşağıdaki gibidir:[574]

a. Maden yatağının bulunması ve maden cevherinin çıkarılması → CEVHER

b. Arıtma, eritme → HAMMADDE

c. İmalat → NESNE

d. Kullanım ve dönüştürme → İKİNCİL KULLANIM. Bu zincirin her halkasında ticaret ve değiş tokuş da yer almaktadır. Madenin bulunmasından sonra, çıkarılan cevherin hammadde haline gelmesi, hammaddenin işlenerek herhangi bir nesne haline gelmesi ve üretilen nesnenin kullanılması süreçleri birbirine ticaret ile bağlıdır.

Anadolu, maden yatakları açısından oldukça zengindir. Bu nedenle madencilikle ilgili ilkleri burada görmek de şaşırtıcı olmamaktadır. Çanak Çömleksiz Neolitik Dönemden kalma bakır buluntulara Anadolu dışında, örneğin Suriye ve Irak'ın kuzey kesimlerinde ve

573. Yener, 2000: 18.
574. Wagner, 1984: 1.
575. Yalçın, 2003: 72.

İran'da da rastlanmaktadır. Ramad, Tel Magzaliye, Tel Sotto ve Yarım Tepe gibi bazı yerleşimlerde, MÖ 8. binyılın sonları ile 7. binyılın başlarına ait, nabit bakırdan küçük nesneler bulunmuştur. Buna karşılık Levant, Ürdün ve Güney Suriye'de Neolitik Çağa ait hiçbir maden buluntu bilinmemektedir. Bu bölgede yer alan Fenan ve Timna gibi zengin bakır madeni yatakları da nabit bakır içermemektedir. Bu bölgelerde bakır yerine turkuvaz ve malahit gibi yeşil mineraller toplanıp boya ve takı hammaddesi olarak kullanılmıştır. Bu tür buluntuların en güzel örnekleri Jericho, Yiftahel ya da Ayn Gazal'da görülür. Bu bölgelerde madencilik MÖ 5. binyılın sonlarında, cevherden bakır ergitilmesiyle başlamaktadır.[575]

Malahit:

Malahit, bakır yataklarının oksidasyon zonunda oluşan ikincil kökenli tipik bir mineraldir. Azurit, kuprit ve bakır ile birlikte bulunur.[576] Yeşil rengi ile çekici olan malahitten özellikle takı, boya maddesi ve kakma olarak yararlanılmıştır.

Hallan Çemi'de, Çanak Çömleksiz Çağ'a ait en alt tabakada, bir evin tabanında, malahit parçaları bulunmuştur. M. Rosenberg'e göre, bu parçalar boya olarak kullanmak üzere toplanmıştır. Malahitin işlenmemiş haline Çayönü'nde yine Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ'a ait tabakalarda rastlanır. İşlenmiş halde malahit de ilk olarak Çayönü'nde bulunmuştur.[577]

Yakın Doğu'da ve Anadolu'da Çanak Çömleksiz döneme ait birçok yerde bakır ve malahit buluntulara rastlanmıştır; ancak bu tür buluntuların sayısı hiçbir kazı yerinde 5-10'u geçmez. Çayönü'nde ele geçen işlenmiş ve işlenmemiş durumdaki bakır ve malahitlerin toplam ağırlığı 5,5 kg'ı geçmiştir. İşlenmiş 555 malahitin toplam ağırlığı 600 gr, 100 kadar bakırın da 140 gr'dır. Çayönü hem en fazla sayıda buluntuya sahip bir yerleşmedir, hem de Çayönü'nde bulunan malahit takı işliği, şimdiye kadar bilinen maden işliklerinin en eskisidir. Çoğunlukla malahite dayanan Çayönü madenciliği, Kanallı Yapılar evresiyle birlikte birdenbire bir gelişme gösterir; öyle

576. Maden Tetkik Arama Genel Müdürlüğü, 2006b.
577. Yalçın, 2003: 74.

ki maden buluntuların büyük bir kısmı bu evreye aittir. Maden buluntuların nasıl işlendiğini tüm aşamalarıyla gösteren işlikler bu evrede bulunmuştur. Bu evreden sonra maden buluntuların sayısı giderek azalır, Çanak Çömlekli Neolitik Dönemde ise ancak tek tük görülür.[578]

Aşağıpınar'da, MÖ 4800 ile 5500 yılları arasındaki süreci temsil eden 5 kültür katı vardır. Bu tabakalar İlk Kalkolitik Çağın sonları ile Orta Kalkolitik Çağ, Balkan terminolojisine göre ise Karanovo III ile Karanovo V'in ilk başları arasındaki dönemi temsil eder.[579] Bu tabakaların üçüncüsünde, çok sayıda ham ve yarı işlenmiş malahit, bu alanın 1 m kadar kuzeyinde de yaklaşık 800 malahit boncukla birlikte *Spondylus* ve kaya kristallerinden oluşan bir gerdanlık bulunmuştur. Ham ve yarı işlenmiş malahitlerin varlığıyla kanıtlanan bu işlikteki *Spondylus*'ların olasılıkla başka bir yerde işlenerek buraya getirildikten sonra burada malahit boncuklarla birleştirildiği belirtilmektedir.[580]

Bakır:

Bakır, yumuşak, kırmızı, işlenmesi görece kolay bir madendir. Bakırın Anadolu'da çok zengin kaynakları bulunmaktadır. Her ne kadar Ergani maden ocağı en büyük ve en ünlü kaynak olsa da, Türkiye'de bakır içeren toplam 415 kaynak daha vardır; bunların 136 tanesi kurşun-çinko-bakır cevheri içeren çoklu maden kaynağıdır.[581]

Bakır ilk olarak, henüz çanak çömlek üretimine geçmeden önce, MÖ 9. binyılın sonlarında işlenmiştir. Ancak bu ilk örnekleri, doğal bakırın taş gibi işlenmesi oluşturur. Soğuk dövülen bakırın zamanla çatladığını, kırıldığını, ancak ısıtıldığında daha kolay işlendiğini gözlemleyen insanlar, bakırı ısıtıp döverek levha haline getirmiş, bu levhaları da bükerek boncuk veya delici haline getirmişlerdir.

578. Özdoğan, 1993: 109-110.
579. Özdoğan ve diğ., 1999:95.
580. A.g.y. 96.
581. Muhly, 1973: 200.

Bakırın ısıtılarak işlenebileceğinin öğrenilmesi, bir anlamda pyroteknolojinin kullanılmaya başlaması, ilk olarak Çayönü'nde görülür.[582] MÖ 8200 ile 7500 arasına tarihlenen tabakalarda, toplam 113 adet bakırdan işlenmiş boncuk, olta iğnesi ve minik iğnemsi alet bulunmuştur. Aşıklı Höyük'te de MÖ 7800–7600 yıllarına ait bakırdan 45 adet boncuk bulunmuştur.[583] Yine Çanak Çömleksiz Neolitik döneme ait, Nevali Çori yerleşmesinde, bakır bir boncuk MÖ 7.500'lerden kalmadır. Çatalhöyük'teki bakır ve kurşun sülfat (galena) boncuklar Neolitik döneme ait IX. tabakadan (MÖ 7300-7040), küçük bakır nesneler ve cüruf parçaları ise VII-IV. tabakadan (MÖ 7000-6400) gelmektedir.[584] Neolitik dönemde bakırın sanıldığından daha yaygın bir kullanımı olsa gerektir ve bu yerlerin tümü, yataklara uzak mesafelerde bulunmaktadırlar.

Nabit bakır, Çanak Çömlekli Neolitik Döneme girildikten sonra da uzun süre bilinen tek metal olarak kalmıştır. Bu dönemde, Çatalhöyük'te ve daha sonraki Hacılar, Aşağıpınar yerleşmelerinde de bakır izlerine rastlanmıştır. Can Hasan'da İlk Kalkolitik Çağ (MÖ 6000 yıllarının ikinci yarısı) yerleşmesinde bulunan sap delikli topuzbaşı da Anadolu'da nabit bakırdan yapılmış en önemli örnekler arasında yer alır.[585]

MÖ 5000 ve sonrası ise, metalürjinin gelişme dönemi olarak kabul edilmektedir. Kilden potalarda ergitilen küçük bakır parçalarını, tekrar ısıtıp sıvılaştırmış, içindeki yabancı maddelerden arıtarak açık kalıplarda dökerek kabaca şekillendirmişler ve daha sonra da soğuyup sertleşen bakırı döverek istedikleri son şekle sokmuşlardır. İnsanların cevherden bakır ergitme teknolojisini geliştirmesiyle gereksinim duydukları kadar metali elde etme yolu da açılmış olmaktadır. Bundan böyle bakır, balta ve keski gibi aletlerin yapımında kullanılmaya başlanmıştır. Bu tip işlemeye ait örneklere İkiztepe, Alacahöyük, Büyük Göllücek, Yumuktepe, Kuruçay, Beycesultan,

582. Bilgi ve diğ., 2004: 8.
583. Yalçın, 2003: 75.
584. Bilgi ve diğ., 2004: 2.
585. A.g.y. 9.

Orman Fidanlığı gibi yerleşmelerde rastlanmıştır. Ayrıca Tepecik ve Tülintepe'de de izabe artıkları bulunmuş ve Değirmentepe'de iki adet bakır külçe parçası ele geçmiştir.[586]

MÖ 4000 ve sonrasında ise, metalürji artık oldukça gelişkin bir duruma gelmiştir. Araştırılan her yerleşmede metal ergiten ve işleyen işlikler görülür. Bu dönemde yalnızca yüzeyden cevher toplanmamış, madenlerde galeriler açılarak yataklardaki çok metalli cevherler de işlenmeye başlanmıştır. Arseniğin bakırın döküm özelliğini artırdığı öğrenilmiş, alaşım oluşturmanın temeli atılmıştır. MÖ 2800 ve sonrasında ise artık maden işlemede endüstri aşamasına geçilmiştir. Maden ocakları yakınında yer alan büyük cüruf yığınlarından anlaşıldığı kadarıyla üretim önceki dönemlere kıyasla çok büyük miktarlara ulaşmış, üretim miktarının artması ise ağır cevherlerin uzun mesafelere taşınmasını önlemiştir. Bu dönemde artık ocakta elde edilen metalin ticareti külçeler halinde yapılmaktadır.[587]

Bakır; arsenik, kalay veya kurşun ile alaşımlandığı zaman ergitme sıcaklıkları düşer. Bilinen en eski alaşım arsenikle yapılmıştır. Bakır bir nesnenin içinde % 5–7 oranında arsenik bulunuyorsa bu oran kalay etkisi vererek onun sertleşmesini sağlar.[588] İlk Tunç Çağının ortalarında, bakır kalay alaşımı olan ilk tunç nesneler Anadolu'da görülmeye başlamasına rağmen, arsenikli bakır üretimi Son Tunç Çağının başlarına kadar Anadolu'da yaygın olarak kullanılmıştır. Özellikle kalayın kıt olduğu dönemlerde arsenikli bakır kullanılarak gereksinim karşılanmış olmalıdır.[589]

Asur ticaret kayıtlarından, Anadolu'da bakır ticaretinin nasıl yapıldığı öğrenilmektedir. Asurluların çok faal oldukları ve ellerinde tuttukları bakır ticaretinde yerlilerin de rolü vardır. Asurlular, rekabet endişesiyle yerli kumaş ticaretini kısıtlarken, bakır ticaretini desteklemektedir. Amaçları bu sayede Anadolu gümüşünü ve altınını

586. A.g.y. 10.
587. Bilgi ve diğ., 2004: 13-14.
588. Di Nocera ve Palmieri, 2003: 38.
589. Bilgi ve diğ., 2004: 15-17.

Asur'a çekmektir. Uygulama ise tüccarların ithal mallarını önce düşük kaliteli sonra yüksek kaliteli bakırla değiştirdikten sonra, onu yerlilere gümüş karşılığında satması şeklindedir.[590]

Asur Ticaret Kolonileri Döneminde bakırın değeri, kalitesine, tasfiye edilip edilmediğine göre belirlenmekteydi. Bakır kaliteleri arasında, şehir adlarına göre nitelendirilen bakır türleri de vardır. Yerel ticarette bakır yükleri eşek sırtında, arabalarla şehirler arasında taşınıp pazarlanmaktaydı. Gümüşle kıyaslandığında yüksek kaliteli bakırın değeri 1/45 iken, düşük kaliteli olanların değeri üç-dört misli daha ucuzdu.[591]

Yerli kralların da bakır ticaretine katıldıkları, depolarındaki düşük kaliteli bakırı iyi kaliteliyle değiştirdikleri kayıtlardan anlaşılmaktadır. Ayrıca *bīt Karim* de tüccarın bakırını kira karşılığında depolarında saklıyordu. Saray, ülke içinde satılan diğer mallara olduğu gibi bakıra da vergi koymuştu.[592]

Bakır, yerliler arasında değişim aracı olarak da kullanılmıştır. Ancak, kıymetli maden külçesi şeklinde, para yerine kullanılmış olan maden gümüştür. Kalayın da bir nevi para olarak kullanıldığı, kervanların masraflarının ve vergilerin kalayla ödenmesinden anlaşılmaktadır.[593]

Kalay:

Kalay, gümüş beyazlığında, kolay işlenebilen, yumuşak bir elementtir. Bakır ile karıştırıldığında kendisini oluşturan elementlerden daha sert ve dayanıklı bir alaşım olan tuncu meydana getirir.

Yaklaşık MÖ 3000'den itibaren, tunçtan yapılma aletlerin ve silahların önceki gereçlerin yerini almasıyla, toprak daha verimli ve hızlı işlenmeye, büyük miktarda yükü uzun mesafelere taşıyabilecek tekneler inşa edilmeye başlandı. Bu ve bunun gibi daha birçok iler-

590. Özgüç, 2005: 29.
591. A.g.y.
592. A.g.y.
593. Özgüç, 2005: 30.

leme Doğu Akdeniz'de ticaretin iyice gelişip yayılmasını sağlamıştır.[594]

İnsanlık tarihi için en önemli buluşlardan biri olan tuncun yapımı için gereken kalay, çok sınırlı sayıda yatağa sahiptir. Afganistan, Tacikistan ve Özbekistan'da,[595] İngiltere'de Cornwall'da, Çin ile Tayland'da bulunduğu bilinmektedir. MÖ 1800'lere tarihlenen tabletler, kalayın, Eşnunna kentinden kara yoluyla batıya, gemilere yüklenmek üzere Suriye kıyılarına getirildiğini belirtmektedir.[596] Anadolu'daki kalayın olası kaynağı ise ya Afganistan ya da A. Yener'in yerini belirlediği, Niğde Kestel'deki maden ocakları olabilir.[597] Anadolu'da Niğde'den başka birçok kalay kaynağı[598] bulunmasına karşın, bu kaynakların Tunç Çağında bilinmediği ya da kullanılmadığı düşünülmektedir. Larsen'e göre, Anadolu'da bakır çok büyük miktarlarda bulunmasına karşın, kalay nadir bulunan bir madendir, Ortadoğu'da yalnızca birkaç yerde bulunur ve Anadolu'da kaynağı bulunmamaktadır. Bu saptama, Asur metinlerinde açıkça yer alan kalay ticaretine dayanmaktadır. Metinlerden madenin nereden çıkarıldığı öğrenilememektedir, ancak Anadolu'nun Asur için kalay ticaretinde çok önemli bir pazar oluşturduğu anlaşılmaktadır. Asurluların Anadolu'da bulunmalarındaki temel nedenlerden biri kalay ticaretidir.[599] Asurlu tüccarlar Anadolu'ya kalay ve dokuma getirip, karşılığında Asur'a gümüş ve altın göndermekteydi.[600]

MÖ 3. binyılın ikinci yarısında, arsenik katkılı tuncun yanı sıra, kalay katkılı tuncun da kullanıldığı bilinmektedir.[601] Ancak bu ilk alaşımlar döneminde Anadolu'da en çok arsenik katkılı tunç imal

---

594. Bass, 2001: 86.
595. Yalçın, 2003: 78.
596. Bass, 2001: 85.
597. Yener, 1989: 4; 2000: 75.
598. Darmanlar, İzmir'in güneydoğusu; Eskişehir yakınları; Orta Anadolu; Uşak yakınlarındaki Murad Dağı; Kastamonu yakınları; Sivas yakınları; Erzincan yakınları; Erzurum yakınları ve Ergani maden yakınları (Forbes, 1964: 130).
599. Asur'dan getirilen maddelerin yak. %40'ını oluşturmaktadır (Bilgiç, 1941: 921).
600. Larsen, 1967: 4.
601. Belli, 2004: 9; Esin, 1969: 16-17.

edilmiş, kalay ithal edilmişse bile bu çok sınırlı kalmıştır. Arsenik katkılı tuncun en güzel örnekleri Malatya-Arslantepe'den gelmektedir.[602]

MÖ 2. binyılın başlarında kalayın yoğun bir şekilde ithal edilmeye başlandığını, Asur ticaret kolonileri dönemi kayıtlarından öğrenmekteyiz.

2. Seçme bitmiş ürünler

Takılar

Boncuklar

Tarihöncesi döneme ait boncuklar, çoğunlukla yapıldıkları malzemenin bulundukları yöreye yabancı olması nedeniyle değiş tokuş ve ticaret konularında ele alınırlar. Genellikle boncukların bulundukları yerde mi üretildikleri, yoksa buraya hazır olarak mı geldiklerini belirlemek kolay değildir. Kazılan alanın büyüklüğüne bağlı olarak, işlik yerlerini ortaya çıkarmak da her zaman olası değildir. Örneğin Aşağıpınar ve Çayönü yerleşmelerinde yarı işlenmiş ürünler ve hammaddelerin birarada bulunduğu işlik yerleri ortaya çıkarılmıştır. Boncuk üretimi bu yerleşmelerde yerel bir üretimdir. Yerleşmede tüketilmek ve yerleşme dışından sağlanan hammadde ve ürünler karşılığında verilmek üzere üretilmiş olabilir. Ancak örneğin Vézére Vadisi'nde bulunan, Aurignacien döneme ait mamut dişi çubuklar gibi, boncuk yapmak üzere yarı işlenmiş halde değiş tokuşu yapılan malzemeler de belgelenmiştir.

Yaklaşık 40.000–30.000 yıl öncesine ait, buluntu topluluğu ince çakmaktaşı bıçakları, kemik ve fildişi aletleri, kapsayan Aurignacien yaşam alanları Fransa, Almanya ve Belçika'da yer almaktadır. Aurignacien'ler rengeyiği, tüylü mamut, yabanıl at, bizon ve Avrupa kızılgeyiği avlayarak geçinen küçük gruplar halinde yaşıyorlardı. Bu yerleşmelerde yumuşak taş, kabuk ya da kavkı, diş, geyik boynuzu ve mamut dişinden yapılmış boncuklarla gerdanlıklar da bulunmuştur.[603]

602. Frangipane, 1998: 306; 2004: 72–73.
603. Lewin, 1998: 182.

Üst Paleolitik yerleşim alanlarını Orta Paleolitik'tekilerden ayıran önemli özelliklerden biri de, hammaddenin, onlarca hatta yüzlerce kilometre uzaklıktaki yörelerden sağlanabilmesidir. Bu alanlara, oralara yerleşenlerce getirilmiş, ya da büyük bir olasılıkla değiş tokuş yoluyla elde edilmiş olabilen bu hammaddeler özellikle, takı yapımına yöneliktir. Bu egzotik nesneler, ekonomik açıdan değilse bile, toplumsal açıdan değer taşıdığı gibi, büyük bir olasılıkla grubun kimliğini ve bireyin toplumsal konumunu da simgelemekteydi.[604]

Fransa Aurignacien'lerinden kalma diş gerdanlıklar tüm süs eşyalarının yaklaşık üçte birini oluşturur. Diğerleri çoğunlukla, insan eliyle işlenerek üretilmiş, emek yoğun boncuklar, gerdanlıklardır. R. White, Güneybatı Fransa'da, Vézére Vadisi'ndeki üç önemli Aurignacien alanından (Abri Blanchard, Castanet ve La Souquette) çıkarılan bu tür nesneleri incelemiş ve en az beş değişik yöntemle üretilmiş dokuz çeşit gerdanlık saptamıştır: 1) Köklerinden delikli hayvan dişleri; 2) Kemik, geyik boynuzu ya da fildişinden yapılmış daire ya da oval biçimde delikli boncuklar; 3) Fildişinden, delikli, uzun boncuklar; 4) Taş ya da fildişinden, sepet biçimli delikli boncuklar; 5) Kemik ya da fildişinden, oymalı ve delikli gerdanlıklar; 6) Tüp ya da disk biçimli delikli taş boncuklar; 7) Takı olarak kullanmak üzere, bozulmamış ama biçimleri değiştirilmiş hayvan kemikleri; 8) Süs olarak takılmak üzere, bir ucu dairesel kulp biçiminde yontulmuş fosiller ya da işlenmiş kemik, geyik boynuzu ya da fildişi nesneler; 9) Takı olarak kullanılmak üzere bir ucu delinmiş ama kalan kısmı bozulmamış (fosil ya da gerçek) deniz kabukları.[605]

Mamutlar, Fransız Aurignacien'i evresinde de, Üst Paleolitik Dönemin çoğunda da az bulunmaktaydı; söz konusu mağaraların üçünde de mamut kemiği yoktur. White'a göre Vézére Vadisi, doğuya, daha doğrusu bugün Almanya'nın bulunduğu yere deniz kabuğu gönderilen, buna karşılık oradan fildişi getirilen bir değiş tokuş merkezi olmuş olabilir. Bu üç alanda da boncuk üretimine mamut dişinin görece yumuşak dış katmanından çıkarılan, en çok 10 cm boyunda, 0,45–1,4 cm çapındaki çubuklarla başlanmaktadır. Bu

604. Klein, 1969: 108; White, 1982: 172; Lewin, 1998: 182.
605. Lewin, 1998: 182.

çubuklar mamut dişinin bulunduğu alanlarda üretilerek yarı bitmiş ürün halinde gönderilmiş olmalıdır, çünkü Vêzére Vadisi'nde tam mamut dişine rastlanmamaktadır.[606]

İlk aşamada mamut dişi çubuğun çevresi bir ya da iki cm'lik aralıklarla dairesel biçimde kesilerek halkalara ayrılır ve bunlar ana gövdeden birer birer koparılır (Aurignacien alanlarında bunların yüzlercesi bulunmuştur). Daha sonra, katmanlı yapıdaki bu halkalardan, bir ucu diğerinden daha ince, asimetrik parçalar çıkarılır. Kaba görünümlü bu parçalar kimi hayvan dişlerine (özellikle kızılgeyik ve rengeyiklerinden kalan köpekdişlerine) benzemektedir. White, Aurignacien sanatının, doğal formları taklit etmeye yönelik olduğunu söylemektedir, dolayısıyla bu benzeyiş rastlantı olmayabilir. Boncuğun üst kesimi, sivri uçlu bir delgiyle kabaca delinir. Son olarak aşındırıp parlatarak yarı yarıya küçültülen parçadan, incelikle delinmiş izlenimi veren bir boncuk elde edilir.[607]

Anadolu'daki ilk takı buluntuları ise Üst Paleolitik Döneme ait Üçağızlı Mağarası'ndan gelmektedir. Akdeniz kıyısındaki Üçağızlı Mağarası Hatay'da, Asi Nehri'nin 15 km güneyinde bulunmaktadır.[608] En eski takı buluntularının bulunduğu tabakanın tarihi GÖ 41.000–43.000'dir.[609] Deniz kıyısında yer alan bir mağara olan Üçağızlı'da deniz kabuklularının hem besin hem de boncuk üretiminde kullanıldığı görülür, ancak besin ve boncuk yapımında kullanılan türler birbirinden farklıdır. Takı yapımı için seçilen kabuklar parlak beyaz ya da canlı renklere sahip ve ender bulunan türlerdir. En başat görülen iki deniz kabuklusu *Nassarius gibbosula* ve *Columbella rustica*, toplam olarak tüm evrelerde %50'den %90'a değişen oranlarda bulunur.[610] Takı yapımında kullanılan kabuklar genellikle tümdür, büyük çoğunluğu kumsaldan toplandıklarına dair işaretler taşır. Bununla birlikte, besin olarak kullanılan kabuklar her zaman parçalanmış, çoğunlukla yanmış halde bulunmuştur;

606. A.g.y.
607. A.g.y. 182–3.
608. Kuhn ve diğ., 2001: 7642.
609. A.g.y. 7641.
610. A.g.y. 7642.

dalgaların yaptığı aşınma izleri görülmez, bu da onların canlıyken toplandıklarını gösterir.[611]

Çatalhöyük yerleşmesinde ortaya çıkarılan boncuklar, konumuz açısından yararlı başka bir örneği oluşturmaktadır. Burada bulunan bazı boncuklar o kadar küçüktür ki, kazı sırasında ayırt edilmeleri olası olmadığından, yüzdürme işlemiyle kazanılmışlardır. Bazı boncuklar ise 4 mm.den küçük olduklarından, eleme işleminde elekten geçerek kaybolmuş olma olasılıkları yüksektir. Münferit buluntular halinde gelen boncukların sayısı 1588'dir, kolyelere ait olarak tanımlanan 15 grup boncuğun eklenmesiyle toplam sayı 4338 olmaktadır.[612] Bununla birlikte, boncuklar, Çatalhöyük'te çok bulunan nesneler arasında sayılmamaktadır. Küçük miktarlarda da olsa hemen her kontekstten ele geçen boncukların gömütlere kasıtlı olarak konduğu gözlenmektedir. Birçok farklı malzemeden yapılmışlardır. Taş boncukların çoğunun kaynağı bilinmemektedir. Malzemeler arasında Akdeniz'e ait kabuklular da bulunmaktadır. Aradaki mesafe göz önüne alındığında, boncuk malzemelerinin ticarete konu oldukları düşünülebilir. Kil ve kemik gibi elde hazır bulunan malzemelerin fazla kullanılmadığı gözlenir, ancak bu gözlemle birlikte pişmemiş kilin günümüze kalamayacağı da dikkate alınmalıdır. Boncukların yerleşmede yapıldıkları yorumu getirilmekle birlikte, üretim kanıtlarının çok az olduğu belirtilmektedir. Şu an için boncukların ev içi üretime ait olup olmadığı bilinmediği gibi, zanaatçı ürünü oldukları da söylenememektedir. Bazı boncukların egzotik oluşu, üretimi için harcanan çaba ve gündelik kullanım için daha çok kil boncukların kullanılmış olma olasılığı, gömütlerde bulunan boncukların özel bir önemi olduğunu gösteriyor olabilir. Dolaylı kanıt oluşturan, bir bölümünün egzotik oluşu dışında, Çatalhöyük boncuklarının ticaret açısından daha aydınlatıcı olabilmesi için, yapıldıkları malzemelerin, bu malzemelerin kaynaklarının ve üretim yöntemlerinin daha fazla araştırılmaya gereksinimi vardır.[613]

---

611. A.g.y. 7644.
612. Hamilton, 2005: 325.
613. Hamilton, 2005: 332.

Çatalhöyük'te incelenen 989 boncuğun 531 tanesi, genel bir ifadeyle mermer olarak adlandırılan taşlardan, 264 tanesinin şistten yapıldığı anlaşılmıştır. Üçüncü büyük grubu kil türleri oluşturmaktadır. Bunların toplam sayısı 79'dur. Geri kalan boncukların 31 tanesi serpantin, 45 tanesi kavkı, 8 tanesi ise kemiktendir. İncelenen bu topluluk içinde, opal, amfibolit, akik, quartz, kumtaşı, apatit, barit, bazalt ve jips ise birer boncukla temsil edilmektedir.[614] Yeni raporlarda bu taşların gelmiş olabilecekleri kaynaklar hakkında yorum yapılmamıştır.

Mellaart ise, Çatalhöyük'te yeni dönemde incelenen boncuklara ait malzeme listesinde hiç adı geçmeyen bazı obsidyen boncuklardan ve bu taş boncukların "günümüzün en ince çelik iğnesinin bile giremeyeceği" deliklerinden söz eder. Boncuk ve pandantif yapımında kullanılan taş kömüründen yakıt olarak da yararlanıp yararlanmadıklarını merak eder. Mellaart'a göre yerleşmede kullanılan kalsit ve alabaster büyük olasılıkla Kayseri yöresinden, beyaz mermer Batı Anadolu'dan gelmekteydi. Mellaart birçok kayaç ve mineralin kaynağı olarak Toroslar'ı göstermekteyse de, apatit, kaya kristali, kırmızı ve alaca akik, yeşim taşı ve "diğer birkaç taşın" kaynağını ise belirtmemektedir.[615]

Çanak çömlek

Çanak çömleğin bir yerden bir yere gidişi için ilk başlarda, kabın kendisini değil, içinde bulunan malzemeyi taşımak için olduğu yorumu yapılmıştır, daha sonraları Halaf gibi nitelikli malların kendisi de aktarıma konu olmuştur. Örneğin Childe'ın bildirdiğine göre,[616] Ren Nehri'nin 80 km aşağısındaki Köln-Lindenthal'a olasılıkla içlerine bazı şeyler konulmuş olan kaplar, Main nehri vadisinden getirilmiş ve bunlar sık sık Teselya'da bulunan Neolitik köyler arasında alınıp verilmiştir. Buradaki değiş tokuş da aslında yine, kap kacağın kendisi değil, içindeki maddelerle ilgili görülmektedir.

614. Jackson, 2005: 374.
615. Mellaart, 2003: 166.
616. Childe, 1995: 57.

Halaf kültürü, adını Tel Halaf kazı yerinden alır ve Kalkolitik Çağın başlangıç aşamasını temsil eder. Zengin boya bezemeli çanak çömleği ile kolaylıkla tanınan bu kültür, kendi içinde üç evreye ayrılır: Yerel farklılıkların kendini ağırlıklı olarak hissettirdiği İlk Halaf, bölgenin tümünde kültürel bütünlüğün sağlandığı, birbirinin aynı denebilecek kadar benzer şekilde bezeli kap kacağın yaygın olarak kullanıldığı Orta Halaf ve kültürün doruk noktasını temsil eden Son Halaf.[617] Halaf çanak çömleğinin yapımında çok kaliteli bir kil kullanılmış, hamur iyi arıtılarak özenle hazırlanmıştır. Pişirilmelerine bakılarak çömlekçiliğin artık özel bir uzmanlık durumuna geldiği söylenebilir. Bezemelerinde kullanılan boyaların hazırlanması da bilgi ve teknoloji gerektirmektedir. Halaf kültür bölgesinin çok geniş bir alana yayılmış olması ve bu alanda kap biçimleri, bezeme üslubu ve bezeklerin benzerlik göstermesi, bunların üretimi kadar dağıtımının da profesyonelleştiğini gösterir.[618]

Birbirine hem bezeme hem de biçim olarak çok benzeyen iki çömleğin farklı yerleşmelerde bulunması, bunların yerel bir kopya mı yoksa bulundukları yere ticaret yoluyla mı gelmiş oldukları sorusunu da beraberinde getirir. Burada devreye giren arkeometrik analiz yöntemleri, bu soruların aydınlatılmasına büyük ölçüde yardımcı olur. Bu yöntemlerin kullanılmasına bir örnek olarak, Suriye'nin doğusundaki Habur Nehri'nin önemli bir kolu üzerinde, Vadi Dara'da bulunan bir Halaf kültürü yerleşmesi olan Tel Akab'dan alınan örnekler üzerinde yapılan nötron aktivasyon analizleri verilebilir. Yapılan analizler, bu yerleşmenin, bu bölgedeki diğer birkaç Halaf yerleşmesini de kapsayan karmaşık bir çanak çömlek ticaret ağına dâhil olduğunu göstermiştir. Halaf boyalı çömleğinin ticareti, belirli Halaf yerleşmelerinin bölgesel çanak çömlek üretim ve ticaret merkezi görevi yaptığı oldukça yapılanmış bir faaliyettir. Aktivasyon analizlerinin kullanımı, yalnızca çanak çömlek ticaret modellerinin tanımlanmasını değil aynı zamanda Halaf çömleklerinin yapımında kullanılan bazı killerin kaynaklarının belirlenmesini de sağlamıştır.[619]

---

617. Özdoğan, 2002b: 112.
618. A.g.y. 115.
619. Davidson, 1981: 65.

Çatalhöyük'te incelenen 989 boncuğun 531 tanesi, genel bir ifadeyle mermer olarak adlandırılan taşlardan, 264 tanesinin şistten yapıldığı anlaşılmıştır. Üçüncü büyük grubu kil türleri oluşturmaktadır. Bunların toplam sayısı 79'dur. Geri kalan boncukların 31 tanesi serpantin, 45 tanesi kavkı, 8 tanesi ise kemiktendir. İncelenen bu topluluk içinde, opal, amfibolit, akik, quartz, kumtaşı, apatit, barit, bazalt ve jips ise birer boncukla temsil edilmektedir.[614] Yeni raporlarda bu taşların gelmiş olabilecekleri kaynaklar hakkında yorum yapılmamıştır.

Mellaart ise, Çatalhöyük'te yeni dönemde incelenen boncuklara ait malzeme listesinde hiç adı geçmeyen bazı obsidyen boncuklardan ve bu taş boncukların "günümüzün en ince çelik iğnesinin bile giremeyeceği" deliklerinden söz eder. Boncuk ve pandantif yapımında kullanılan taş kömüründen yakıt olarak da yararlanıp yararlanmadıklarını merak eder. Mellaart'a göre yerleşmede kullanılan kalsit ve alabaster büyük olasılıkla Kayseri yöresinden, beyaz mermer Batı Anadolu'dan gelmekteydi. Mellaart birçok kayaç ve mineralin kaynağı olarak Toroslar'ı göstermekteyse de, apatit, kaya kristali, kırmızı ve alaca akik, yeşim taşı ve "diğer birkaç taşın" kaynağını ise belirtmemektedir.[615]

Çanak çömlek

Çanak çömleğin bir yerden bir yere gidişi için ilk başlarda, kabın kendisini değil, içinde bulunan malzemeyi taşımak için olduğu yorumu yapılmıştır, daha sonraları Halaf gibi nitelikli malların kendisi de aktarıma konu olmuştur. Örneğin Childe'ın bildirdiğine göre,[616] Ren Nehri'nin 80 km aşağısındaki Köln-Lindenthal'a olasılıkla içlerine bazı şeyler konulmuş olan kaplar, Main nehri vadisinden getirilmiş ve bunlar sık sık Teselya'da bulunan Neolitik köyler arasında alınıp verilmiştir. Buradaki değiş tokuş da aslında yine, kap kacağın kendisi değil, içindeki maddelerle ilgili görülmektedir.

614. Jackson, 2005: 374.
615. Mellaart, 2003: 166.
616. Childe, 1995: 57.

Halaf kültürü, adını Tel Halaf kazı yerinden alır ve Kalkolitik Çağın başlangıç aşamasını temsil eder. Zengin boya bezemeli çanak çömleği ile kolaylıkla tanınan bu kültür, kendi içinde üç evreye ayrılır: Yerel farklılıkların kendini ağırlıklı olarak hissettirdiği İlk Halaf, bölgenin tümünde kültürel bütünlüğün sağlandığı, birbirinin aynı denebilecek kadar benzer şekilde bezeli kap kacağın yaygın olarak kullanıldığı Orta Halaf ve kültürün doruk noktasını temsil eden Son Halaf.[617] Halaf çanak çömleğinin yapımında çok kaliteli bir kil kullanılmış, hamur iyi arıtılarak özenle hazırlanmıştır. Pişirilmelerine bakılarak çömlekçiliğin artık özel bir uzmanlık durumuna geldiği söylenebilir. Bezemelerinde kullanılan boyaların hazırlanması da bilgi ve teknoloji gerektirmektedir. Halaf kültür bölgesinin çok geniş bir alana yayılmış olması ve bu alanda kap biçimleri, bezeme üslubu ve bezeklerin benzerlik göstermesi, bunların üretimi kadar dağıtımının da profesyonelleştiğini gösterir.[618]

Birbirine hem bezeme hem de biçim olarak çok benzeyen iki çömleğin farklı yerleşmelerde bulunması, bunların yerel bir kopya mı yoksa bulundukları yere ticaret yoluyla mı gelmiş oldukları sorusunu da beraberinde getirir. Burada devreye giren arkeometrik analiz yöntemleri, bu soruların aydınlatılmasına büyük ölçüde yardımcı olur. Bu yöntemlerin kullanılmasına bir örnek olarak, Suriye'nin doğusundaki Habur Nehri'nin önemli bir kolu üzerinde, Vadi Dara'da bulunan bir Halaf kültürü yerleşmesi olan Tel Akab'dan alınan örnekler üzerinde yapılan nötron aktivasyon analizleri verilebilir. Yapılan analizler, bu yerleşmenin, bu bölgedeki diğer birkaç Halaf yerleşmesini de kapsayan karmaşık bir çanak çömlek ticaret ağına dâhil olduğunu göstermiştir. Halaf boyalı çömleğinin ticareti, belirli Halaf yerleşmelerinin bölgesel çanak çömlek üretim ve ticaret merkezi görevi yaptığı oldukça yapılanmış bir faaliyettir. Aktivasyon analizlerinin kullanımı, yalnızca çanak çömlek ticaret modellerinin tanımlanmasını değil aynı zamanda Halaf çömleklerinin yapımında kullanılan bazı killerin kaynaklarının belirlenmesini de sağlamıştır.[619]

---

617. Özdoğan, 2002b: 112.
618. A.g.y. 115.
619. Davidson, 1981: 65.

Tel Akab'daki boyalı Halaf çanak çömleğinin analizi için, İlk, Orta ve Son Halaf dönemini temsil eden parçalar seçilmiştir.[620] Çıkan sonuçlara göre, Halaf kültürünün tüm dönemlerinde, Tel Aqab'ın boyalı çanak çömleğinin yak. %5-10'unu, tek bir yerleşmeden, Chagar Bazar'dan sağladığı anlaşılmıştır. Geri kalan %90'lık bölüm Tel Aqab'ın kendi yerel üretimidir.[621] Çagar Bazar çanak çömlek ihraç etmeye İlk Halaf'ta başlamış ve Son Halaf dönemine kadar devam etmiştir.[622]

İlk Halaf döneminde Tel Akab'da bulunan perdah izi bezemeli tek bir parça, Halaf dönemi ticaret ağının uzandığı alanı göstermektedir. Bu parça olasılıkla Suriye'nin batısı veya Türkiye'nin güneydoğusundan gelmektedir. Tel Akab'da Çagar Bazar'dan başka yerlerden gelmiş çanak çömlek de bulunmaktadır, ancak bunların hiçbiri Chagar Bazar'ınkiler kadar başat olmamıştır. Yine Chagar Bazar dışında bir yerleşmeden geldiği saptanan üç renkli malların en iyi bilindiği yerleşme Tel Arpaciye'dir.[623]

Çok büyük bir alana dağılmış olmasına karşın, Halaf boyalı çanak çömleğinin üslup olarak çok çeşitli olmaması, sabit ve sürekli mal aktarımına bağlanmaktadır, Tel Akab'daki çanak çömlekler üzerinde yapılan çalışmalar da bu durumu doğrulamıştır.[624]

Taş kaplar

MÖ 9. binyılın sonlarına doğru birkaç yüzyıl boyunca yerleşim gören Hallan Çemi'de,[625] birçok taş kap parçası bulunmuştur. Bu kaplar gri ve yeşil-siyah kloritten ya da beyaz kireçtaşından yapılmışlardır, üzerleri çoğunlukla hem geometrik hem de natüralist şekillerle bezenmiştir.[626]

---

620. A.g.y. 66.
621. A.g.y. 75.
622. A.g.y. 76.
623. A.g.y.
624. A.g.y. 77.
625. Rosenberg, 1999: 26.
626. A.g.y. 28.

Bu yerleşmede ayrıca bir dizi biçimlendirilmiş havaneli de bulunmuştur. Bu sanat eseri havanelleri, tipik olarak taş kaplarla aynı klorit taşından yapılmıştır, ancak kumtaşından yapılmış birkaç örnek de vardır. Havanellerinin üst kısımları birçok natüralist şekilde betimlenmiştir, tanımlanabilir olanlar arasında keçi başları, boynuz olduğu düşünülen, iki tarafa doğru düz veya eğimli şekilde uzantılı olanlar sayılabilir. Boynuzsuz memeli hayvan başı şeklinde havanelleri de bulunmaktadır. Dikkati çeken bir başka konu da, bu havanellerinin taş kapların büyüklüğü ile uyumlu olmaları, birlikte kullanılmış olabilecekleridir. Rosenberg'e göre, yerleşmedeki merkezi faaliyet alanından gelen olası ziyafet kanıtları göz önüne alındığında, bu kap ve havanellerinin toplumun birlikte yiyecek hazırlama ve tüketmesi sırasında kullanılmış olması büyük olasılıkla mümkündür. Yazara göre bu tip ziyafetlerin işlevi, kamusal yapılara atfedilen işleve benzer ve toplumun ilişkilerini kuvvetlendirmeye yarar. Alternatif bir işlev olarak, toplumlar arası düzeyde ilişki kurulması veya sağlamlaştırması da düşünülmektedir, bu tip bağların varlığı Rosenberg'e Hallan Çemi'deki uzun mesafe ticareti kanıtlarının açıklanmasında da yardımcı olmaktadır. Bu kanıtlar, yerleşmedeki, hem Bingöl hem de Van Gölü kaynaklarından geldiği saptanan obsidyenin, pigment olarak kullanıldığı düşünülen bakır cevherinin ve Akdeniz'e ait deniz kabuklarından oluşmaktadır. Hallan Çemi'de obsidyenin çakmaktaşına oranı %58'dir. Yerleşme her iki obsidyen kaynağına da yaklaşık 100 km uzaklıkta bulunmaktadır. Bakırın en yakın kaynağı olan bugünkü Maden kasabası, yaklaşık 150 km uzaklıktadır. Deniz kabukları ise, yerleşmeye gelene kadar en uzun mesafe kateden kanıtlardır.[627]

Yerleşmedeki taş kapların, havanellerinin ve asa başı olarak tanımlanan delikli taşların yapıldığı klorit taşı,[628] yine taş kapların yapıldığı kireçtaşı ve çetele olarak tanımlanabilecek çentikli çubukla-

627. Rosenberg, 1999: 28.

628. Daha önceki bir yayında (Rosenberg ve Davis, 1992: 4) taş kapların çoğunun koyu renkli, ince taneli, Şelmo oluşumu kumtaşından, bir kısmının da biraz daha kaba taneli beyaz bir taştan yapıldıkları belirtilmiştir. Aynı bilgiye bağlı dipnotta Şelmo oluşumu kumtaşlarının çok farklı renk, nitelik ve sertlikte olabildikleri yer almaktadır.

rın yapıldığı yumuşak başkalaşım kayası yerel olarak bulunabilmektedir. Bu nesnelerin yerleşmede mi yapıldıkları yoksa dışarıdan gelen bir unsur mu oldukları yönünde bir yorum bulunmamaktadır, ancak taş kap, havanelleri gibi nesnelerin Çayönü yerleşmesinde de bulunduğu, Çayönü ve Hallan Çemi arasındaki tarihsel boşluğa karşılık gelen bir döneme ait, Batman'daki Demirköy'de de bu tip nesnelerin varlığı bildirilmektedir.[629] Demirköy'deki taş kaplar da Hallan Çemi'dekilerle aynı malzemeden yapılmışlardır ve benzer kazı bezemeyle bezenmişlerdir.[630]

Taş kapların şaşırtıcı derecede yetkin örneklerinin ortaya çıkarıldığı Körtik Tepe Höyüğü ise, Halan Çemi'den sonraki, Demirköy'den önceki bir döneme tarihlenmektedir.[631] Burada ölü armağanı olarak başat olan iki tür buluntu vardır: Boncuklar ve kırılarak bırakıldıkları izlenimi uyandıran taş kaplar. Gömütlerle bağlantılı olarak bulunan konumuzla ilgili diğer bir buluntu kümesini de bölgede benzerine rastlanmayan ve değişik tür taşlara işlenmiş sunu taşları oluşturur. Bunlar büyük, kalın tabaklar olarak kabaca nitelendirilebilecek nesnelerdir. Yükseklikleri yaklaşık 9 cm'dir, çapları ise 35–42 cm arasında değişmektedir. Çoğunluğu mermerimsi beyaz renkli bir taşa işlenmiş olmakla birlikte, az sayıda klorit, andezit ve yerel taştan yapılmış örneklere de rastlanmaktadır.[632]

Kazılarda çok sayıda örneği ortaya çıkarılan taş kapların büyük çoğunluğu, Yakındoğu'da aynı dönemi paylaşan topluluklarda da görülmektedir. Yapımlarında işlenmesi görece kolay olan klorit tercih edilmiştir. Malzemenin yakın çevrede bulunmayışı, başka bir bölgeden temin edildiğini göstermektedir. Bunun yanı sıra, az sayıda da olsa, sert taşlardan yapılmış olanları vardır. Üretim teknikleri benzer olmakla birlikte taş kaplar, biçim ve bezemeleri açısından çeşitlilik arz etmektedir.[633] Yalın ve bezemeli olarak iki gruba ayrılabilecek olan taş kapların bezeme içermeyen ilk grubu, genelde geniş gövdeli düz tabanlar ile tabana doğru daralan dik derin göv-

629. Rosenberg, 1999: 30.
630. Rosenberg, M. ve B. Peasnall, 1998: 197.
631. Özkaya ve San, 2007: 22.
632. A.g.y. 24.
633. A.g.y. 27.

deli kaplar oluşturmaktadır. Karın kesiminde şişkin bir yapı sergileyen geniş gövdeliler, tabana doğru giderek daralan bir forma sahiptir. Ağız kenarlarına askı deliği açılmış oval gövdeli kapların yakın benzerleri Halan Çemi'den bilinmektedir.[634] Bezemeli taş kaplar hem özenli işçilikleriyle hem de biçimsel çeşitlilikleriyle kendini gösterir. Büyük çoğunluğunda geometrik bezeme öğeleri hâkimdir. Salt geometrik bezemeye sahip olanların yanı sıra, az sayıda figürlerle bezeli kaplara da rastlanmıştır. Figürler kuş, dağ keçisi, yılan, akrep ve bazı tanımlanamayan figürleri yansıtmaktadır.[635]

Körtik Tepe taş kapları, yerleşmenin bölgeyle ilişkili olduğunu belirten, ancak çağdaşlarına oranla daha gelişkin örnekler sunmakla kalmamakta, dönemin inanç sistemine ve geleneklerine dair yeni bakış açıları da getirmektedir.[636]

Çayönü'nün taş kaplarına gelince, bu kaplar kaba ve özenli işçiliğe sahip olanlar olarak iki gruba ayrılabilir. Özenli taş kaplar düz veya bezemeli olabilmektedir. Kaba olanlar, kireçtaşı ya da kumtaşından, nadir olarak da bazalt ve granitten yapılmışlardır.[637] Genellikle kalın kenarlı ve düz dipli, sığ ya da derin olabilen kaplar, parçalar halinde en erken evrelerden Hücre Planlı Yapılar evresine kadar bulunmuştur. Özenli olanlar ise, sığ tabaklar ile çok derin veya kısa kenarlı kâseler halinde hem kireçtaşından hem de mermerden yapılmıştır. Hem iç hem de dış yüzeyleri iyi cilalanmıştır ve çok yüksek bir işçilik kalitesine sahiptirler. Erken evrelerde az sayıda bulunmalarına karşın, sayıları giderek artar, en çok son evrede bulunmuşlardır. Zaman içindeki gelişimleri ve büyük bölümünün yerleşmenin doğu kesiminde bulunması, bu kaplara özel bir önem atfedildiğini göstermektedir. Tip ve hammadde bakımından Hallan Çemi, Demirköy, Cafer Höyük, Beyda, Nemrik 9 ve Ebu Hureyre'deki taş kaplar ile benzerlik taşımaktadırlar.[638]

Cafer Höyük'te bulunan üç adet taş kaptan biri kırmızı mermerden ayaklı bir kap, biri dilimli kenarları olan kireçtaşından bir kap ve

634. A.g.y. 28.
635. A.g.y.
636. A.g.y. 29.
637. Davis, 1982: 86–7.
638. Özdoğan, 1999: 59.

biri de üzerinde ateş izleri taşıyan yuvarlak, kalın taneli mermerden bir mangaldır (brazier). Taş kaplar parçalar halinde bulunmasına karşın, tümlenebilir durumdadır, çok özenli işçiliğe sahip bu cilalı taş kaplar, gömülmeden önce kasıtlı olarak kırılmış gibi görünmektedirler.[639]

Taş kapların yapıldığı hammaddelerden olan mermer, yerleşmenin 20 km güneybatısındaki Pütürge kayalığında bulunmaktadır. Fırat'ın karşı kıyısında ise bir kireçtaşı ocağı vardır. Başka bir deyişle, kapların yapıldığı malzemeler yereldir.[640]

Taş kapların bulunduğu evre, MÖ 8000 ile 7500 arasındaki bir döneme tarihlenmektedir, bu da Levant terminolojisine göre Orta PPNB dönemine karşılık gelmektedir.[641] Taş kaplarda ve yerleşmedeki diğer bir taş işçiliği ürünü olan bileziklerde gözlenen incelikli mermer işleme tekniği, yalnızca Toros-Zagros yayında yer alan yerleşmelerde (Çayönü, Kerim Şehir) bulunmaktadır.[642]

Kuzey Mezopotamya'da taş kap bulunan diğer yerleşmeler arasında, beyaz mermerden, pembe kumtaşından ve kireçtaşından yapılma, kalın duvarlı, oldukça iyi cilalanmış kâselerin bulunduğu Nemrik[643] ve birçok büyük, düz dipli taş kabın ve kâsenin bulunduğu Tel Magzaliye sayılabilir. Kapların bir bölümü alçıtaşından yapılmıştır, diğerlerinin yapıldığı taşın cinsi belirtilmemiştir. Ayrıca mermer bilezik parçaları da bulunmuştur.[644] Her iki yerleşme de Çanak Çömleksiz Neolitik döneme ait yerleşmelerdir.

Taş kapların PPNB ile birlikte önemlerini yitirdikleri gözlenir. Daha sonraları, yaklaşık 500 yıl kadar taş kaplarla ilgili çok fazla veriye rastlanmamaktadır. Ancak bulunan az sayıda taş kap çok ince işçilik gösterir, çok özenli biçimler ve daha sonra popüler olacak olan minyatür taş kapların ilk örnekleri görülür. Tel Asvad'da da bu

639. Cauvin ve diğ., 1999: 94.
640. A.g.y. 98.
641. A.g.y.
642. A.g.y. 100.
643. Mazurowski, 1990: 142.
644. Bader ve diğ., 1981: 62.

tür kaplar gözlenmiştir.[645] Tepe Abdül Hüseyin'den gelen bütün haldeki büyük bir taş tabak ise, Çanak Çömleksiz döneme ait bir gömüt içinden gelen ilk örnektir.[646]

İnceleyebildiğimiz çok sınırlı sayıda yerleşmeyle ilgili verilere dayanarak, taş kapların en azından erken dönemlerde, alışverişinin yapılmış olduğuna dair somut kanıtlara rastlanmadığı söylenebilir. Kullanılan malzemeler çoğunlukla yereldir, ancak yapıldıkları malzemelerin (obsidyen, mermer, kalker, bazalt, kuvars vs.) bazılarının uzak mesafelerden elde edilmiş olmaları nedeniyle hammadde ticareti ya da taşıdıkları benzerlikler bakımından daha ayrıntılı bir incelemeyi gereksinmektedirler. Hangi döneme ait olursa olsun, bu kapları yapmak için harcanan emek, gösterilen özen ve ustalık, bunların birer statü eşyası olduğunu göstermektedir.

Daha sonraki dönemlerde, örneğin, Hatay'da yer alan ve Tunç Çağına tarihlenen Tel Açana'da, I'den VII'ye kadar tüm tabakalarda taş kaplar bulunmuştur. Tamamen işlevsel özellikli olan bazalt havanlar dışında, taş kaplar bu dönemde, günlük kullanıma değil lüks tüketime ait nesnelerdir. Dolayısıyla örneklerin çoğu IV. ve VII. tabakadaki saraylardan gelmiştir. Büyük çoğunluğunun biçimleri az çok standart olup, Mısır kaplarına benzemektedirler.[647]

Bu yerleşmede en ilgi çekici olan ise, Orta Tunç Çağına tarihlenen VII. tabakada, çoğunlukla obsidyen işlemiş olan bir taş kap atölyesinin bulunmasıdır. Bu atölyede, bol miktarda obsidyen, hammadde olarak bulunmuştur. Biri siyah diğeri koyu yeşil olmak üzere atölyede iki çeşit obsidyen bulunmaktadır. İkisi de çok kaliteli ve yarı şeffaf özelliklidir. Atölyeyi yok eden yangın yüzünden zarar görmüş olsalar da, bazı obsidyen bloklarının şekil verilmemiş topaklar halinde oldukları tahmin edilmektedir. Diğer bloklar ise düzgün kesilmiş dörtgen prizma şeklindedir ve ölçülebilenlerden bazılarının boyutları 0.30 m x 0.20 m x 0.20 m.dir. Bazıları parçalanmış olduğundan ölçmek mümkün olmasa da, bu boyutlardan daha büyük olmaları olasılığı kuvvetlidir. Woolley,[648] "eğer bu biçimde

645. Moorey, 1994: 38.
646. Pullar, 1979: 155.
647. Woolley, 1955: 292.
648. A.g.y. 293.

ithal edildilerse, çok değerli bir hammadde olmasa pazarlamak için hazırlamaya bu denli çaba harcanmazdı" yorumunu yapmıştır.

Yine bir Tunç Çağı yerleşmesi olan Acemhöyük taş kapları ise A. Öztan tarafından[649] yayınlanmıştır. Kapların yapımında radiolarit, kalker, mermer gibi tortul ve metamorfik taşların yanında, bazalt, obsidyen ve kuvars gibi püskürük taşlar da kullanılmıştır. Buluntuların 12'si kuvars, 10'u obsidyen, 3'ü mermer, 2'si radiolarit, 1'i ise bazalttandır. Kapların büyük çoğunluğu höyüğün güneydoğusunda yer alan Sarıkaya Sarayı'nın içindeki odalarda bulunmuştur.[650]

Taş kapların önemi, kırık bir vazonun altın ipliklerle onarılmış olmasından da anlaşılmaktadır. Acemhöyük'te bulunan, kullanıldığı çağda kırılmış olan obsidyen vazo, kırılma yüzeylerinin yanına çaprazlama olarak açılan ve bir kenarda 13, diğerinde 10 tanesi korunmuş 0.2 cm çapındaki deliklerden çapraz olarak geçirilen 0.15 cm enindeki altın ipliklerle onarılmıştır.[651]

Taş aletler

Taş baltalar

Özellikle İngiltere, İrlanda ve İskandinavya'da oldukça iyi araştırılmış örnekleri bulunmaktadır. Türkiye'de taş baltaların hammadde, dağılım ve üretimine yönelik çalışmalar henüz başlangıç aşamasındadır.[652] Taş baltalarla ilgili şimdiye kadar yapılmış çok az çalışmada, yalnızca tipoloji üzerinde durulmuştur.[653]

Buzullar, nehirler ve gelgitlerin kullanmaya elverişli malzemeleri doğal yollarla oldukça geniş bir alana yaymasına karşılık, petrolojik analizler, özel değerde taşların oldukça sınırlı kaynaklardan elde edildiğini ve insanlar tarafından işlenmiş ya da yarı işlenmiş halde dağıtıldığını göstermektedir. Kazılar, ocakları, işlikleri ve te-

649. Öztan, 1988.
650. A.g.y. 393.
651. A.g.y. 399.
652. Özbek, 2000: 1.
653. Mermerci ve Kaya, 1990; Kantman, 1969–1970.

sadüfen bulunan bitmiş haldeki balta veya keser gömülerini günışığına çıkarmıştır.[654]

İngiltere ve İrlanda'dan örnekler

Tarihöncesinde İngiltere'de yapılan taş balta ticareti üzerine ilk çalışma, Kuzey Galler'deki Penmaenmawr'ın eteklerinde bulunan Graig Lwyd augite-granofir'inden yapılma baltaları konu almaktadır. Penmaenmawr işliğinde birçok ürün çeşidi incelenmiş, bu ürünlerin her düzeyde ara formlarının bulunması balta yapımının aşamalarını göstermiştir.[655] Bu işlik yerinde ayrıca Paleolitik dönemin varlığını gösteren Aşöl türü el baltası ve kazı bezemeli bir taş bulunmuştur.[656] Bu ilk deneme örneklerin gözlem yoluyla incelenmesine dayanmaktaysa da, son 30 yılda petrolojik açıdan incelenen taş aletler 2000'in üzerindedir.[657] Bu çalışmalar İngiltere'de Neolitik Çağda ayrıca başka birkaç taş kaynağından da yararlanıldığını göstermiştir. Bu kaynaklar arasında özellikle, Tievebulliagh'tan ve Rathlin Adası'ndan porselanit, Göller Bölgesi'ndeki Great Langdale'den yeşil taş ocağı sayılmalıdır.[658] Her birinde artık ürünler, yapım sırasında kırılmış baltalar ve birçok yonga ile tanınabilen işlik yerleri bulunmuştur. Bu üç işlik yerinde hammaddenin yüzeyde bulunduğu, madencilik gerektirmediğini vurgulamak gerekir; yalnızca Mynydd Rhiw, Caernarvonshire'da taş madeni bulunmaktadır.[659] Petrolojik kanıtlar ayrıca, Cornwall'ın batısında, balta yapımında kullanılan birkaç taş türünün kaynağının bulunduğunu işaret etmektedir. Burada şimdiye kadar işlik yeri bulunmamış olması, Neolitik Çağdan bu yana İngiltere'nin güneyinde su seviyesinin yükselmiş olması ve bu işlik yerlerinin su altında kalmış olabileceğine bağlanabilir.[660]

654. Clark, 1989: 170.
655. Warren, 1919: 346- 357.
656. Warren, 1921: 193-4.
657. Clark, 1965: 3; Evens ve diğ., 1962: 210.
658. Bunch ve Fell, 1949: 1-2.
659. Houlder, 1961: 122-4.
660. Clark, 1965: 3.

Taş balta işliklerindeki ortak özellik, cilalı baltaların yok denecek kadar az bulunmasıdır; buna karşın kaba bitmiş ürünlere bol miktarda rastlanmaktadır. Taşlar kaynakta kaba biçimde işlenerek fazlalıkların taşınmasından kaçınılmış olmaktadır. Anlaşıldığı kadarıyla cilalama işlemi yakın çevrede bulunan yerleşmelerde yapılmakta, baltalar buradan bitmiş halde ihraç edilmekteydi.[661]

Batı Cornwall kaynaklarından en azından dördü, 4. binyılın sonlarından itibaren kullanılmaya başlamıştır.[662] Bununla birlikte, Neolitik öncesinde de, örneğin Farnham, Surrey'de bir Mezolitik yerleşmesinde Cornwall'dan gelen taşlardan yapılma aletler bulunmuştur.[644] Surrey'de bulunan aletlerin hammaddesi kuş uçumu yaklaşık 200 km mesafede bulunmaktadır.

Neolitik Çağdan İngiltere'nin güneyinde çakmaktaşı madenciliği yapıldığı bilinmektedir. Bunların içinde en büyüğü ve kazılarla da araştırılmış olanı, Norfolk'taki Grimes Graves madenidir, yaklaşık 14 hektarlık bir alanı kaplar. Güney İngiltere'de çakmaktaşı madenciliğine ne zaman başlanmış olduğu kesin olarak bilinmemekle birlikte, Grimes Graves'den alınan radyokarbon tarihleri MÖ 2000 civarında kümelenmektedir. Madenin büyüklüğü göz önüne alındığında, Norfolk'un çakmaktaşı balta gömülerince zengin oluşu doğal karşılanmaktadır.[645]

Türkiye'den örnekler

Yaygın kullanımından anlaşıldığı kadarıyla, Anadolu'daki tarımcı Neolitik topluluklar için de çok önemli bir yeri olan cilalı taş baltaların ("yassı balta" ve "celt" de denmektedir), üretiminin belirli bölgelerde yapıldığı ve buradan yayıldığı anlaşılmaktadır. Örneğin, Şarköy çevresinden satın alma yolu ile İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ne gelen, içinde cilalı taş baltaların da bulunduğu buluntu topluluğunun Şarköy İlçesi Sofuköy'ün kuzeyinde bulunan Yartarla

661. A.g.y.
662. A.g.y.
663. Rankine, 1949: 193-4.
664. Clark, 1965: 3.

Mevkii'nden geldiği saptanmıştır. Üretim zincirinin değişik aşamalarının gözlendiği bu baltaların sadece "Yartarla Atölyesi"nden geldikleri konuyla ilgilenen araştırmacılarca kabul edilmiştir.[665]

Gelibolu Yarımadası'nın kuzeydoğusunda balta atölyesi olarak saptanan bir başka yerleşme ise Buruneren'dir. Buruneren, Tekirdağ il sınırları içinde, Şarköy'ün yaklaşık 14 km batısında yer almaktadır. "Kireç ocağı" olarak adlandırılan mevkinin de batısındadır.[666]

Baltaların yapıldıkları hammadde, başkalaşım geçirmiş amphibolite türü bir kayaçtır. Yaklaşık 400 m^2lik bir alana yayıldığı gözlenen taslaklar ve bunların yongaları ile aynı kayaçtan, ağırlıkları 1 kg' dan 100 kg'a kadar değişen işlenmemiş bloklara da rastlanmaktadır. Buradaki taş endüstrisi içindeki buluntular ilk aşamada taslak, yonga ve vurgaç olarak gruplanmaktadır. Bu höyükten cilalanmış durumda hiç balta ele geçmemiştir. Özbek'e göre bu durum bölgede çok fazla sayıda antika meraklısı olması ve köylülerin daha önceki yıllarda bu meraklılara tarlalardan topladıkları baltaları satmış olmaları olasılığıyla ilgilidir.[667] Ancak bu atölyeden yapılan dağıtımın yalnızca yarı işlenmiş ürün halinde yapılmış olabileceği de göz önüne alınmalıdır. Buradaki balta taslaklarının incelenmesi sonucunda üretim aşamalarının birçok evresi gözlenebilmiştir. Taslaklar kabaca iki ana grupta toplanmaktadır: a. Bir balta formu oluşturmadan önce ilk büyük yongaları alınmış bloklar, b. Ağızları kabaca keskinleştirilmiş ve topukları sivrileştirilmiş olanlar.[668]

3. Ticareti yapılmış olması gereken mallar ve hizmetler

Bu bölümde yalnızca bazı seçme mallara değinilecektir, ancak bir önceki bölümde değindiğimiz, etnografik örneklerden bilinen çerçi, gezgin usta gibi, mesleğini yerleşmeler arası gezerek icra eden hizmet kollarının tarihöncesinde de var olduğuna kuşku yoktur.

---

665. Özbek, 2000: 1.
666. A.g.y.
667. A.g.y. 2.
668. A.g.y.

Tuz

Tuz, hem hayvanlar hem de insanlar için vazgeçilmez bir maddedir. Tuz eksikliği canlılarda önemli sağlık sorunlarına yol açmaktadır.

Tarihöncesinde ticaretinin yapılmış olduğuna ilişkin her yerde bulunmayışı ve elde etmek için çoğunlukla özel yöntemlere ihtiyaç duyulması gibi teorik kanıtların yanında, tuz çıkarmada kullanılan taş aletlerin ve tuzu sudan buharlaştırarak elde etmede kullanılan tuz kaplarının dağılımı, tuz kaynakları etrafındaki yerleşmeler gibi arkeolojik kanıtlar da bulunmaktadır.

Tuzun gündelik kullanımının yanında, besin maddelerinin tuzlanarak saklanması da söz konusudur. Örneğin tuzlanmış balık tarih dönemleri için önemli bir ticaret malıdır. Bu nedenle, önemli bir ihtiyaç maddesi olan tuzun sürekli olarak sağlanması gerekmektedir.

Kaya tuzu elde edilmesine ilişkin Avrupa'daki en eski örneği, Barselona'nın yaklaşık 80 km kuzeybatısında yer alan Cardona'daki 140 m yüksekliğindeki tuz tepesi Muntanya de Sal (Tuz Dağı) oluşturur. Mineralin çıkarıldığı ocak yer üstünde olduğundan, 19. yüzyıla gelene dek 7. yüzyılda inşa edilen büyük bir surla korunmaktaydı. Roma dönemi için, antik yazar Cato tarafından, MÖ 2. yüzyılda burada bir Roma madeninin çalıştığına değinilmiştir. 20. yüzyılın başlarında bu bölgedeki gömütlerde yapılan çalışmalar ve tuz tepesi civarında bulunan taş aletler, bu kaynağın Neolitik Çağda da kullanıldığını göstermektedir.[669]

Yürütülen çalışmada öncelikle, Katalonya'da bilinen tüm Neolitik yerleşmelerin harita üzerinde işaretlenmesiyle işe başlanmıştır. Yerleşme modelindeki değişimlerin incelenmesi, Orta Neolitik'te (kalibre edilmiş tarihlerle MÖ 4200-3600) Cardona çevresindeki gömüt yerlerinin farklı bir yoğunluk gösterdiğini ortaya koymuştur. Bu da tuz tepesinin Sepulcres de Fosa kültürü yerleşmelerini cezbetmiş olma olasılığını yükseltmektedir. Tuz çıkarmada kullanılmış olabilecek aletlerin çalışılması kapsamında, 20. yüzyılın başından bu yana çiftçiler ve ocak işçileri tarafından yüzeyden toplanan

669. Weller, 2002: 317.

100'den fazla alet incelenmiş, çekiç, ezgi, kazma tipi taş aletlerden oluşan bu topluluğun çok sert ve yakın çevrede bulunmayan bir taştan yapıldığı görülmüştür. Kırılma biçimi ve kullanım kenarının makro analizlerinde katı bir maddeye darbe indirmekte kullanıldığı görülmüştür. Bu tip aletlerin başka dönemlere ait yerleşmelerde hiç bulunmamış olmaları ve tuz tepesine 3 kilometreden daha yakın bir mesafede bulunan gömütlerde klasik Orta Neolitik gömüt eşyalarıyla birlikte bulunmaları, ait oldukları tarih konusunda şüpheye yer bırakmamaktadır. Aletlerin büyük bir kısmı kırık cilalı baltalardan yapılmıştır ve tuz tepesinin çevresinde 20 km'lik bir çap içinde dağılım göstermektedir.[670]

Weller'e göre,[671] bölgeyi kontrol edebilecek bir büyüklükte ve tahkim edilmiş yerleşmelerin bulunmayışı, tuzun serbestçe çıkarıldığını ve burasının az sayıda uzmanın tekelinde olmadığını göstermektedir. Ancak Avustralya yerlilerinden derlenen etnografik verilere göre, bir kaynağı bir aile ya da kabilenin tekeline alması için bu tip yerleşmelere ihtiyaç duyulmamaktadır.[672]

Yine Weller'e göre,[673] gömütlerde bulunan, kıyı kesiminden getirtilmiş eşyaların göreli çokluğu (envanterde bulunan Gava varisciteʼinden[674] yapılma boncuklar bu taştan yapılan boncuklar içinde şimdiye kadar bilinen en büyük grubu oluşturur; ayrıca deniz kabuğundan yapılma bilezik ve boncuklar da bulunmuştur), tuz ticaretinin önemini yansıtıyor olabilir.

MÖ 800 civarında, Avrupa'da ilk kasabaların kurulmaya başladığı tarihten yaklaşık MÖ 400'lere kadar, Alp sınırındaki tepelik bölgelerde bir dizi ticari kasaba ortaya çıkmıştır. Yukarı Avusturya'daki büyük, endüstriyel denebilecek bir yerleşme olan Hallstatt da bu kasabalardan biridir. Burası tuz madenciliği yapılan bir komplekstir. Sürekli yerleşilmeye MÖ 800'lerde başlamış ve takip eden 400 yıl-

670. A.g.y. 318.
671. A.g.y.
672. Clark, 1989: 183.
673. Weller, 2002: 318.
674. Variscite, bazen turkuvazla karıştırılabilen nadir bir fosfat mineralidir, rengi yeşilden turkuvaza kadar değişiklik gösterebilir (Alden, 2001).

da 200-300 kişilik sürekli bir nüfusu olmuştur. Tuz madencilerine ait gömütlerden 2500'ü kazılmıştır. Gömütler, bu ilk sanayici ve tacirlerin biriktirdikleri servetin büyüklüğünü yansıtmaktadır. Gömütlerden çıkan ithal nesneler, tuz ticareti yoluyla kurulan geniş kapsamlı ticaret ilişkilerini ortaya koymaktadır.[675] Tek başına Hallstatt bile tuzun ticari olarak ne kadar önemli olduğunu yansıtabilir.

Anadolu'da, Tuz Gölü çevresinde yapılan bir çalışmada,[676] bu civardaki höyüklerin yakınında çok sayıda silindir biçimli öğütme taşı bulunmuştur. Çimeli ve Han Höyük'te bulunan bazalt çekiç ve kazma taşları, Cardona'daki tuz tepesinde bulunanlarla çok yakın benzerlikler göstermektedir. Bazı öğütme, çekiç ve kazma taşları üzerinde, tuz işlemede kullanıldıklarını gösteren beyaz renkli yüzeyler gözlemlenmiştir.

Yağ, Yün

MÖ 2000'lerin yazılı kaynaklarından elde edilen ithalat listelerinde aromatik yağlar, susam yağı, domuz yağı, balık yağı gibi ürünler de yer almaktaydı.[677] Bu ithalat kalemlerinin daha önceki dönemlerde de dolaşımının olduğuna kuşku yoktur.

Arkeolojik kanıt bulunmasa da, ilk yazılı kaynaklardan yünün ticaretinin yapıldığına ilişkin bilgi edinilebilmektedir. Asur Ticaret Kolonileri Döneminde yünün Anadolu içi ticarette önemli bir yer tuttuğu anlaşılmaktadır. Asurluların bu ticarette çok etkin bir rol oynamalarına karşın Asur'a yün gönderilmemektedir. Tüccarlar, yünü yerlilerden kendileri satın almıyorlardı, satın alma işi çoğunlukla *bīt Karim* yani merkez ofis tarafından organize ediliyordu ve burada depolanıyordu.[678] Ancak Asurlu tüccarların da yünü, belirli süreler için evlerinde depo ettikleri veya kârlı satışlar için başka yerlere naklettikleri de anlaşılıyor. Metinlerdeki kayıtlardan, tüccarların ucuz ve kolay temin ettikleri yerlerden (örneğin *Luhisad-*

675. Wells, 1986: 29.
676. Erdoğu ve diğ., 2003: 15.
677. Postgate, 2003.
678. Özgüç, 2005: 28.

dina yöresinden) satın aldıkları yünü, pahalı olan yerlerde iyi kârla sattıkları sonucu çıkarılmaktadır. Metinler üzerindeki incelemeler yün ticaretinin çok yüksek miktarlar halinde yapıldığını kanıtlamaktadır. Yapağı, yünlü deri, yünlü battaniye ticareti önemli bir yer tutmamaktadır. Deri ticareti yapılmış olsa da çok azdır.[679]

Dokuma

Arkeolojik olarak çok az sayıda kalıntısına rastlanabilen, ancak yoğun olarak ticaretinin yapıldığını daha geç dönemlerin yazılı kaynaklarından bildiğimiz bir diğer mal grubunu da dokumalar oluşturmaktadır.

Dokumaların ilk hammaddesi lifli bitkilerdi. Yün, koyunun evcilleştirilmesinden uzun zaman sonra dokumalarda hammadde olarak kullanılmaya başlamıştır. Keten bitkisinin MÖ 7. binyıldan bu yana tarımının yapıldığı bilinmektedir. En erken keten tarımına başlanan yerleşme Batı Suriye'de bulunan ve MÖ 7190-6700 arasına tarihlenen Ramad'dır. Çayönü'nde MÖ 8250-7750 arasına tarihlenen erken Neolitik tabakalarda toplu olarak bulunan keten tohumlarının ketenin yabani atasına ait olduğu sanılmaktadır. Bu tohumların yağ elde etmede kullanılmış olabileceği ileri sürülmüşse de, Çayönü ve Çatalhöyük'te bulunan dokuma kalıntılarının hammaddesinin keten olduğuna ilişkin kanıtlar vardır.[680]

Ancak en ilginç lif buluntu örneğini, Ohalo II'den gelen, kömürleşmiş bir ip kalıntısı oluşturur. Bu kalıntı, daha esnek ve sağlam bir ip oluşturmak amacıyla bükülmüş 2-3 mm uzunluğunda üç adet lif parçasından oluşur. Bu parçalar, günümüzden 19.000 yıl önceye tarihlenmektedir.[681] Bükülerek ip haline getirilmiş liflerden yapılan örgülerin en azından Üst Paleolitik'ten bu yana kullanıldığını gösteren birçok dolaylı kanıt arasında, "Venüs" heykelcikleri, üzerlerinde betimlenen saç bonesi, eteklik benzeri tasvirlerle en güzel örnekleri oluşturmaktadır.

---

679. A.g.y. 29.
680. Ertuğ, 1998: 115.
681. Nadel ve diğ., 1994: 451; 455.

Keten tohumu ve/veya bıraktığı izler, birçok farklı zaman dönemine ait birçok farklı yerleşmede bulunmuştur. Bunların içinde Türkiye'den Çayönü, Girikihaciyan, Suriye'den Hama, Tel Brak, Tel es Sinn, Tel Ramad ve Ras Şamra, kuzey Mezopotamya'dan Arpaciye, Cermo, Khafajah ve Nimrud, Orta ve Doğu Mezopotamya'dan Tel es Savvan ve Çoga Mami, Güney Mezopotamya'dan Ur ve at-Tar mağaraları, Kuzistan'dan Ali Koş, Tepe Sabz ve Tepe Musiyan, Kirman'dan Tepe Yahya, Sistan'dan Şehr-i Sohte sayılabilir. Keten tohumu yalnızca dokuma için değil aynı zamanda yağı için de ekilen bir bitki olmuştur. Hatta yağı için ekilen ketenin daha fazla olduğu vurgulanmaktadır, çünkü lif elde etmek için ekilen ketenin gereksindiği iklim ve toprak koşulları özeldir. Çok fazla yağmurun ve donun olmadığı ılıman ve nemli bir iklime ihtiyaç duyan keten, büyürken serinlik ve sapı olgunlaştığında ise kuru sıcak bir hava ister. Çok sıcak iklimlerde yetiştirilen ketenin lifleri güçlü ancak kaba olmaktadır.[682] Başka bir ifadeyle her yerde yetiştirilen ketenden dokuma yapılamamakta, bu da, erken dönemlerde dahi dokuma ticaretinin yapılabilirliği açısından oldukça güçlü bir kanıt oluşturmaktadır.

Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda kumaş ve giysi olarak ticareti yapılan dokumalar, hem Asur'da evde kadınlar tarafından dokunanlar, hem de Babil/Güney Mezopotamya'dan ithal edilenlerden oluşmaktaydı.[683] Akad kumaşları ithal edilip Asurlu tüccarlar tarafından Anadolu'ya ihraç edilmekteydi. Akad kumaşları için aracılık yapan Asur, kendi ürettiği kumaşları da ihraç ediyordu. Kadınlar evlerinde, Anadolu'da tüccarlık yapan eşlerinin, yakınlarının siparişleri doğrultusunda yünü dokuyup gönderirlerdi.[684] Yüne çok ihtiyaç duyulmasına karşın, Anadolu'dan Asur'a yün gönderilmezdi. Asur'da yün çok pahalı olduğundan, Babil'den ithal edilmekteydi.[685]

Kereste

Mezopotamya bir "yoklar ülkesi" olduğundan, burada yaşayan toplumların sulu tarımla elde ettikleri artı ürünle değişmek ve uzmanı

682. Reade ve Potts, 1993: 102–3.
683. Veenhof, 1988: 244.
684. Özgüç, 2005: 27.
685. A.g.y. 28.

oldukları mamul ürünleri ihraç etmek yoluyla kereste, öğütme taşı, bakır, yağ gibi çeşitli ürünleri elde etmeleri gerekmekteydi.

Kereste, çok kullanılan ve Mezopotamya'nın özellikle güneyinde az bulunan bir hammadde olmasına karşın, yazılı kaynaklar çok büyük devlet projelerinde kullanılanlar dışında rutin bir kereste ithalatından söz etmezler.[686] Arkeobotani ve dendrokronoloji yardımıyla yanmış ahşap kalıntıları incelenerek kullanılan bazı ağaç türleri ve bu türlerin geldiği yerler belirlenebilmektedir.

Eski metinlerden elde edilenler, günümüzde kullanılan ağaçların yanında çok kısa bir liste sunar, ancak metinlerden ağaçların en çok yapılarda kullanıldığı anlaşılmaktadır. Büyük kamu binalarında, devlet yöneticileri tarafından uzak yerlerden getirtilen, konut mimarisi için güneyde daha çok palmiye, kavak ve ılgın gibi ağaçlar ile kuzeyde dişbudak, meşe, karaağaç ve çınar gibi ağaçlar kullanılmıştır.[687]

4. binyılda halen ormanlarla kaplı olan Amanos ve Doğu Toroslar, çam, ardıç, meşe türlerini barındırmaktaydı.[688] Hızla gelişen Uruk kent merkezlerinin kereste ihtiyacı için bu kaynaklar kullanılmış olmalıdır. Keban/Altınova bölgesinden alınan karbon örneklerinin analizinde, Geç Kalkolitik dönemden itibaren ormanların azalma sürecine girdiği sonucu çıkmıştır.[689]

Umma tabletlerinden (MÖ 2050) elde edilen listelerden, tacirlerin, diğer birçok ürünün yanında keresteyi de sağladıkları ve bunlar karşılığında tahıl, hurma, balık ve yün gibi tarımsal ürünleri, karşılıklı olarak gümüş üzerinden hesaplamak suretiyle aldıkları anlaşılmaktadır.[690] Girsu'daki Bau Tapınağı (MÖ 2400) için tutulan tabletlerden, tacirlerin keresteyi Elam'dan getirdikleri anlaşılmaktadır.[691]

---

686. Moorey, 1994: 347.
687. Moorey, 1994: 348.
688. Algaze, 1993: 77.
689. A.g.y. 78.
690. Postgate, 2003: 10.
691. A.g.y. 12.

Ağaç türleri ve kullanıldıkları alanlar

Palmiye, ılgın ve söğüt, lifli yapısı ve zayıflığı nedeniyle daha çok damlarda kullanılmıştır.[692] Yazılı kaynaklar güney Mezopotamya'daki konut mimarisinde palmiyenin oynadığı rolü yansıtmaktadır.[693] Landsberger, hurma palmiyesinin gövdesi, yaprakları, çiçeği ve meyvesinin kullanımını Sümer, Babil ve Akad metinlerinde incelemiştir.

Palmiyenin sahip olduğu öneme, orta ve güney Irak'ta kavak sahiptir. Gövdesinin düzlüğü nedeniyle yapılarda ve çatılarda kullanılmıştır. Çabuk büyüyen bir ağaç olmasının yanında, kabuğu kolayca soyulabilmekte ve tahtası çatlamadan kuruyabilmektedir. Yakın Doğu'da, meşenin olmadığı yerlerde genellikle kavak kerestesi tercih edilmiştir.[694]

Sert, dayanıklı ve homojen yapıda bir ağaç gerektiğinde dut ağacı da kullanılmıştır. Örneğin Nimrud'da bulunan, kuyudan su çekmekte kullanılan en az üç adet çıkrığa ait parçalar dut ağacından yapılmadır.[695]

Sedir ağacı çok sert, kolay kolay çürümeyen, tahta kurtlarından etkilenmeyen, hoş kokulu ve dayanıklı bir ağaçtır. Selvi ve ardıç da aşağı yukarı aynı özelliklere sahiptir. Köknar ağacı, nem ve böceklere karşı daha savunmasız olmakla birlikte, sedir ağacından daha çabuk büyümektedir. Daha hafif olduğundan işlemesi daha kolaydır. Ancak sedirden daha kısa ömürlüdür. Köknar gibi çamlar da, inşaatta kullanılmıştır. Halep çamı, gövdesi çok sağlam olmadığından daha çok reçinesi için tercih edilmektedir. Sedir, köknar ve çamların tekne yapımı için en kullanışlı ağaçlar olduğu kabul edilmektedir.[696]

Ağaçların yaşam alanları

Meiggs,[697] Lübnan ormanları için İkinci Dünya Savaşı'ndan bu ya-

692. Moorey, 1994: 348.
693. Landsberger, 1967.
694. Moorey, 1994: 348.
695. Mallowan, 1953: 25.
696. Meiggs, 1982: 55-7.
697. A.g.y. 53.

na orman mühendisleri, coğrafyacılar ve botanikçiler tarafından sürdürülen ortak araştırmalara dayanarak, Lübnan için geçerli olan sonuçların, küçük farklarla, çok benzer iklimlere sahip olan Toros ve Amanos dağları için de geçerli olması gerektiğini söylemektedir. Buna göre, yaşadıkları yüksekliğe göre üç kuşak orman, olası kereste kaynağı olarak tanımlanabilir:[698]

1) 500 m'ye kadar olan alçak yamaçlar. Yağmursuz geçen ayları kolay atlatabilen, yaprak dökmeyen, meşe, selvi ve kıyı çamı (*Pinus halepensis*, *P. brutia* ve olasılıkla *P. pinea*) gibi ağaçlar. Hiçbiri yak. 20 metreyi geçmeyen ağaçlardır.

2) 500–1200 m arasında yetişen, orta yükseklikteki yamaçlar. Yaprak dökmeyen meşe, selvi ve kıyı çamına bu yükseklikte sert ahşaplı ağaçlardan dişbudak, karaağaç, iki küçük ardıç türü (*J. oxycedrus* ve *J. phoenicia*) ve akçaağaç eşlik eder. Selvi ve çam 1000 metre yükseklikte nadir bulunmasına karşın, birçok meşe çeşidi bu yükseklikte bulunur.

3) 1200 m'den yüksek yamaçlar. Bu bölge en uzun kozalaklıların, sedirlerin, köknarların ve ardıçların (*J. foetidissimal* ve *J. excelsa*) bulunduğu bölgedir. 2000 metre üzerinde sedir bulunmaz, ardıç ise bu yükseklikte ve daha yukarısında yaşamaktadır.

Mezopotamya'ya ithal edilen kerestelerin, Lübnan, Toros, Amanos ve Zagros'lardan getirildiği yazılı kaynaklardan ve yerleşmelerde yürütülen arkeolojik çalışmalardan öğrenilmektedir.[699] Bu hammaddenin mümkün olduğunca nehir yolu kullanılarak elde edilmiş olması, başka bir deyişle su yolunun kullanılabildiği yerlerdeki ağaçların tercih edilmiş olması akla yakındır. Örneğin Gudea için sağlanan keresteler Fırat'tan aşağı yaklaşık 1500 km yüzdürülerek Lagash'a ulaşmıştır. Bu aktarım modelinin Ur III dönemi boyunca çam, sedir, selvi, ardıç ve köknar için kullanıldığı Mari metinlerinden de izlenebilmektedir.[700]

---

698. A.g.y. 54.
699. Oppenheim, 1955: 269; Alkım, 1965: 9; Harris, 1989: 15; 18-22.
700. Leemans, 1960: 126; Moorey, 1994: 351.

SONUÇLAR

Konumuzla ilgili literatürde birçok metinde, "tarihöncesinde ticaret var mıydı?" gibi soruların ele alınmasında, "tarihöncesinde ticaret vardı" veya "tarihöncesinde ticaret yoktu" gibi savlarda, sorun semantiktir. Yapılan çalışmalarda, "ticaret" sözcüğüne yüklenen anlama göre sonuç da değişmektedir. Kısmen sözcüğün çeşitli dillerdeki anlamı bağlamında, kısmen konu üzerinde çalışan farklı bilim dallarının gereklerine göre, kaynağının çok sınırlı olduğu kesin olan bazı nesnelerin geniş bir alana dağılımı farklı şekillerde yorumlanmaktadır. Ele alınan örneğin içinde bulunduğu bağlama göre yanıt farklılaşmakta, tüm zaman ve coğrafyaları kapsayacak tek bir yanıt bulunmamaktadır.

Burada, "değiş tokuş" ve "ticaret" terimlerinin anlamlarının yeniden ele alınması yararlı olacaktır:

Değiş tokuş, "teŋiş/tegiş" sözcüğünden gelen "tegişmek"ten değişmek, "karşılaşmak, birbirine değmek, dokunmak, birini verip ötekini almak, alıp vermek" anlamına gelmektedir. Literatürde, mal alıp vermenin ötesinde sosyal bir anlamı olduğu vurgulanan "exchange" gibi "değiş tokuş" da etimolojik olarak bu anlamı barındırır.

"Değiş tokuş"u, "birbirinden ayrı, ancak taraflarca değerleri özdeş kabul edilen mal, hizmet veya kavramın alınıp verilmesi" olarak tanımlıyoruz. "Değiş tokuş" terimi takas işlemini, yani malın malla değiştirilmesini de kapsar. Ancak takastan farklı olarak "değiş tokuş"ta herhangi iki şey değiştirilebilir.

Evedik ya da Uslu köyü örneklerinde görüldüğü gibi, değiş tokuş, ihtiyaç karşılama temelinde anlık bir işlem olabildiği gibi, kazanç elde etme veya değer yaratmaya yönelik bir araç olarak da kullanılabilir. Buna örnek olarak Etyopya'daki Guragelar verilebilir. Bu toplumun erkekleri el sanatlarıyla yola çıkıp, yılın altı ayını dışarıda sürekli değiş tokuş ederek geçirdikten sonra (mal, hizmet, sığır, madeni para karşılığı) eve modern alet, giysi, tuz ve şekerle dönerler. Buradaki değiş tokuş ticaret yapma aracıdır.

Literatürde değiş tokuş, bir başka deyişle Türkçe'de değiş tokuş olarak karşıladığımız "exchange", parasal ekonomisi olmayan toplumların ticaret faaliyetlerini dayandırdıkları alışveriş türü olarak karşımıza çıkmaktadır. Oysa etnografik örnekler göstermiştir ki, değiş tokuş sadece para ekonomisi olmayan toplumların zorunlu oldukları bir alışveriş biçimi değil, tam aksine, kârlı olmasından ötürü başlı başına yeğlenen bir ticaret türüdür.

Ticaret, Türkçe'de büyük ölçekli alışveriş anlamına gelmektedir. Daha tanımlı olarak, büyük ölçekli, sürekliliği olan alım satım faaliyetlerini ifade eden bir terimdir. İngilizce "trade" sözcüğündeki gibi değiş tokuş ve takas terimlerini kapsamaz. Literatürde "trade" sözcüğü çoğunlukla türü ve modeli ne olursa olsun genel olarak mal aktarımını nitelemek için kullanılmıştır. Bir kısım metinde ise bunun tam tersine, aktarım modeli eğer kesin olarak bilinmiyorsa "trade" terimi kullanmaktan kaçınılmış, bunun yerine her durumda "exchange" terimi kullanılmıştır. Mal aktarım mekanizmasının bu şekilde ifade edilmesinin olasılıkların kapsamını daralttığına dikkat çekilmiştir. Bazı araştırmalarda ise, "trade" ve "exchange" terimleri Türkçe'de kullandığımız biçimiyle, sırasıyla, "düzenli bir sürekliliği olan, bazen örgütlü olabilen büyük ölçekli alışveriş"; "görece küçük ölçekli, süreksiz ve örgütlü olmayan alışveriş" anlamında kullanılmıştır. Bununla birlikte, "ticaret"in ifade ettiği en önemli kavram, kâr motivasyonudur. Kazanç elde etme amacıyla profesyonelce yapılan her türlü alım satım etkinliği ticaret kapsamına girer.

Tarihöncesinde, hemen her yerleşmede, miktarı değişmekle birlikte, yerleşmeye dışarıdan gelmiş nesneler bulunmaktadır. Ancak bir nesnenin arkeolojik olarak bulunduğu ortama "yabancı", başka bir deyişle "dışarıdan gelme" olduğunun ortaya konması, aşağıda sayılan ölçütlere bağlıdır:

a. Kaynak bölgesi belli yerlerle sınırlı olan hammadde ya da malzemelerin varlığı,

b. Belli bir yerdeki nesnelerden farklılaşan biçimsel öğeler ve/veya tekniklerin saptanması,

d. Belli bir tipin yerel öncülünün olmayışı,

e. Söz konusu nesnenin üretim aşamalarının görülmeyişi,

Yabancı olarak tanımlanan bir nesne yerleşmeye, içinde ticaretin de bir olasılık olarak bulunduğu çeşitli şekillerde taşınmış olabilir:

a. Tacirler, gezgin satıcı ve zanaatçılar eliyle,

b. Armağan, çeyiz ya da kan bedeli vs. olarak, anlık ya da süreksiz işlemler sonucu,

c. Kolonileştirme, savaş, yağma gibi temaslar sonucu,

d. Malın kendisinin değil de fikrinin, yapma becerisinin taşınması sonucu olarak,

Yabancı olarak tanımlanan nesnelerin ayrıntılı tanımı ve malzeme buna elverişliyse arkeometrik analizlerinin yapılmış olması, birlikte bulundukları diğer buluntularla ilişkisinin değerlendirilmiş olması, arkeolojik veriler içinde tarihöncesi ticareti tanımlama çalışmalarında gereksinilen koşullardır.

Bunlara ek olarak, bir nesne yabancı olarak tanımlandığında, bu nesnenin yer değiştirme modellerini belirlemede aşağıdaki ölçütler de göz önünde bulundurulmalıdır:

a. Yabancı nesnelerin miktarı,

b. Yabancı bir nesnenin stratigrafik katmanlardaki devamlılığı,

c. Hammadde kaynağı ve yerleşme arasındaki fiili uzaklık,

Arkeolojik kayıtlarda ticarete işaret edebilecek diğer olasılıklardan bazıları ise şöyle sıralanabilir:

a. Ürettiği ürünlerin yerleşmenin ihtiyacından fazla olduğu anlaşılan işliklerin varlığı,

b. Coğrafi bakımdan ticareti kolaylaştıran bir konumda yer almak,

c. Önemli bir kaynağa yakınlık,

d. Sanat ve zanaatta gelişkin bir düzeye sahip olmak,

e. Değiş tokuş olanağı doğuran ritüel merkezler ya da toplanma yerlerinin saptanması.

Karşılıklılık ilkesine dayanarak, bir yerleşmede yabancı bir nesne görülüyorsa, karşılığında bir mal, bir malzeme, bir besin veya bir hizmetin verilmiş olduğu varsayılmalıdır. Karşılığı hemen verilmiş olmasa da, eninde sonunda hesaplaşmak gerekecektir. Bu, alışverişin ilk yasasıdır. Bu da bizi, yerleşmenin yakınındaki doğal kaynakların, yerleşmede üretilen nesnelerin veya oraya özgü teknik/tıbbi bilgi ve becerilerin neler olduğunu saptamaya yöneltmelidir. Bunun yanında, akrabalık kurmaya değin varan "toplumsal ilişkilerin geliştirilmesi"ni de, alışveriş ilişkilerinin hem amacı, hem de kârlı bir sonucu olarak görmeliyiz.

Anadolu'da ve Yakın Doğu'da birçok yerde, başta obsidyen olmak üzere yoğun bir mal aktarımı, başka bir deyişle yerleşmeye yabancı pek çok unsurun görülmesi, en azından Çanak Çömleksiz Neolitik dönemin başlarından itibaren belirli ticaret yollarının varlığını düşündürmektedir. Ancak belirli mal gruplarının görüldüğü bölgelerin belirlenerek "dağılım bölgesi"[701] ve "etkileşim alanı" kavramları altında incelenmesi dışında, tarihöncesi için ticaret yollarından söz edebilmek mümkün değildir. Ticaret yollarının tanımlı hale gelmesi İlk Tunç Çağı'nda, ilk kentlerin ortaya çıkış sürecinde, yazılı kaynakların da verdiği bilgilerle birlikte mümkün olmuştur.

Tarihöncesinde değer ve ölçü konusunda, tarihöncesinin ilk ve son dönemleri için bir ayrıma gidilmelidir. Tarihöncesinin ilk dönemleri için, malın malla değiştirildiği takas işlemi biricik alışveriş modeli olmasa gerektir. Etnografik örneklerin de gösterdiği gibi, bir malın bir başka malla değiştirilmesinin yanında, bir malın karşılığının herhangi bir şekilde ödenmesi mümkündür. Değiş tokuş/takas değeri, pazarda arz ve talebe göre kendiliğinden oluşan değerden farklı olarak, tarafların anlaşmasına bağlıdır; bir mala atfedilen değer, yalnızca iki birey veya topluluk arasındaki düzenli sürekliliği olmayan işlemlerde, tarafların o anki ihtiyaçlarına göre artar veya azalır. Bir malı veya hizmeti talep eden tarafın karşı tarafın teklifine uyması, değer ve ölçü sorununu ortadan kaldırması bakımından akla yakın gelmektedir. Ancak tarihöncesinin pazarların ortaya

701. Bir nesnenin harita üzerindeki dağılımının gösterilmesi, bu dağılımın her zaman bir kültür bölgesi tanımladığı anlamına gelmez.

çıktığı daha sonraki dönemlerinde, bir satıcının malları için birçok alıcı söz konusu olunca, standartlaşma ve değerin ölçülmesinin gerekliliği ortaya çıkmıştır.

Tarihöncesinde ticaretin yorumlanması ile ilgili bir başka arkeolojik yöntem ise doğal kaynaklara ilişkin coğrafi konumdur. Bir yerleşmenin doğal kaynaklara ilişkin coğrafi konumunun ticaret açısından incelenmesi, ele alınan yerleşmenin doğal kaynağa olan fiili (edimsel) uzaklığına, söz konusu kaynaktan elde edilen hammaddenin yerleşmede işlenmiş olduğuna ilişkin kanıtlara, yerleşmede saptanan üretim teknolojisinin nesnenin dağılımının olduğu yerlerde de saptanabilmesine, kaynağa yakın yerleşme ve dağılım bölgesindeki tarihlerin birbirini tutmasına ve son olarak kaynağa yakın diğer yerleşmelerin de aynı gözle incelenmesine bağlıdır.

Tarihöncesindeki ticaretin değerlendirilmesinde kullanılan yöntemlerin başında etnografya alanından sağlanan verilerden yararlanmak gelmektedir. Bu verilerden çıkarabildiğimiz sonuca göre, tarihöncesinde de toplanma yerlerinin ve ticaret faaliyetlerini yerleşmeden yerleşmeye gezerek sürdüren gezgin satıcı ve zanaatçıların, ticarete etkisinin büyük olması gerektiğidir. Alım satım faaliyetleriyle uğraşan insanların kısa mesafelerde bir araya gelmiş olmaları diğer ticaret modellerine kıyasla daha büyük bir olasılık olarak ortaya çıkmaktadır. Anadolu'nun zorlu topografik yapısı ve kış mevsimi dikkate alındığında, yağma edilme tehlikesi ve kaynakların tekelini elinde bulunduran grupların varlığı bir yana bırakılsa bile, bu olasılık akla yakın gelmektedir. Malların yük hayvanlarının kullanılmadığı bir çağda çok uzun mesafelere yoğun olarak aktarılmış olması, kademeli bir aktarım modelini önermektedir. Ayrıca ticaret, özellikle de değiş tokuş, ekonomik olduğu kadar toplumsal bir faaliyettir de. Ticaret yapmak üzere biraraya gelen insanlar aynı zamanda, evlenme, barışma, haber alma gibi çeşitli toplumsal ihtiyaçlarını da gidermek için bir zemin bulabilirler, tersi de doğrudur, başka amaçlarla (ibadet, kutlama, tören) biraraya gelen insanların mal veya hizmet gereksinmelerini de bu arada karşılamaları çok doğaldır. Bununla birlikte, her değiş tokuş veya ticaret nesnesi iletişimin kanıtı olmadığı gibi ticaret de tek iletişim aracı değil-

dir. Genellikle iki toplum birbiriyle direkt iletişimde bulunmaz. İnsanların kullandıkları malzemenin kaynağını bilmeleri, malın üreticisini tanımaları gerekmez. En azından dolaylı iletişimin kanıtları, yerleşmelerdeki ortak öğelerdir. Bununla beraber, iletişimin görüldüğü yerlerde ticaretin de yer almış olma olasılığı yüksektir.

Etnografya verilerinden elde edilen en önemli sonuç, tarihöncesinde ticaret ile ilgili modellerin ne kadar geniş bir çeşitlemesi olabileceğidir. Bundan dolayı, arkeolojik olarak incelenen bölgeye ait etnografya derlemelerinin ne kadar önemli ve gerekli olduğu daha açık bir biçimde ortaya çıkar.

Parasal bir ekonomiye sahip olmayan ve ticaret faaliyetleri temelde değiş tokuşa bağlı olan günümüz toplumları incelendiğinde, aynı çağda, aynı ekolojik koşullarda yaşadıkları halde, üretim faaliyet ve teknolojileri aynı olsa bile, bu toplumların ticari faaliyetlerinin ve alışveriş usullerinin birbirinden çok farklı olabildiği gözlenmiştir. Bu bağlamda ticaret modelleri açısından en belirleyici olan unsur, başta toplumun kültürü ve ona bağlı olarak da örgütlenme biçimidir.

Çalışmadan çıkarabildiğimiz genel sonuçlardan belki de en önemlisi, yabancı nesnelerin bulunuşuna ve yerleşmedeki üretimin özelliklerine bakarak ticaret ilişkilerinin varlığı kabul edilebilse de, ticaret modellerini yani yabancı unsurların yerleşmeye ne şekilde gelmiş olduğunu belirlemenin mümkün olmadığıdır. Ticaret modellerinin belirlenebilmesi, hem birbiriyle iletişimde olduğu belirlenen diğer bölgelerin hem arkeolojik kazı hem de ticaret araştırmaları açısından koşut biçimde yoğun olarak incelenmesine bağlı kalmaktadır.

Bu sistem içinde çalışmamız dağıtım öğesiyle ilgili gibi görünse de, her ekonomik sistemin dört öğesi olan hammadde elde edilmesi, üretim, dağıtım ve tüketim öğeleri birbirine sıkı sıkıya bağlı olduğundan ve tarihöncesinde ticareti belirlemek ancak çok sınırlı ipuçlarıyla mümkün olabildiğinden, sözü edilen diğer öğelerin ürettiği verilerden de yararlanmak şarttır. Artı değer niteliği taşıyabilecek olan her mal, ustalık ya da teknolojik bilgi, potansiyel bir ticaret

unsurudur. Bu nedenle bir yerleşmede neler üretildiğinin ortaya konması, ticaret çalışmaları için önem taşır. Ticaret tanımına girmeyen, süreksiz ve düzensiz bir alışverişte bile genellikle, değiş tokuş etmek amacıyla üretilmiş veya en azından ihtiyaç fazlası bir mal veya malzeme; bir zanaatın becerisi söz konusu olmalıdır. Ayrıca tüketimin yapısı incelenerek de ticaret hakkında fikir sahibi olunabilir.

Ticaret, en azından bu işle yaşamını kazanan bir aracının varlığını gerektiren, düzenli, sürekli, görece büyük ölçekli bir faaliyettir. Uzun mesafeden elde edilen her mal veya malzeme ticaretin kanıtı olarak kabul edilemez. Yağma veya ganimet olarak elde edilmiş, armağan veya çeyiz olarak alınmış mallar da güçlü olasılıklar olarak göz önünde bulundurulmalıdır.

Ticaretle ilgili çalışmalarda hep vurgulanan, değiş tokuş ve ticaretin fikirlerin yayılımına sebep olması olgusu oldukça soyut ve tanımsızdır. Teknik bilgilerin, değerli bir mal veya malzemenin kaynağının pazarda özenle saklanmasının örnekleri oldukça yaygındır. Söz konusu malın veya malzemenin tek satıcısı olmak, o işi bilen nadir insanlardan olmak, birer geçim kaynağı olabilmektedir. Dolayısıyla, ticaret veya değiş tokuş yapmak üzere yalnızca biraraya gelmek, fikirlerin dolaşımına neden olmaz, bunun dolaylı bir olasılığını yaratır.

Bin yıllardan beri uzaklık, insanların ihtiyaç duydukları maddeleri sağlamak için bir engel oluşturmamıştır. Dil, etnik köken, ölçü birimi, teknoloji farklılıkları ve ulaşım biçimi de engel değildir. Yalnızca ticaret yapmayı güçleştirmiş veya kolaylaştırmıştır. Çatışma ve anlaşmazlıkları önlemek, coğrafi engelleri aşmak için sürekli yeni şeyler keşfedilmiştir; çatışmaları önlemek ve dil engelini aşmak için geliştirilen "sessiz ticaret" gibi, yük ve binek hayvanlarının evcilleştirilmesi gibi. Yük hayvanlarının kullanılmaya başlanması, hem ticaretin hacmini artırmış hem de ticareti hızlandırmış, yazının icadı ticaretin daha kontrollü yapılmasına yaramıştır.

EK 1
EVRİM

1859'da, Charles Darwin'in "Doğal Seçilim Yoluyla Türlerin Kökeni Üzerine (On the Origin of Species by Means of Natural Selection)" adlı kitabı yayınlanır. Böylece, varlığı bilinen ama daha önce teorileştirilmemiş olan evrim kavramının işleyiş mekanizması açıklanmış olmaktadır. Bu kitabın tohumları, Darwin'in 1831 yılında çıktığı beş yıllık deniz yolculuğu sırasında atılmıştır; kuram, bu yolculukta yaptığı gözlemlere dayanır. Aslında 1838 yılı sonunda evrim teorisinin ana hatları ortaya çıkmış olmasına rağmen "Türlerin Kökeni" yayınlanmak için daha 21 yıl bekleyecektir.

Evrim kuramını iyi anlamış olmak, her bilim insanı için olduğu kadar, tarihöncesi uzmanları için de çok önemlidir; çünkü tarihöncesi, insan oluşun öyküsüdür. Bu öykü de insanın biyolojik ve kültürel evrimini anlatır bize. 4, 5 milyar yaşında olan dünyamızda insana giden yol 4 milyon yıl önce açılmış, Homo cinsi olarak tanımlanan türler 2 milyon yıl öncesinde ortaya çıkmıştır. O halde öncelikle evrim nedir, Darwin'den önce bilinenler nelerdir ve Darwin'in keşfi neydi, ana hatlarıyla ona bakalım.

Evrim, çok genel bir ifadeyle, "zamanla meydana gelen değişim"dir; bir anlamda, canlı olmayan sistemler bile, belirli ölçütler karşılandığı sürece "evrimleşebilir". Buna diller, gelenekler, felsefeler, araba tasarımları, bilgisayar programları vb gibi kültürel sistemler de dâhildir. Kuşkusuz canlı olmayan sistemlerde evrimin mekanizması, canlılarda olduğu gibi, DNA moleküllerine, rastlantısal genetik değişikliklere ve kalıtım mekanizmalarına dayalı değildir.

Evrimleşen bütün sistemlerin ortak özellikleri vardır; evrimleşebilmesi için herhangi bir sistemin öncelikle "çeşitli bireylerden" yani tek tip olmak yerine değişik özelliklere sahip unsurlardan oluşan topluluklardan oluşmuş olması gereklidir. Bir de, bu bireylerin özelliklerini sonraki kuşaklara aktarabileceği bir mekanizma mevcut olmalıdır. Yani, bir "şeyin" evrimleşebilmesi için iki kural vardır:

1. Bireysel çeşitlilik

2. Bireylerin özelliklerinin sonraki nesillere aktarılabilmesi

Evrim süreci ve doğal seçilim:

Canlılardaki evrim süreci, kendi kendine değil, doğal bir takım etmenler sonucunda ortaya çıkar. Bu etmenlere "evrimsel etmenler" denir. Bunlar:

• Mutasyon (her nesilde genler üzerinde oluşan rastgele değişiklikler),

• Gen akışı (bireylerin coğrafi göçü sonucunda ortaya çıkmaktadır),

• Genetik sürüklenme (nüfustaki büyük azalmalar sonucunda oluşmaktadır),

• Rastgele olmayan eş seçimi,

• Ve doğal seçilimdir.

Bu sayılanlar içinde evrim üzerinde etkisi en fazla olan temel etmen, kuşkusuz doğal seçilimdir.

Doğal seçilim, üreyen bir canlı nüfusunda, canlıya yarar sağlayan kalıtsal özelliklerin nüfusta görülme sıklığının sonraki nesillerde arttığı, canlıya zarar veren kalıtsal özelliklerin nüfusta görülme sıklığının ise sonraki nesillerde giderek azaldığı bir süreç olarak tanımlanır.

Darwin'in doğal seçilimi keşfi:

Yapay seçilim, Darwin kuramını açıklamadan önce de bilinen bir şeydi; çiftçiler binlerce yıldır ıslah yöntemleri uygulamaktaydı, daha çok süt veren ineğin damızlık olarak kullanılması, daha lezzetli ya da bol ürün veren bitkinin tohumluk olarak seçilmesi gibi. Ancak evrim kuramının belkemiği olan doğal seçilim, nasıl gerçekleşiyordu?

Evrim kuramına götüren, Darwin'in vardığı sonuçların kaynaklandığı gözlemler ve fikirler:

• Dünyanın tarihi milyonlarca yıl geriye uzanmaktadır (C. Lyell'ın ve başkalarının gösterdiği, Darwin'in jeolojik saha çalışmalarının da desteklediği gibi; bugün dünyanın 4,5 milyar yaşında olduğunu biliyoruz - yaşamın aminoasitlerden başlayarak bugünkü halini alması için Darwin'in zamanında bilinenden on kat fazla bir süre).

• Türler değişebilir (Erasmus Darwin'in ve daha önceki düşünürlerin ileri sürdüğü gibi. Yaşayan ve soyu tükenmiş türler arasında bağlantı olduğuna dair kanıtlar ve yeni evcil varyetelerin yetiştirilmesi bu görüşü doğrulamaktadır).

• Popülasyonlar ata türlerden yalıtıldıklarında çeşitlilik oluşur (Galapagos kuşları).

• Küresel ve yerel çevre sürekli değişir; yaşam değişen koşullara uymak zorundadır (jeolojik ve fosil kanıtlar).

• Organizmalar çok ince farklılıklarla doğar.

• Organizmaların özellikleri yavrulara aktarılır.

• Yaşam bir hayatta kalma mücadelesidir (Malthus).

Darwin'in diğer birçok yerde ve konuda yaptığı çalışmalar ve gözlemler arasında, Galapagos Adaları'nda yaptığı çalışmalardan bir örnek verilecek olursa, bugün Darwin ispinozları olarak bilinen, çeşitli kuş tiplerini incelemesi verilebilir; Darwin bu kuşların birçok örneğini toplamış, gaga, boy ve şekilleri net farklılıklar göstermesine rağmen, bütün bu kuşların ortak pek çok özelliği olduğunu gözlemlemiş ve gerçekte aynı kuş türüne dâhil olduklarını kuş uzmanı John Gould'un verdiği bilgiler ile teyit ettiği zaman, bu kuşların tüm benzerliklerinin geçmişte anakaradan farklı adalara göç etmiş tek bir ata türünden geldiğini, gaga boyu ve şekli gibi farklılıkların ise köken toplumun nesiller boyunca bulunduğu ortamın farklı özelliklerine bağlı olarak giderek değişime uğradığı tahmininde bulunmuştur. Başka örneklerde de benzer kalıplarla karşılaşmış, bu da onun, kuşaktan kuşağa aktarılan kalıtımsal özelliklerin "doğal seçilimini" (ayıklanmasını) içeren, "ortak bir atadan değişerek türeme" adı verilen temel evrim teorisini geliştirmesine yardımcı olmuştur.

"Doğal seçilimin" nasıl işlediğine dair Darwin'in iki gözlemi çok önemlidir ve vurgulanmalıdır:

1. Hayvan ve bitkiler mümkün olduğunca çok döl/tohum verir. Yani, verdikleri döl ya da tohumun hepsi yaşasa, sınırsızca çoğalıp yayılacaklardır. Ancak belli sayıda yavrunun hayatta kalabildiğini, hayatta kalmak için bir tür mücadele (fiziksel şartlar ve diğer canlılar ile) içine girdiğini gözlemledi ve "en uygun" olanın hayatta kalıp çoğalmayı başardığını yani "doğal olarak seçildiğini" düşündü. Doğal seçilimde "uygunluk" herhangi bir "üstünlük" iması içermiyordu.

2. Herhangi bir hayvan ya da bitki toplumunda, bütün bireylerin bir yandan ortak bazı özelliklere sahipken (bu ortak özellikler onları aynı türe ait olarak tanımlamamızı sağlayan şeydir) iki ayrı bireyin hiçbir zaman bütünüyle aynı olmadığını gözlemledi: Bu doğal farklılığın, insan ya da tanrıların müdahalesine gerek olmaksızın, bu özelliklerin bazılarının diğerlerine karşı kör ve bilinçsiz "doğal seçilimi" yoluyla, birbirini izleyen nesiller boyu bütün bir popülasyonun değişmesini sağlayabileceğini fark etti.

Evrimin kör ve bilinçsiz bir süreç oluşuna karşı, yaratılış dogmasını savunanlar, "örneğin göz gibi karmaşık bir yapı, yalnızca şans eseri ortaya çıkmış olamaz, bu yüzden tasarlanmış olmalıdır" derler. Rastlantıları da içine alan, ancak asla bütünüyle tesadüfî olmayan, hatta en temel mekanizması olan doğal seçilimin tesadüfî olmaktan son derece uzak olduğu evrimi, bilerek bu şekilde yorumlarlar. Burada bilinmesi gereken şey, evrimde hiçbir şeyin kutsal kitaplarda söylendiği gibi birdenbire ortaya çıkmadığı, özelliklerin nesilden nesile aktarılarak biriktiği gerçeğidir. Evrim yalnızca önceki nesillerde bulunan materyalle çalışabilir. İnsan gözü gibi karmaşık yapıdaki bir göze götüren sürecin başlangıcı, ışığa duyarlı hücrelerdir yalnızca. Evrimsel sürecin tesadüfi olan kısmı, bireyler ürediklerinde, genlerin görece rastlantısal olarak yeniden harmanlanmalarıyla ve yerel bir toplumun gen havuzunda meydana gelen genetik sürüklenme gibi bazı süreçler yoluyla olan, çoğunlukla öngörülemeyen değişimle ve mutasyonlarla (genetik "kopyalama hataları") ilgilidir. Rastlantı, bu nedenle evrimsel değişimin önemli bir

unsurudur, ancak evrimin kendisi tesadüfi bir süreç değildir. Bununla birlikte, belirli bir yönü ve amacı da yoktur. Yeni bir özellik asla ortaya çıkmak zorunda değildir. Herhangi bir yeni özellik genetik mutasyon gibi rastlantısal veya diğer doğal süreçler yoluyla başlangıçta ortaya çıkabilmekle birlikte, bu yeni özelliğe sonuçta ne olacağı ve doğal seçilim yoluyla giderek daha çok sayıda bireye yayılıp yayılmayacağı çevresel koşullara bağlıdır. Örneğin bir ortamdaki bireye üreme üstünlüğü sağlayan yeni bir özelliğin, farklı bir ortamda üreme potansiyeli üzerinde hiç etkisi olmayabilir, hatta bu özelliklere sahip bireyleri dezavantajlı duruma bile sokabilir.

Konumuzun kapsamı ve yerimiz daha fazlasına elvermediğinden dolayı, daha geniş bilgi edinmek için aşağıdaki kaynaklardan yararlanmak mümkündür.

Metinde Yararlanılan Kaynaklar:

Ertan, H. 2010. Charles Robert Darwin. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

Genç, Ö. (ed.), 2006. Evrim, Bilim ve Eğitim (Evrim, Bilim ve Eğitim Sempozyumu Bildirileri), Nazım Kitaplığı Yayınları, İstanbul.

Purves, W. K., Sadava D., Orians G. H., Heller, H. C. 2004 (7. bs.). Life : The science of biology. 1, The cell and heredity. Sunderland, MA : Sinauer Associated, Inc.

Renfrew, C. 2007. Prehistory: The Making of the Human Mind. Phoenix, London.

Skybreak, A, 2009. Evrim Bilimi ve Yaratılış Efsanesi. Çev. B. Çelik. Yordam Kitap, İstanbul.

Stefoff, R. 2004. Charles Darwin: Evrim Devrimi. Çev. İ. Kalınyazgan. TÜBİTAK Yayınları, Ankara.

İleri Okumalar (Evrim Teorisi ve İnsan Evrimi):

Dawkins, R. 2008. Ataların Hikayesi. Yaşamın Kökenine Yolculuk. Çev. A. Fethi. Hil Yayın, İstanbul.

Dawkins, R. 1999. Cenetten Akan Irmak. Yaşama Darwinci Bir Bakış. Çev. S. Gül. Varlık Yayınları, İstanbul.

Dawkins, R. 2002. Kör Saatçi. Çev. F. Halatçı. TÜBİTAK Yayınları, Ankara.

Klein, R. G. ve B. Edgar. 2003. Uygarlığın Doğuşu. Çev. Y. Saltuk. Epsilon Yayınları, İstanbul.

Leakey, R. 1998. İnsanın Kökeni. Çev. S. Gül. Varlık Yayınları, İstanbul.

Leakey, R. ve R. Lewin. 1997. Göl İnsanları. Evrim Sürecinden Bir Kesit. Çev. F. Baytok. TÜBİTAK Yayınları, Ankara.

EK 2
MİNİ SÖZLÜK

Alışveriş : Alım satım işi; her türlü alma verme etkinliği; ilgi, ilişki.

Antrepo : Ticari malların konulduğu ve saklandığı yer.

Armağan alışverişi: (gift exchange) Bir alışverişte kâr güdülmediğini, bu alışverişin kurumsal ve/veya örgütlü olmadığını ima eden bir antropoloji terimi.

Artı değer: Üretilen değerin, bu değerin üretilmesi için harcanan parayı aşan artık (fazla) kısmı; bir şeyin değerinin artması.

Artı ürün: Ürünün üreticilerin ihtiyaçlarını aşan bölümü.

Biçimci yaklaşım: (formalism) Maddeciliğin aksine, birey, belirli amaçlara ulaşmak için farklı ekonomik seçenekler arasından optimal olanı seçer.

Çevre bölgeler: (periphery) Bu bölgeler daha çok, fazla uzmanlık gerektirmeyen konulara, örneğin ana gıda maddelerinin ekimine ve merkeze hammadde sağlamaya odaklanır.

Değer: Bir şeyin değdiği karşılık, ona verilen önem.

Değiş tokuş: (exchange) Birbirinden ayrı, ancak taraflarca değerleri özdeş kabul edilen mal, hizmet veya kavramın alınıp verilmesi.

Değişim değeri: Bir malın ekonomik değeri.

Dünya sistemi kuramı: (world system theory) Ticaret ağlarıyla birbirine bağlanmış bağımsız politik birimleri çok daha geniş fonksiyonlu bir yapı oluşturacak şekilde birleştiren ekonomik birim.

Emporium/Emporion: Yunan kentlerinde uzak yerlerden gelen değişik malların satıldığı pazar.

Eşdeğerde karşılıklılık: (balanced reciprocity) Değiş tokuş konusu olan şeyin denkliği söz konusudur. "Olumlu karşılıklılık"tan daha az kişisel, daha fazla ekonomiktir.

Eşit idareler: (peer polities) Birbirine denk güçte devletlerin hiyerarşik olmayan etkileşimini açıklamak amacıyla dünya sistemi kuramına karşı konumlandırılmış model.

Etkileşim: (interaction) İki toplumun birbiriyle ilişki kurarak birbirini etkilemesi. he

Etkileşim alanları: (interaction spheres) Ticaret ağlarıyla birbirine bağlı ve birbirleriyle etkileşime giren bölgeleri ifade eden kavram.

Fayda: Bir şeyin insan gereksinmelerini karşılama yeteneği.

Hinterlant: Art bölge.

Kademeli dağıtım: Bu yeniden dağıtım sisteminde, dağıtıcı çok yorulmaz, fakat dağıtımda en büyük payı kendi alır.

Kapan: Erzak ve zahirenin toptan getirilerek satıcılara dağıtıldığı iskele ve toptancı pazarı.

Kapitalist birikim: Artı değerin bir kısmının, mevcut sermayeyi artıran bir ek-sermaye haline dönüşmesi.

Kâr: Bir şeyden sağlanan çıkar, herhangi bir eylem veya girişimin sağladığı kazanç.

Karşılıklılık: (reciprocity) Bir armağan kabul edildiğinde, armağanı alanın da aynı cömertlikte bir armağan sunması zorunluluğunu ifade eder.

Kervan: Uzak yerlere yolcu veya ticaret eşyası taşıyan yük hayvanı dizisi.

Kervansaray: Kervanların çapullardan korunması için, devlet tarafından yaptırılan güvenli konaklama yerleri.

Kula: Trobriand adaları yerlilerinin birbirleriyle görünürde kolye ve bilezik değiş tokuşu yaptıkları, ticari ziyaretlerin adı.

Maddeci yaklaşım: (substantivism) Bu yaklaşıma göre ekonomik davranış, toplumdaki kurumlara göre değişir.

Marksist yaklaşım: Bir toplumun evrimsel olarak çeşitli aşamalardan sırasıyla geçeceği ve bütün ekonomilerin temelinin çatışma ve sömürüye dayandığı kabul edilir.

Merhale: Kara ulaşımında bir günlük yol ölçüsü (yak. 40 km).

Merkez bölge: (core) Dünya sistemi kuramında, siyaset, üretim, artı değer birikimi, askeri kuvvetler ve ekonomi açısından ticari ilişkide bulunduğu diğer bölgelerden daha güçlü olan bölgeyi niteleyen terim.

Menzil: Konaklama noktası.

Olumlu karşılıklılık: (generalized reciprocity) Dayanışma. Bir şey alındığında, karşılığının hemen verilmesi gerekmediği durum.

Olumsuz karşılıklılık: (negative reciprocity) Alışveriş. Sıkı pazarlık söz konusudur.

Panayır: Yılda bir veya birkaç defa belirli zamanlarda 1,5 aya kadar değişebilen sürelerle açık tutulan, oldukça geniş bir bölgenin gereksinimlerini karşılamak üzere yerli ve yabancı tüccarın biraraya geldiği büyük ve küçük ölçekli fuar alanları.

Pazar: Haftalık kurulan, bir şehir, kasaba ve köy ile çevresinde yer alan taşra ahalisinin karşılıklı olarak ihtiyacını sağlamaya yönelik alışveriş merkezi.

Potlaç: (potlach) Kwakiutl kültürüne ait bir yeniden dağıtım törenidir.

Sessiz ticaret: (silent trade) Alışverişin teklif usulü ve konuşmadan yapıldığı model.

Takas: (barter) Mal alıp karşılığında başka bir mal vererek ödeşme.

Tampon bölge: (semi-periphery) Coğrafi, siyasal ve örgütsel olarak merkez ile çevre bölgeler arasındadır; sistemin dengelenerek devam etmesini sağlayan bir tampon işlevi görür.

Ticaret: (trade) Büyük ölçekli alışveriş; kazanç amacıyla yürütülen her türlü alım satım etkinliği.

Törensel değiş tokuş: (ceremonial exchange) Değiş tokuş işleminin toplumsal bir olayla sıkı sıkıya bağlı olması; örneğin bkz. Kula ve Potlaç.

Uç bölge: (external arena) Belli bir dünya sisteminin çevre bölgelerinin ötesinde "uç bölge" uzanır, buna rağmen sınırlar çoğunlukla değişkendir.

Üleştirme: Bu yeniden dağıtım sisteminde, dağıtıcı çok çalışıp yorulmasına karşılık dağıtımdan herkes kadar pay alır.

Yeniden dağıtım: (redistribution) Hammadde veya malların bir kişi veya grupta toplandıktan sonra o kişi veya grup tarafından toplumun diğer üyelerine dağıtılması.

SUMMARY

Trade and Exchange in Prehistory: Based on archaeological and ethnographical data

Aim of this study was to determine necessary parameters to understand the volume, order and system of trade and exchange in prehistory in terms of archaeological data and to examine the concepts about this subject. Even though this study focuses on the archaeological data of Anatolia and Near East before the third millennium, in order to state the subject apparently, ethnographical data and the written documents were utilized without being confined by time and region. Ethnographical data show us a number of alternative models concerning with trade and exchange. On the other hand, written documents illustrate that very complex and brisk trade activities took place at that time.

It is well known that from the Upper Palaeolithic onward, various items moved over long distances. The question arises, however, as to whether these items were "traded" or travelled by some other mechanism. We attempted to outline the conception of *trade* and *exchange*, and to discuss various criteria for determining traces of the acquisition of goods or services in an archaeological context. We added some examples on the subject.

In all trade and exchange studies, we face a semantic problem. There is no single concept of trade in prehistory that is unanimously accepted. Consequently, any scholar who studies trade and exchange needs to define what he means by the term "trade", something that is too seldom done. Most authors assume that they are dealing with trade when considering the long-distance movement of some object. However, "trade" in prehistoric times is not so obvious. Besides archaeological evidence, ethnographic data also offer a rich range of alternative models for trade and exchange, which should be borne in mind when searching for trade in prehistory.

Definition of trade

Although there are numerous studies on the subject, few of these are systematic and comprehensive. Opinions are contradictory and therefore confusing.

From the anthropological point of view, material relations are rarely regarded as "trade". Anthropologists tend to use the term "exchange", which derives from the concept of "gift exchange". It is observed that in a range of societies, exchanges and contracts take place in the form of gifts. Although these may be seen as voluntary, in reality, they are given and reciprocated as an obligation. This acceptance leads us to the notion of reciprocity, which is fundamental to trade and exchange studies. Anthropologists tend to concentrate on "primitive" communities, in most of which face-to-face exchange activities take place. The interesting point is that archaeologists often use the anthropological terms without fully examining them. In pre-monetary communities, the social aspect of exchange is sometimes more important than economic relations as a whole.

Among archaeologists, the term "trade" has hitherto been applied interchangeably with the term "exchange", to describe the general process of transferring commodities from one person or group to another. But usually, that "the artefacts in the archaeological record, when found as part of recognizable patterns of distribution, are the residues of trade, but they are only the material part of larger, rather complex processes involving social transfers" is emphasized.

Trade is often defined briefly as a large-scale, organized activity whose aim is profit or the accumulation of capital. This is undoubtedly true, but we should add to this definition that trade is also an activity which requires at least one middleman, who practises it as a profession, with a view to gaining profit, or at least a living. The accumulation of capital is the subject of another, separate debate. Here I wish to emphasize the role of reciprocal exchange (e.g. barter) as an instrument of trade, something that is often underestima-

ted. Ethnographic data make it clear that there are profitable transactions that can also be regarded as trade in some cases of reciprocal exchange. Moreover, barter is still engaged in as a type of trade in Anatolia.

Identifying archaeological finds of foreign origin

The first stage in any study of trade and exchange in prehistory has to determine whether objects at a particular site are "foreign" or not. Some criteria for identifying objects as "foreign" as opposed to local products in an archaeological context are the following:

1. A limited spatial distribution of the sources of a raw material.

Some raw materials, such as obsidian, amber and bitumen, originate from particular, limited sources and are chemically traceable. So, when they are found in an archaeological context at a distance from their source, they can be identified immediately as "foreign".

2. Stylistic elements or techniques differing from those of other objects of the same class at a site.

In the case of pottery or of stone objects, merely examining the material by eye is often the best means of classing it as foreign or local. However, to document this ascertainment objectively, "characterization" studies are required, in order to identify characteristic properties of the material and thus to determine its source. In cases of objects made of material available locally, the techniques used in their manufacture may be the imported, foreign element. For example, items of Halaf pottery or, in later periods, of Mycenaean pottery may be local imitations and therefore not in themselves items of trade.

3. The lack of a local precedent for a specific type of object.

For example, the pottery of the earliest Pottery Neolithic (PN) level, phase IIC, from Mezraa-Teleilat, a site in southeast Anatolia, on the left bank of the Euphrates, is very simple coarse ware, made of clay with straw temper, and has an unburnished surface, light buff in colour. However, the wares of the previous phase III, that is, of the

transitional period from Pre-pottery Neolithic to Pottery Neolithic (PPN to PN) are made of clay with mineral temper, are well-burnished and brown in colour. Because of this striking difference in fabric and technique, it is assumed that the earliest fine pottery was produced elsewhere and imported to Mezraa-Teleilat.

4. A lack of production steps for a specific type of object.

For example, at the site of Dja'de in North Syria, which is dated to the Pre-pottery Neolithic B (PPNB) period, obsidian is found only in form of bladelets made by the pressure-flaking technique. Both chemical analyses of the raw material and the production technique indicate that these bladelets come from Kömürcü-Kaletepe, a well-known source of obsidian in Central Anatolia. Since there is no evidence of production *in situ*, it is clear that the obsidian at Dja'de was imported into the settlement in the form of ready-made bladelets.

Tracing trade in the archaeological record

It is generally assumed that trade and exchange studies deal with mapping the distribution of particular materials or artefacts. However, when attempting to trace trade in the archaeological record, the relationship between this problem and the four steps involved in an economic system, namely raw material procurement, production, distribution and consumption, should be taken into consideration.

In regard to raw material procurement, the processes of acquisition and diffusion of obsidian, for example, are now better understood thanks to the excavations at the site of Kömürcü-Kaletepe. Although no remains of a settlement have yet come to light, there is evidence of workshops dated within the Early and Middle PPNB period (8600-7500 cal. BC). Research on this raw material resource indicates that the exploitation of obsidian at this site was organized by highly-skilled craftsmen, that the products were rigorously selected in the *chaîne opératoire* and that they were diffused over very long distances, up to 900 km, whilst even maritime routes were used.

In regard to production, an example is the shell of the mollusc *Spondylus gaederopus*, a large and durable bivalve of Mediterranean origin, which Neolithic peoples used to make various objects, especially ornaments. Spondylus shells, either as raw material or as finished products, were transported far inland and they are one of the most spectacular indicators of large-scale trade in Neolithic Europe. The evidence of the large-scale manufacture of spondylus shell objects at Dimini, a Late Neolithic settlement near Volos in Greece, suggests that there were various trade routes from the Aegean coast into the Balkans. It is presumed that the spondylus shell objects found in the Aegean region during the Neolithic periods, especially in Thessaly and Macedonia, were produced intentionally for trade with more distant regions, rather than as goods for local consumption.

In regard to distribution, the presence of a raw or manufactured material from a known source constitutes indirect evidence of trade. However, it should be borne in mind that trade is only one of various distribution mechanisms, such as the following:

a. The movement of objects through the agency of traders, itinerant vendors or craftsmen.

b. The movement of objects through the agency of individuals or groups (such as gifts, dowries, blood-price) in a more or less momentary context.

c. The movement of objects through the agency of social groups engaged in specific organized activities, such as colonization, warfare, raiding.

d. The circulation of technical expertise and ideas in general, since objects can be imitated and ideas adopted.

Furthermore, a dichotomy may be observed between staples and luxury goods, which are often distributed separately in local and long-distance exchanges respectively, although there are exceptions to this norm. Local exchanges tend to be customary and reliant on established, known conditions, whereas long-distance exc-

hanges require security, accommodation, food and the fulfilment of other needs, and are therefore more collective and organized in character.

The distribution map of a particular material in no way constitutes a *cultural* region. Distribution of a material is independent of cultural borders.

In regard to consumption, this has been traced, particularly of exotic items, even in Upper Paleolithic contexts, wherever social networks are thought to have provided an effective mechanism for distribution over extensive territories. Most exotic materials are used for ornaments. For instance, although mammoths are very rare in French Aurignacian areas (and at most Upper Paleolithic sites in general), hundreds of sticks of mammoth ivory, the raw material for bead production, have been found in the Vêzére valley, where mammoth bones are totally absent. These sticks are thought to have been imported, in exchange for shells, from the region that is now Germany, where this semi-finished form of ivory was very probably produced.

If we accept that the first law of the exchange is reciprocity, we should remember that technical or medical knowledge and skills or, indeed, any kind of service, could have been given in return for goods. There are other parameters, too, to our discussion of possibilities of trade:

a. The concept of "foreign origin".

When we look for items of foreign origin, small-scale acts of exchange and/or gift-giving are not likely to be archaeologically visible, although they may have been of great importance to the society in question. Large-scale patterns, rather than smaller discrete events, are more visible in any identification of trade.

b.The distance between raw material source and the site.

Any consideration of the distance between raw material source and the site, with regard to trade, should discount the probability of "direct access". A good example is the case of obsidian and flint fo-

und at Aşıklı, a settlement in Central Anatolia, a region rich in obsidian sources. Whereas obsidian was an exotic material for most settlements in the Near East, it was a common material at Aşıklı, dominating the tool/weapon industries at the site. Since only five tools of flint have been recovered from the settlement, it is deduced that flint counted as an import from other regions. Obsidian was brought to Aşıklı in the form of nodules and flaking and shaping took place within the settlement. Examination of the obsidian products shows that they were all consumed within the settlement. These findings present a very simple model, whereby the inhabitants of Aşıklı exploited and consumed the material they needed themselves.

c. Continuity of an object of foreign type in the stratigraphic sequence.

The presence of one "foreign" object in one stratigraphic level probably reflects some mechanism other than trade. Trade is to be regarded as a large-scale, continuous operation, as is the case with the large quantities of obsidian found in successive levels at Akarçay Tepe in southeast Anatolia. Considering the distance of the site from the nearest source, which is 300 km away, the quantity of material found is considerable. More important is the fact that obsidian exists in all phases of the settlement. However, while the percentage in phases VI and V is around 76%, a progressive decrease is observed from phase IV onward. In the opinion of the excavators of the site, this most probably reflects a change in the status of obsidian as an exchange commodity throughout the life of the settlement.

d. The existence of workshops producing more artefacts than are consumed at the site.

For example, in the fourth level of the site at Aşağı Pınar, in the province of Kırklareli in Eastern Thrace, a workshop has been uncovered, in which pendants were made from materials such as spondylus shell, malachite and rock crystal, whose products reached as far as Romania.

e. Centres for rituals or other gatherings as places of exchange.

Göbekli Tepe is a monumental and enigmatic PPN site located on top of a high limestone ridge, northeast of the town of Şanlıurfa (Urfa) in Upper Mesopotamia. No comparable sites from the Neolithic period are known so far. It consists of circular enclosures, in which stand monumental T-shaped pillars adorned with reliefs of animals and signs. To date, no traces of daily life have been found and the site is thought to have been a place where the inhabitants of villages in vicinity gathered on special occasions. Such gatherings were an excellent occasion for exchange of goods and ideas.

f. Special geographical locations facilitating trade.

A geographical location on, for example, a water transportation system, such as the banks of the Euphrates, or at a pass, such as the "Cilician Gates" in the Taurus Mountains, is an important parameter that should obviously be considered, when studying trade.

g. Proximity of the site to an important resource.

The proximity of a site to some important resource does not necessarily preclude trade. In addition to what has been said above under b, "direct access" may occasionally indicate the involvement of nearby settlements in export-oriented trade. A revealing example comes from Neolithic Poland. Two important sources of flint in Poland are at Świeciechów and Krzemionki. Flint from Świeciechów, white on a grey ground, is high quality and suitable for knapping flakes. Flint from Krzemionki is striped and of poor quality, but when polished is most attractive and so suitable for celts. At the site of Cmielów, only 22 km from Świeciechów and 8 km from Krzemionki, where over 40,000 flint artefacts have been unearthed, 62% of flints are from Krzemionki and 38% from Świeciechów. At this and other sites near flint resources, flints were prepared for hafting, polishing and reshaping with the intention of putting the implements into circulation once more.

h. The level of developed skills in art and handicraft.

An ethnographic study of the Anuak people in Ethiopia has shown

that in order to obtain salt, rifles, iron tools, utensils and even modern clothes, they traded fish, firewood, honey, basketwork and adornments made of materials such as pearls, shells, ivory and giraffe tails. Their highly developed techniques were much appreciated in the area, but most of these traded materials, especially the handicrafts, would leave little or no trace in the archaeological record.

The importance of ethnographic data in trade studies

Archaeologists often employ Malinowski's, Mauss's or Sahlins's exchange models of "contemporary" pre-industrial societies in their studies of trade in antiquity. Ethnographic data on trade and exchange activities are significant because they reveal how rich an array of alternatives we may have in our interpretation. However, they also show that it is not possible to draw any direct analogies, even in cases of similar ecological conditions and/or production structures. Trade and exchange activities depend mostly on cultural practices and social organization. Although every region should rely on its own ethnographic data, there is so far little ethnographic data for economic practices in Anatolia. Evedik, a village near Ankara, is a rare example, which illustrates the conservatism of the rural economy and how heavily it is based on local exchanges, rather than on market transactions. Like many other places in Anatolia, although Evedik is set in a monetary economy, the villagers find barter more profitable than buying and selling, and it is widely used because it does not involve commission for middlemen or any transport costs. Barter also enhances the cohesiveness of social relations, in cases where people are deeply in need of such relations. The inhabitants of rural areas depend on each other. So, villagers who cultivate potatoes and onions, for instance, are aware of those who can offer wild plants, should they be needed, but who do not possess money to purchase their necessities. There is a strong belief that one should not deny those in need, if one possesses what is required. Thus, the people of the plains accept the wild plants brought by mountain villagers and offer as much as they

can in return. In times of scarcity, especially during winter, dried foods or fuels may be traded with the inhabitants of areas where these commodities are in short supply, while professionals, such as potters, prefer to trade their products during late autumn, when every household has a quantity of grain to exchange for the pots.

Some unit of measure is also observed for bartering in villages. In the case of wild plants traded for marketable goods, such as onions and potatoes, the sieve was used as a unit of measure. One sieveful of onions or potatoes was exchanged for 12 broom plants, and two sievefuls were given in exchange for one animal load of fuel plants. In the case of marketable goods such as pottery, the volume of grain that filled the pot was given in exchange for it. It was also said that if a pedlar brought oranges, the villagers paid, volume for volume, with some other foodstuff, such as potatoes or onions; one bucket of apples was exchanged for one bucket of potatoes.

Until the 1970s, long-distance trade was carried out by camel caravans, which followed old routes, such as part of the Silk Route, from South to West Anatolia. They brought salt, roughly-shaped wood for threshing sledges, and metal tools, which were exchanged for cereals. Nowadays, only salt and some fruits are sometimes exchanged for certain cereals.

We may conclude that in harsh topographical conditions, such as in Anatolia, two trade models can be distinguished as probable in prehistory.

1. Exchange in gathering places.

In view of what has been said about Göbekli Tepe, it should be noted that some gathering places in Anatolia were used by the nomads until the late 1960s.

2. Exchanges made by itinerant vendors and craftsmen (whether repairmen or specialists).

In addition to individuals who exchanged their products within their own village or in nearby villages, until the recent past there were also pedlars who bartered professionally. The pedlar usually

used donkeys or mules, even carts when possible. Other itinerant craftsmen, such as horseshoe-makers, often accepted goods rather than money.

For thousands of years, distance was no barrier to the procurement of necessities. Language, ethnic origin, units of measurement, technical differences and lack of pack animals were no obstacle either. These differences and constraints made things difficult, but did not impede them completely.

ŞEKİL ve LEVHA KAYNAKÇASI

Şekil 1, 5, 6. RENFREW, C. ve P. BAHN, 1991, Archaeology: Theories, Methods and Practice, London, Thames and Hudson, s. 367; 337; 338.

Şekil 2. RENFREW, C., 1969, "Trade and Culture Process in European Prehistory", Current Anthropology, No:15/2-3, s. 157.

Şekil 3. RENFREW, C., 1977, "Alternative Models for Exchange and Spatial Distribution", Exchange Systems in Prehistory, Ed. T. K. Earle ve J. E. Ericson, New York, Academic Press, s.86.

Şekil 4. ALDEN, J. R., 1982, "Marketplace Exchange as Indirect Distribution: An Iranian Example", Contexts for Prehistoric Exchange, Ed. J. E. Ericson ve T. K. Earle, New York, Academic Press, s. 87.

Şekil 7. AKALU, A. ve P. STJERNQUIST, 1988, "To What Extend Are Ethnographic Analogies Useful for the Reconstruction of Prehistoric Exchange?", Trade and Exchange in Prehistory, Studies in Honour of Berta Stjernquist, Ed. B. Hårdh, L. Larsson, D. Olausson, R. Petre, Lund, s. 8.

Şekil 8, 9. RENFREW, C ve J. DIXON, 1976, "Obsidian in western Asia: a review", Problems in Economic and Social Archaeology, Ed. G. de G. Sieveking, T. H. Longworth, K. E. Wilson, Liverpool, s. 146.

Levha 1. ROAF, M., 1990, Cultural Atlas of Mesopotamia and the Ancient Near East, New York, Facts on File, s. 113.

Levha 2. BASS, G. F., 2001, "Bilinen En Eski Batıktan Çıkan Tunç Çağı'nın İhtişamı", National Geographic Türkiye, Kasım 2001, s. 83-4.

Levha 3. STEIN, G., 2000, "Material Culture and Social Identity: The Evidence for a 4th Millenium BC Mesopotamian Uruk Colony at Hacınebi, Turkey", Paléorient 25/1, s. 14, Fig. 1.

Levha 4. HAUPTMANN, H. ve K. SCHMIDT, 2007, "Anatolien vor 12000 Jahren, Die Skulpturen des Frühneolithikums", Die Ältesten Monumente der Menschheit, Ausstellungskatalog, Badisches Landesmuseum Karlsruhe, s. 82

Levha 5. POSTGATE, J. N., 1992, Early Mesopotamia: society and economy at the dawn of history, London, Routledge, s. 207, Fig.11:1.

KAYNAKÇA

ADLER, W.

1987 "Gustaf Kossina", Studien zum Kulturbegriff in der Vor- und Frühgeschichtsforschung, Ed. R. Hachmann, Bonn, Dr. Rudolf Habelt GmbH, s. 33-56.

AKALU, A. ve P. STJERNQUIST

1988 "To What Extend Are Ethnographic Analogies Useful for the Reconstruction of Prehistoric Exchange?", Trade and Exchange in Prehistory, Studies in Honour of Berta Stjernquist, Ed. B. Hårdh, L. Larsson, D. Olausson, R. Petre, Lund, s. 5-13.

AKTÜRE, S.

1997 Anadolu'da Bronz Çağı Kentleri, 2. bsk., İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

ALDEN, A.

2001 "Variscite", (Çevrimiçi) http://geology.about.com/library/bl/images/blvariscite.htm, 9 Temmuz 2006.

ALDEN, J. R.

1982 "Marketplace Exchange as Indirect Distribution: An Iranian Example", Contexts for Prehistoric Exchange, Ed. J. E. Ericson ve T. K. Earle, New York, Academic Press, s. 83-101.

ALGAZE, G.

1989 "The Uruk Expansion, Cross-cultural Exchange in Early Mesopotamian Civilization", Current Anthropology 30, s. 571-608.

1993 The Uruk world system: the dynamics of early Mesopotamian civilization, Chicago, The University of Chicago Press.

ALKIM, U. B.

1965 "The Road from Sam'al to Asitawandawa: Contributions to the Historical Geography of the Amanus Region", Anadolu araştırmaları, II, s. 1-45.

1974 Yesemek Taşocağı ve Heykel Atelyesinde Yapılan Kazı ve Araştırmalar, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

ANGLE, M ve R. DOTTARELLI

1989 "Ethnoarchaeology at Uslu (Elazığ): A Preliminary Report on Contemporary Pottery Manufacture in Eastern Anatolia", **VII. Araştırma Sonuçları Toplantısı**, s. 467–479.

ARAN, S. 1938 **Evedik Köyü: Bir Köy Monografisi**, Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü.

ARİMURA, M., N. BALKAN-ATLI, F. BORELL, W. CRUELLS, G. DURU, A. ERİM-ÖZDOĞAN, J. IBANEZ, O. MAEDE, Y. MİYAKE, M. MOLİST, ve M. ÖZBAŞARAN

2001 "Akarçay Tepe Kazısı, 1999", **Ilısu ve Kargamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2000 Yılı Çalışmaları**, N. Tuna, J. Velibeyoğlu (Ed.), Orta Doğu Teknik Üniversitesi, s. 309-337.

ARISTOTLE

1932 **The Politics**, Çev. H. Rackham, The Loeb Classical Library, London, William Heinemann Ltd.

AVERY, R., S. BEZMEZ, A. G. EDMONDS, M. YAYLALI

1979 **İngilizce - Türkçe Redhouse Sözlüğü**, 6. bsk., İstanbul, Redhouse yayınevi.

AYKUT, S. A.

2004 "Otuzüçüncü Bölüm Notları: 29.", **İbn Battûta Seyahatnamesi**, Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, C. I, s. 496.

BADER, N. O., N. Ya. MERPERT, R. M. MUNCHAEV

1981 "Soviet Expedition's Surveys in the Sinjar Valley", **Sumer**, 37, s. 55–95.

BALCER, B.

1999 "Zu den Problemen der Verbreitung der Feuersteine von Świeciechów und Krzemionki", **5000 Jahre Feuersteinbergbau: Die Suche nach dem Stahl der Steinzeit**, 3. bsk., Ed. G. Weisberger, Deutschen Bergbau-Museum, Bochum, s. 310-317.

BALKAN-ATLI, N.

1999 "Obsidian: Sources, Workshops and Trade in Central Anatolia",

Neolithic in Turkey: The Cradle of Civilization/New Discoveries, Ed. M. Özdoğan, N. Başgelen, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, s. 133–146.

2003 "Obsidien "Ticareti": Yeni Veriler, Yeni Modeller, Yeni Sorunlar – Bir Deneme", Archaeological Essays in Honor of Homo amatus: Güven Arsebük için Armağan Yazılar, Ed. M. Özbaşaran, O. Tanındı, A. Boratav, İstanbul, Ege Yayınları, s. 9–18.

2005 "Paleolitikten Günümüze Obsidyen", Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Haberler, 19, s. 1–3.

BALKAN-ATLI, N. ve D. BINDER

2007 "Kömürcü Kaletepe Obsidyen İşliği", Türkiye'de Neolitik Dönem: Yeni kazılar – yeni bulgular, Ed. M. Özdoğan-N. Başgelen, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

BASS, G. F.

2001 "Bilinen En Eski Batıktan Çıkan Tunç Çağı'nın İhtişamı", National Geographic Türkiye, Kasım 2001, s. 78–121.

BECK, C. W.

1991 "Analysis of the Pendant from Eshnunna (Tell Asmar), Iraq", Journal of Near Eastern Studies, 50, s. 296–298.

BECKWITH, C.

1983 "Niger's Wodaabe: People of the Taboo", National Geographic, 164, 4, s. 483–509.

BELLİ, O.

2004 Anadolu'da Kalay ve Bronzun Tarihçesi, İstanbul, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü.

BENEDICT, R.

1948 Patterns of Culture, 4. bsk., New York, Mentor Boks.

BİLGİ, Ö.

1997 "Klasik Çağ Öncesinde Anadolu'da Ticaret", PALMET, I, s. 1–36.

BİLGİ, Ö., H. ÖZBAL, Ü. YALÇIN

2004 "Castings of Copper-Bronze/Bakır-Tunç Döküm Sanatı", Anatolia Cradle of Castings/Anadolu Dökümün Beşiği, Ed. Ö. Bilgi, İstanbul, Döktaş, s. 1–43.

BİLGİÇ, E.

1941 "Asurca Vesikalara Göre Etilerden Önce Anadolu'da Maden Ekonomisi", Sümeroloji Araştırmaları I, s. 913-950.

BLOEDOW, E. F.

1987 "Aspects of Ancient Trade in the Mediterranean: Obsidian", Studi Micenei ed Egeo-Anatolici, 26, s. 59-124.

BOUVIER-AJAM,. M.

1988 Ekonomi Sözlüğü, Çev. B. Aren, İ. Yaşar, İstanbul, Sosyal yayınları.

BRAIDWOOD, R. J.

1995 Tarihöncesi İnsan, Çev. M. Glazer, D. Arısan Günay, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

BRAUN, E.

1990 "Basalt Bowls of the EB I Horizon in the Southern Levant", Paleorient 16/1, s. 87-96.

BUNCH, B. ve C. I. FELL

1949 "A Stone-axe Factory at Pike of Stickle, Great Langdale, Westmorland", Proceedings of the Prehistoric Society, Vol. 15, s. 1-20.

CARRIER, J.

1991 "Gifts, Commodities, and Social Relations: A Maussian View of Exchange", Sociological Forum, Vol. 6, No. 1, s. 119-136.

CAUVIN, J., O. AURENCHE, M-C. CAUVIN ve N. BALKAN-ATLI

1999 "The Pre-Pottery Site of Cafer Höyük", Neolithic in Turkey: The Cradle of Civilization/New Discoveries, Ed. M. Özdoğan ve N. Başgelen, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, s. 87-103.

CHAGNON, N. A.

2004 Yanomamö: Savaşa Doğanlar, Çev. B. Bölükbaşı, İstanbul, Epsilon Yayıncılık.

CHILDE, G. V.

1954 New Light on the Most Ancient East, London, Routledge and Kegan Paul Ltd.

1978 Kendini Yaratan İnsan, Çev. F. Karabey Ofluoğlu, İstanbul, Varlık Yayınevi.

1995 Tarihte Neler Oldu, 6. bsk., Çev. M. Tunçay, A. Şenel, İstanbul, Alan Yayıncılık.

CLARK, J.G.D.:

1965 "Traffic in Stone Axe and Adze Blades", The Economic History Review, New Series, Vol. 18, No. 1, Essays in Economic History Presented to Professor M. M. Postan, s. 1-28.

1966 Prehistoric Europe: The Economic Basis, Stanford University Press.

1989 Economic Prehistory: Papers on Archaeology, Cambridge, Cambridge University Press.

CLARK, G. ve S. PIGGOTT

1933 "The Age of the British Flint Mines", Antiquity, Vol. 7, s. 166-183.

CONNAN, J.

1999 "Use and trade of bitumen in antiquity and prehistory: molecular archaeology reveals secrets of past civilizations", Philosophical Transactions of the Royal Society B, 354, s. 33-50.

DARK, K. R.

1995 Theoretical Archaeology, London, Duckworth.

DAVIDSON, T. E.

1981 "Pottery Manufacture and Trade at the Prehistoric Site of Tell Aqab, Syria", Journal of Field Archaeology, Vol. 8, No: 1, s. 65-77.

DAVIS, M. K.

1982 "The Çayönü Ground Stone", Prehistoric Village Archaeology in South-Eastern Turkey, B.A.R. International Series 138, Ed. L. Braidwood, ve R. J. Braidwood, Oxford, s. 73-174.

De NAVARRO, J. M.

1925 "Prehistoric Routes between Northern Europe and Italy Defined by the Amber Trade", The Geographical Journal, Vol. 66, No. 6, s. 481-503.

DI NOCERA, G. M. ve A. M. PALMIERI

2003 "Doğu Anadolu Madenciliği", Arkeoatlas, Sayı: 2, s. 36-39.

DIXON, J. E., J. R. CANN ve C. RENFREW

1968 "Obsidian and the Origins of Trade", Scientific American 218, s. 38-46.

DURU, R.

2004 Eski Önasya Dünyasının En Büyük Heykel Atelyesi Yesemek, TÜRSAB Kültür Yayınları, İstanbul.

DÜNDEN BUGÜNE İSTANBUL ANSİKLOPEDİSİ

1994 Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul.

EARLE, T.

1985 "Prehistoric Economies and the Evolution of Social Complexity: A Commentary", Prehistoric Production and Exchange: The Aegean and Eastern Mediterranean, Ed. A. Bernard Knapp, Tamara Stech, Los Angeles, University of California, s. 106-111.

EFE, T.

2003 "Batı Anadolu: Son Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı", Arkeoatlas, Sayı: 2, s. 94-129.

EİDEM, J. ve F. HOJLUND

1993 "Trade or Diplomacy? Assyria and Dilmun in the Eighteenth Century BC", World Archaeology, 24/3, s. 441-448.

EKONOMİ ANSİKLOPEDİSİ

1983 C. I, İstanbul, Paymaş Yayınları.

ERDOĞU, B., M. ÖZBAŞARAN, R. ERDOĞU ve J. CHAPMAN

2003 "Prehistoric Salt Exploitation in Tuz Gölü, Central Anatolia: Preliminary Investigations", Anatolia Antiqua, XI, s. 11-19.

ERTUĞ, F.

1998 "Anadolu'nun Önemli Yağ Bitkilerinden Keten/*Linum* ve Izgın/*Eruca*: Orta Anadolu'da Beziryağı Üretimi ve Bezirhaneler", Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi 1, s. 113-127.

2004 "Pottery production at Uslu in the Elazığ region", Ethnoarchaeological Investigations in Rural Anatolia, Vol. 1, Ed. T. Takaoğlu, İstanbul, Ege Yayınları, s. 77-96.

ERTUĞ-YARAŞ, F.

1997 An Ethnoarchaeological Study of Subsistence and Plant Gathering in Central Anatolia, PhD. dissertation, Washington University.

ESİN, U.

1969 Kuantitatif Spektral Analiz Yardımıyla Anadolu'da Başlangıcından Asur Kolonileri Çağına Kadar Bakır ve Tunç Madenciliği, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, No. 1427.

1985 "Arkeolojide Kullanılan Arkeometrik Araştırmalara Genel Bir Bakış", I. Arkeometri Sonuçları Toplantısı, s. 1-6.

EVENS, E. D., L. V. GRINSELL, S. PIGGOTT ve F. S. WALLIS

1962 "Fourth Report of the Sub-Committee of the South-Western Group of Museums and Art Galleries on the Petrological Identification of Stone Axes", Proceedings of the Prehistoric Society, Vol. 28, s. 209-266.

EYÜBOĞLU, İ. Z.

1991 Türk Dili'nin Etimoloji Sözlüğü, İstanbul, Sosyal Yayınlar.

FEBLOT-AUGUSTINS, J.

1993 "Mobility Strategies in the Late Middle Paleolithic of Central Europe and Western Europe: Elements of Stability and Variability", Journal of Anthropological Archaeology 12, s. 211-265.

FIANDRA, E.

2003 "Mühürler, Kil Mühür Baskıları", Arkeoatlas, Sayı: 2, s. 32-34.

FORBES, R. J.

1964 Studies in Ancient Technology, Vol. IX, Leiden, E. J. Brill.

FRANGIPANE, M.

1998 "Arslantepe 1996: The Finding of an E.B.I "Royal Tomb", 19. Kazı Sonuçları Toplantısı I, s. 291-309.

2002 Yakındoğu'da Devletin Doğuşu: Mezopotamya ve Çevresinde Güçlü Aile Yönetimlerinin Devlet Çarkına Dönüşmesi, Çev. Z. İlkgelen, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

2003 "Arslantepe", Arkeoatlas, Sayı: 2, s. 19-21.

FRANK, A. E., B. K. GILLS

2003 "5000 Yıllık Dünya Sistemi: Disiplinler Arası Bir Giriş", Dünya Sistemi: Beş Yüzyıllık mı, Beş Binyıllık mı?, Çev. E. Soğancılar, Ed. A. G. Frank, B. K. Gills, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, s. 41-136.

GAMBLE, C.

2002 Archaeology: The Basics, Routledge.

GIMBUTAS, M.

1958 "The Ancient Amber Routes and the Geographical Discovery of the Eastern Baltic", American Slavic and East European Review, Vol. 17., No: 4, s. 571-572.

GÖKSU, Y.

1984 "Arkeolojide Bilimsel Tarihlendirme Yöntemleri ve Analiz Teknikleri", Tübitak Arkeometri Ünitesi Bilimsel Toplantı Bildirileri I, s. 3-19.

GÜNER, G.

1988 Anadolu'da Yaşamakta Olan İlkel Çömlekçilik, İstanbul, Ak Yayınları.

GÜVENÇ, B.:

1999 İnsan ve Kültür, İstanbul, Remzi Kitabevi.

HAMILTON, N.

2005 "The Beads", Changing materialities at Çatalhöyük: reports from the 1995-99 seasons, by Members of the Çatalhöyük teams, Ed. I. Hodder, McDonald Institute for Archaeological Research, British Institute at Ankara, s. 325-332.

HANÇERLİOĞLU, O.

1993 Ticaret Sözlüğü, İstanbul, Remzi Kitabevi.

HARRIS, M. V.

1989 "Glimpses of an Iron Age Landscape: Plants at Hasanlu", Expedition 31, No. 2-3, s. 12-23.

HERRMANN, G.

1968 "Lapis Lazuli: The early phases of its trade", Iraq, 30, s. 21-57.

HODDER, I.

1974 "Regression Analysis of Some Trade and Marketing Patterns", World Archaeology, Vol. 6, No. 2, s. 172–189.

HOMANS, G. C.

1958 "Social Behavior as Exchange", The American Journal of Sociology, No: 63/6, s. 597–606.

HOULDER, C. H.

1961 "The Excavation of a Neolithic Stone Implement Factory on Mynydd Rhiw in Caernarvonshire", Proceedings of the Prehistoric Society, Vol. 27, s. 108–143.

İBN BATTÛTA TANCÎ, E. A. M.

2004 İbn Battûta Seyahatnamesi, Çeviri ve Notlar S. A. Aykut, C. I-II, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.

JACKSON, B.

2005 "Report on Bead Material Identification", Changing materialities at Çatalhöyük: reports from the 1995–99 seasons, by Members of the Çatalhöyük teams, Ed. I. Hodder, McDonald Institute for Archaeological Research, British Institute at Ankara, s. 325-332.

JAHN, M.

1956 Gab es in der Vorgeschichtlichen Zeit bereits einen Handel?, Abhandlungen der Saechsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig, philologisch-historische Klasse, Band 48, Heft 4, Berlin, Akademie Verlag.

JUDSON, S.

1959 "Paleolithic Paint", Science, New Series, Vol. 130, No. 3377, s. 708.

KABAAĞAÇ, S., E. ALOVA

1995 Latince/Türkçe Sözlük, İstanbul, Sosyal Yayınlar, s. 100–3.

KANTMAN, S.

1969–1970 "A Microanalytic Study of some Ground Stone Artefacts from Tilmen Höyük and Gedikli-Karahöyük (Southeastern Anatolia). Contributions to Functional Typology", Anatolica, III, s. 139–145, Pl. VIII-XII.

KARUL, N., A. AYHAN ve M. ÖZDOĞAN

2002 "2000 Yılı Mezraa-Teleilat Kazısı", Ilısu ve Kargamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2000 Yılı Çalışmaları, N. Tuna, J. Velibeyoğlu (Ed.), Orta Doğu Teknik Üniversitesi, s. 101-129.

KLEIN, R.

1969 "The Mousterian of European Russia", Proceedings of the Prehistoric Society, 35, s. 77–111.

KNAPP, A.B.:

1985 "Production and Exchange in the Aegean and Eastern Mediterranean: An Overview", Prehistoric Production and Exchange: The Aegean and Eastern Mediterranean, Ed A.B. Knapp & T. Stech, Institute of Archaeology, University of California, Los Angeles, s. 1–11.

KORFMANN, M.

2001 "Troia: M.Ö. 2. ve 3. Binyılda Ticaretin Kesişme Noktası", Troia: Düş ve Gerçek, Sergi Kataloğu, Homer Kitabevi, İstanbul, s. 355–368.

KORNRUMPF, H-J.

1993 Langenscheidts Taschenwörterbuch der Türkischen und Deutschen Sprache, Teil II, Deutsch-Türkisch, İstanbul, İnkılâp Kitabevi.

KOŞAY, H. Z. ve A. ÜLKÜ

1962 "Anadolu'da İptidai Çanak Çömlekçilik", Türk Etnografya Dergisi, Sayı: 5, s. 89–93.

KÖROĞLU, K.

2006 Eski Mezopotamya Tarihi: Başlangıcından Perslere Kadar, İstanbul, İletişim Yayınları.

KUHN, S. L., M. C. STINER, D. S. REESE ve E. GÜLEÇ

2001 "Ornaments of the Earliest Upper Paleolithic: New Insights from the Levant", Proceedings of the NAtional Academy of Sciences of the United States of America, Vol. 98, No. 13, s. 7641–7646.

LAMBERG-KARLOVSKY, C. C.

1982 "Dilmun: Gateway to Immortality", Journal of Near Eastern Studies, 41/1, 45–50.

LANDSBERGER, B.

1967 The Date Palm and its By-products according to the Cuneiform Sources, Archiv für Orientforschung, Beiheft 17, Graz.

LANGONAY, A., J. CLOTTES, J. GUILAINE, D. SIMONNET

2000 İnsanın En Güzel Tarihi, Çev. E. Çaykara, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

LARSEN, M. T.

1967 Old Assyrian Caravan Procedures, İstanbul, Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut in Het Nabije Oosten.

1976 The Old Assyrian City-State and Its Colonies, Copenhagen, Akademisk Forlag.

LATHRAP, D. W.

1973 "The antiquity and importance of long distance trade relationships in the moist tropics of pre-Columbian South America", World Archaeology, 5/ 2, s. 170–186.

LAYARD, A. H.

1849 Niniveh and it's remains: with an account of a visit to the chaldaean Christians of Kurdistan, and the Yezidis, or Devil-Worshippers; and an enquiry into the manners and arts of the ancient assyrians, Vol 2, John Murray, Albemarle Street, London.

2000 (1849) Ninova ve Kalıntıları: Kürdistan'ın Keldani Hıristiyanları, Yezidiler ya da Şeytana Tapanların Ülkesine Bir Gezi; Eski Asur'un Töre ve Sanatlarının Araştırılması, Çev. Z. Avşar, İstanbul, Avesta.

LEEMANS, W. F.

1960 Foreign Trade in the Old Babylonian Period as Revealed by Texts from Southern Mesopotamia, Leiden, E. J. Brill

LEWIN, R.

1998 Modern İnsanın Kökeni, Çev. N. Özüaydın, Ankara, Tübitak.

LORE, F.

1987 "Vere Gordon Childe", Studien zum Kulturbegriff in der Vor- und Frühgeschichtsforschung, Ed. R. Hachmann, Bonn, Dr. Rudolf Habelt GmbH, s. 155-168.

LUKE, J.

2003 Ports of Trade, Al Mina and Geometric Greek Pottery in the Levant, British Archaeological Reports International Series 1100.

MADEN TETKİK ARAMA GENEL MÜDÜRLÜĞÜ

2006a (Çevrimiçi), www.mta.gov.tr/mineraller/lapis.asp, 9 Temmuz, 2006.

2006b (Çevrimiçi), www.mta.gov.tr/mineraller/malahit.asp, 9 Temmuz, 2006.

2006c (Çevrimiçi), www.mta.gov.tr/mineraller/kehribar.asp, 9 Temmuz, 2006.

MALLOWAN, M. E. L.

1953 "The Excavations at Nimrud (Kalhu), 1952", Iraq, 15, s. 1-42.

MAUSS, M.

2002 [1950] The Gift: The Form and Reason for Exchange in Archaic Societies, London, Routledge, s. 1-23.

MAZUROWSKI, R. F.

1990 "Stone Vessels", Nemrik 9: Pre-Pottery Neolithic Site in Iraq, Ed. S. K. Kozlowski, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, s. 141-4.

McC. ADAMS, R.:

1974 "Anthropological Perspectives on Ancient Trade", Current Anthropology, No:15/3, s. 141-160.

McINTOSH, J.

1999 Arkeoloji, 2. bsk., Çev. Y. Ertan, Ankara, Tübitak.

MEIGGS, R.

1982 Trees and Timber in the Ancient Mediterranean World, Oxford at the Clarendon Press.

MELLAART, J.

1967 Çatalhöyük: A Neolithic Town in Anatolia, London, Thames and Hudson.

2003 Çatalhöyük: Anadolu'da Bir Neolitik Kent, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.

MERMERCİ, D. ve V. KAYA

1990 "Bir Grup Prehistorik Alet Kolleksiyonu", Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1989 Yıllığı, Ankara, s. 16-41.

MEYDAN-LAROUSSE

1969 C. I- XII. İstanbul, Meydan Yayıncılık.

MEYER, C., J. M. TODD, C. W. BECK

1991 "From Zanzibar to Zagros: A Copal Pendant from Eshnunna", Journal of Near Eastern Studies, 50/4, s. 289-298.

MICHAILIDOU, A.

2005 Weight and Value in Pre-Coinage Societies: An Introduction, Research Centre for Greek and Roman Antiquity, National Hellenic Research Foundation, Athens, Diffusion de Boccard.

MİLLER, M.

2003 "Technical Aspects of Ornament Production at Sitagroi", Prehistoric Sitagroi: Excavations in Northeast Greece Vol. 2: The Final Report, Ed. E. S. Elster ve C. Renfrew, Cotsen Institute of Archaeology at UCLA, Los Angeles, s. 369- 382.

MITHEN, S.

1999 Aklın Tarihöncesi, Çev. İ. Kutluk, Ankara, Dost Kitabevi.

MOLLESON, T., G. COMERFORD ve A. MOORE

1992 "A Neolithic Painted Skull from Tell Abu Hureyra, Northern Syria", Cambridge Archaeological Journal, 2/2, s. 231-236.

MONTELIUS, O.

1911 "Der Handel in der Vorzeit", Praehistorische Zeitschrift II, Heft 4, s. 249-291.

MOOREY, P. R. S.

1994 Ancient Mesopotamian Materials and Industries: The Archaeological Evidence, Oxford, Clarendon Press.

MUHLY, J. D.

1973 Copper and Tin: The Distribution of Mineral Resources and the Nature of the Metals Trade in the Bronze Age, Hamden, Connecticut, Archon Books.

NADEL, D., A. DANIN, E. WERKER, T. SCHICK, M. E. KISLEV ve K. STEWART

1994 "19.000-Year-Old Twisted Fibers from Ohalo II", Current Anthropology, Vol. 35, No. 4, s. 451–458.

NIEUWENHUYSE, O.P., J. CONNAN, A. van AS ve L. JACOBS

2003 "Painting Pots with Bitumen at Late Neolithic Tell Sabi Abyad (Syria)", Neo-Lithics 2/03, s. 22–25.

NİŞANYAN, S.

2004 Sözlerin Soyağacı, İstanbul, Adam Yayınları.

OLAUSSON, D.

1988 "Dots on a Map – Thoughts about the way archaeologists study prehistoric trade and exchange" Trade and Exchange in Prehistory, Ed. B. Hârdh, Lund, s. 15-24.

OPPENHEIM, A. L.

1955 "Babylonian and Assyrian Historical Texts", Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament, 2nd edition, Ed. J. B. Pritchard, Princeton, Princeton University Press, s. 265–317.

ÖNEN, Y. ve C. Z. ŞANBEY

1993 Türk Dil Kurumu Almanca-Türkçe Sözlüğü, Ankara, Türk Dil Kurumu.

ÖZBEK, O.

2000 "Gelibolu Yarımadasının Kuzeyinde Yeni Bir Prehistorik Taş Balta Atölyesi: Buruneren", Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi, 1, s. 1–4.

ÖZBUDUN, S., B. ŞAFAK, N. S. ALTUNTEK

2007 Antropoloji: Kuramlar/Kuramcılar, Genişletilmiş 2. bsk., Ankara, Dipnot Yayınları

ÖZDOĞAN, A.

1999 "Çayönü", Neolithic in Turkey: The Cradle of Civilization/New Discoveries, Ed. M. Özdoğan, N. Başgelen, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, s. 35–63.

ÖZDOĞAN, M.

1993 "Çayönü Kazısı ve Güneydoğu Anadolu Karma Projesi: 30 Yıllık Genel Bir Değerlendirme", XV. Kazı Sonuçları Toplantısı, I, s. 103–122.

1994 "Obsidian in Anatolia: An Archaeological Perspective on the Status of Research", Archaeometry, s. 423-431.

2002a "Yazısız Zamanlar: Tarihöncesi", Arkeoatlas, Sayı 1, s. 24-32.

2002b "Köyden Kente: Kalkolitik Çağ", Arkeoatlas, Sayı 1, s. 110-129.

2003 Güneydoğu Anadolu'nun Kültür Tarihindeki Yerine Farklı Bir Bakış, Türkiye Bilimler Akademisi Forumu 14, Ankara, Tübitak Matbaası.

ÖZDOĞAN, M., H. PARZINGER ve N. KARUL

1999 "1998 Yılı Kırklareli Höyüğü Kazıları", 21. Kazı Sonuçları Toplantısı, I, s. 93-108.

ÖZGÜÇ, T.

2005 Kültepe, Kaniš/Neša, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.

ÖZKAYA, V. ve O. SAN

2007 "Körtik Tepe: Bulgular Işığında Kültürel Doku Üzerine İlk Gözlemler", Türkiye'de Neolitik Dönem: Yeni kazılar - yeni bulgular, Ed. M. Özdoğan-N. Başgelen, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

ÖZTAN, A.

1988 "Acemhöyük Taş Kapları", Belleten 52, Sayı 203, s. 393-406, Res. 1a-25, Çiz. 13-28.

PERLÈS, C.

1987 Les industries lithiques taillées de Franchti (Argolide, Grèce), 1. Présentation générale et industries paléolithiques, Indiana University Press.

PHILIP, G. ve O. WILLIAMS-THORPE

1993 "A Provenance Study of Jordanian Basalt Vessels of the Chalcolithic and Early Bronze Age I Periods", Paleorient 19/2, s. 51-63.

PİTARAKİS, B.

1994 "Panegiris", Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, 4, 217.

PITTMAN, H.

2003 "Son Kalkolitik Çağ Mühürleri", Arkeoatlas, Sayı: 2, s. 35.

POLANYI, K.

1957 "The Economy As Instituted Process", Primitive, Archaic and

Modern Economics, Essays of Karl Polanyi, Ed. G. Dalton, Boston, Beacon Press, s. 139–174.

1963 "Ports of Trade in Early Societies", The Journal of Economic History, Vol. 23, No. 1, s. 30–45.

1975 "Traders and Trade", Ancient Civilization and Trade, Ed. J.A. Sabloff, Albuquerque University of New Mexico Press, s. 133-154.

POSTGATE, J. N.

1992 Early Mesopotamia: society and economy at the dawn of history, London, Routledge.

2003 "Learning the Lessons of the Future: Trade in Prehistory through a Historian's Lens, Bibliotheca Orientalis, LX/1–2, s. 5–25.

POTTS, D. T.

1997 "Dilmun", The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East, Ed. E. M. Meyers, Vol. 2, New York, Oxford University Press, s. 162–3.

PULAK, C.

1988 "The Bronze Age Shipwreck at Ulu Burun, Turkey: 1985 Campaign", American Journal of Archaeology, 92, s. 1–37.

PULLAR J.

1979 "Tepe Abdul Hosein", Iran, 17, s. 153–5.

PÜSKÜLLÜOĞLU, A.

2000 Türkçe Sözlük, İstanbul, Arkadaş yayınları.

RANKINE, W. F.

1949 "Pebbles of Non-Local Rock from Mesolithic Chiping-floors" Proceedings of the Prehistoric Society, Vol. 15, s. 193–4.

READE, W. J. ve D. T. POTTS

1993 "New Evidence for Late Third Millenium Linen from Tell Abraq, Umm Al-Qaiwain, U.A.E.", Paleorient, 19/2, s. 99–106.

RENFREW, C.

1969 "Trade and Culture Process in European Prehistory", Current Anthropology, No:15/2–3, s. 151–169.

1972 The Emergence of Civilisation: The Cyclades and the Aegean in the Third Millenium BC, London, Methuen and Co Ltd.

1975 "Trade as Action at a Distance Questions of Integration and Communication", Ancient Civilization and Trade, Ed. J.A. Sabloff v.d., Albuquerque University of New Mexico Press, s. 3-59.

1977 "Alternative Models for Exchange and Spatial Distribution", Exchange Systems in Prehistory, Ed. T. K. Earle ve J. E. Ericson, New York, Academic Press, s.71-89.

1993 "Trade Beyond the Material", Trade and Exchange in Prehistoric Europe, Ed. C. Scarre ve F. Healy, s. 5-16.

RENFREW, C. ve P. BAHN

1991 Archaeology: Theories, Methods and Practice, London, Thames and Hudson.

RENFREW, C ve J. DIXON

1976 "Obsidian in western Asia: a review", Problems in Economic and Social Archaeology, Ed. G. de G. Sieveking, T. H. Longworth, K. E. Wilson, Liverpool, s. 137-150.

RENFREW, C., J. DIXON ve J. R. CANN

1966 "Obsidian and Early Cultural Contact in the Near East", Proceedings of the Prehistoric Society, 32, s. 30-72

1968 "Further Analysis of Near Eastern Obsidians", Proceedings of the Prehistoric Society, 34, s. 319-331.

REVERE, R. B.

1957 "No Man's Coast": Ports of Trade in the Eastern Mediterranean", Trade and Markets in the Early Empires, Ed. K. Polanyi, Glencoe, Free Press, s. 38-63.

ROAF, M.

1990 Cultural Atlas of Mesopotamia and the Ancient Near East, New York, Facts on File.

ROGERS, M.

2006 "Flint verses Chert: What's the difference?", (Çevrimiçi) http://www.theaaca.com/Learning_Center/flintvs.htm, 9 Temmuz 2006.

ROLLEFSON, G., D. SCHMANDT-BESSERAT ve J. C. ROSE

1998 "A Decorated Skull from MPPNB Ain Ghazal", Paleorient, 24/2, s. 99-104.

RONAN, C. A.

2003 Bilim Tarihi: Dünya Kültürlerinde Bilimin Tarihi ve Gelişmesi, Çev. E. İhsanoğlu-F. Günergun, Ankara, Tübitak.

ROSENBERG, M.

1999 "Hallan Çemi", Neolithic in Turkey: The Cradle of Civilization/New Discoveries, Ed. M. Özdoğan, N. Başgelen, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, s. 25-33.

ROSENBERG, M. ve M. DAVİS

1992 "Hallan Çemi Tepesi, an Early Aceramic Neolithic Site in Eastern Anatolia: Some preliminary observations concerning material culture", **Anatolica 18**, s. 1-18.

ROSENBERG, M. ve B. PEASNALL

1998 "A Report on Soundings at Demirköy Höyük: An Aceramic Neolithic Site in Eastern Anatolia", Anatolica, 24, s. 195–207.

ROWLANDS, M.J.

1973 "Models of Exchange and the Incentives For Trade, With Reference To Later European Prehistory", The Explanation of Culture Change: Models in Prehistory, Ed C. Renfrew, Gerald Duckworth and Co. Ltd., s. 589-600.

RUNNELS, C.

1989 "Trade Models in the Study of Agricultural Origins and Dispersals, Journal of Mediterranean Archaeology, 2/1, s. 149–156.

RUNNELS, C. ve T. H. van ANDEL

1988 "Trade and the Origins of Agriculture in the Eastern Mediterranean", Journal of Mediterranean Archaeology 1/1, s. 83–109.

SAGONA, A.

1988 "Ochre Miners in Tasmania", Images of the Ancient World Archaeology at the University of Melbourne, Ed. A. G. Sagona ve J. K. Zimmer, Melbourne, Chisholm Institute of Technology, s. 19–29.

SAHLINS, M.

1998 "On the Sociology of Primitive Exchange", Economic Anthropology, Ed. S. Gudeman, Cheltenham, An Elgar Reference Collection, 1998, s. 82-140.

SAKAOĞLU, N.

1985 **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tarih Sözlüğü**, İstanbul, İletişim Yayınları.

SCHAEFFER, C. F. A.

1939 **Ugaritica I**, Paris, Librairie Orientaliste Paul Geuthner.

SCHMANDT-BESSERAT, D.

1980 "Ocher in Prehistory: 300,000 Years of the Use of Iron Ores as Pigments", **The Coming of the Age Iron**, Ed. T. A. Wertime ve J. D. Muhly, New Haven and London, Yale University Press., s. 127-150.

1992 **Before Writing, Vol. I., From Counting to Cuneiform**, Austin, University of Texas Press.

SCHMIDT, E. F.

1937 **Excavations at Tepe Hissar, Damghan**, Philadelphia.

SCHMIDT, K.

2002 "The 2002 Excavations at Göbekli Tepe (Southeastern Turkey) – Impressions from an Enigmatic Site", **Neo-Lithics 2/02**, s. 8–13.

2007 **Göbekli Tepe**, Çev. Rüstem Aslan, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

SCHWARTZ,

2002 "Early evidence of reed boats from southeast Anatolia", **Antiquity, Vol. 76**, s. 617-8.

SÉDILLOT, R.

1983 **Değiş Tokuştan Süpermarkete: Tarih Boyunca Tacirlerin ve Ticaretin Öyküsü**, Çev. Esat Nermi Erendor, İstanbul, Cep Kitapları.

SÉFÉRIADES, M.

1995 "Spondylus Gaederopus: The Earliest European Long Distance Exchange System", **Poročilo o raziskovanju paleolitika, neolitika in eneolitika v Sloveniji XXII**, s. 238–256.

STEENSTRUP, Prof., ve J. LUBBOCK

1867 "On the Flint Implements Recently Discovered at Pressigny-le-Grand", **Transactions of the Ethnological Society of London, Vol. 5**, s. 221-227.

STEIN, G.

1999 Rethinking World-Systems: Diasporas, Colonies, and Interaction in Uruk Mesopotamia, Tucson, The University of Arizona Press.

2000 "Material Culture and Social Identity: The Evidence for a 4th Millenium BC Mesopotamian Uruk Colony at Hacınebi, Turkey", Paléorient 25/1, s. 11-22.

SÜMER, F.

1985 Yabanlu Pazarı: Selçuklular Devrinde Milletlerarası Büyük Bir Fuar, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını.

SÜRENHAGEN, D.

1986 "The Dry Farming Belt: The Uruk Period and Subsequent Developments", The Origins of Cities in Dry-Farming Syria and Mesopotamia in the Third Millenium B.C., Ed. H. Weiss, Guilford, Connecticut, Four Quarters Publishing Co., s. 7-43.

ŞEMSEDDİN SAMİ

1991 Kâmûs-ı Türkî, Sadeleştirme: M. Tulum, Temel Türkçe Sözlük.

ŞEN, Ö.

1994 "Bulgaristan'da Kurulan Uluslararası Bir Panayır (Fuar): Uzuncaâbad-ı Hasköy (1771-1871)", Toplumsal Tarih, 47, Sayı 5 (Mayıs), s. 47-52.

TOBLER, A. J.

1950 Excavations at Tepe Gawra, Vol. II, The University Museum, University of Pennsylvania Press, Philadelphia.

TODD, I.

1980 The Prehistory of Central Anatolia I: The Neolithic Period, Göteborg, Paul Åströms Förlag.

TSUNEKI, A.

1989 "The Manufacture of Spondylus Shell Objects at Neolithic Dimini, Greece", Orient, 25, s.1-21.

TUĞRUL, B.

1985 "Arkeometride Nükleer Tekniklerin Kullanımı", Tübitak Arkeometri Ünitesi Bilimsel Toplantı Bildirileri VI, s. 12-29.

TURAN, O.

1946 "Selçuk Kervansarayları", Belleten, 10, Sayı 31, s. 471-496.

TURNER, B. S.

2001 Statü, Ankara, Ütopya Yayınevi.

TÜRK ANSİKLOPEDİSİ

1946-1984 Cilt 1-33, Ankara, Milli Eğitim Basımevi.

TÜRK DİL KURUMU

1982 Türkçe Sözlük, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları.

ÜLKEN, Y.

1979 Fiyat Teorisi, C. I, İstanbul, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını.

Van WELY, F. P. H. P.

1968 Cassell's English-Dutch Dutch-English Dictionary, London, Cassell & Company Ltd.

VEENHOF, K. R.

1972 Aspects of Old Assyrian Trade and Its Terminology, Leiden, E. J. Brill.

1988 "Prices and Trade: The Old Assyrian Evidence", Altorientalische Forschungen, 15, No: 2, s. 243-263.

VELO, J.

1984 "Ochre as Medicine: A Suggestion for the Interpretation of the Archaeological Record", Current Anthropology, Vol. 25, No. 5, s. 674.

Von SODEN, W.

1981 Akkadisches Handwörterbuch Bd. III., Wiesbaden, Otto Harrassowitz.

WAGNER, G. A.

1984 "Frühes Gold, Silber und Blei in der Ägäis: Eine naturwissenschaftliche Untersuchung", Geowissenschaften in unserer Zeit, 2. Jahrg., Nr. 1, s. 1-7.

WAHLE, E.

1926 "Handel", Eberts Reallexikon der Vorgeschichte Bd. 5, Berlin, s. 37-64.

WALLERSTEIN, I.

2003 "Dünya-Sistemleri Kavramına Karşı Dünya-Sistemi Kavramı: Bir Eleştiri", Dünya Sistemi: Beş Yüzyıllık mı, Beş Binyıllık mı?, Ed. A. G. Frank, B. K. Gills, Ankara, İmge Kitabevi Yayınları, s. 527-534.

WARREN, H.

1919 "A Stone-Axe Factory at Graig-Lwyd, Penmaenmawr", The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland, Vol. 49, s. 342–365.

1921 "Excavations at the Stone-Axe Factory Graig-Lwyd, Penmaenmawr", The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland, Vol. 51, s. 165–199.

WEINSTEIN-EVRON, M., B. LANG ve S. ILANI

1999 "Natufian Trade/Exchange in Basalt Implements: Evidence from Northern Israel", Archaeometry 41, 2, s. 267–273.

WELLER, O.

2002 "The Earliest Rock Salt Exploitation in Europe: A Salt Mountain In The Spanish Neolithic", Antiquity, 76, 317–318.

WELLS, P. S.

1986 "Europe's First Towns and Entrepreneurs", Archaeology, 39, (November/December), s. 26–31.

WHITE, R.

1982 "Rethinking the Middle/Upper Paleolithic Transition", Current Anthropology, Vol. 23, No. 2, s. 169–192.

WOOLLEY, C. L.

1934 Ur Excavations, Vol. II: The Royal Cemetery, Plates, University Press, Oxford

1955 Alalakh: An account of the excavations at Tell Atchana in the Hatay 1937–39, Oxford.

1976 Ur Excavations, Vol. VII: The Old Babylonian Period, London ve Philadelphia.

WRIGHT, G. A.

1969 Obsidian Analysis and Prehistoric Near Eastern Trade: 7.500 to 3.500 B.C., Anthropological Papers, Museum of Anthropology, University of Michigan, No. 37, Ann Arbor.

YALÇIN, Ü.

2003 "Anadolu Madenciliği", Arkeoatlas, Sayı: 2, s. 72–79.

YALÇINER, G.

1997 "Zaviye", Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, Cilt 3, s. 1961.

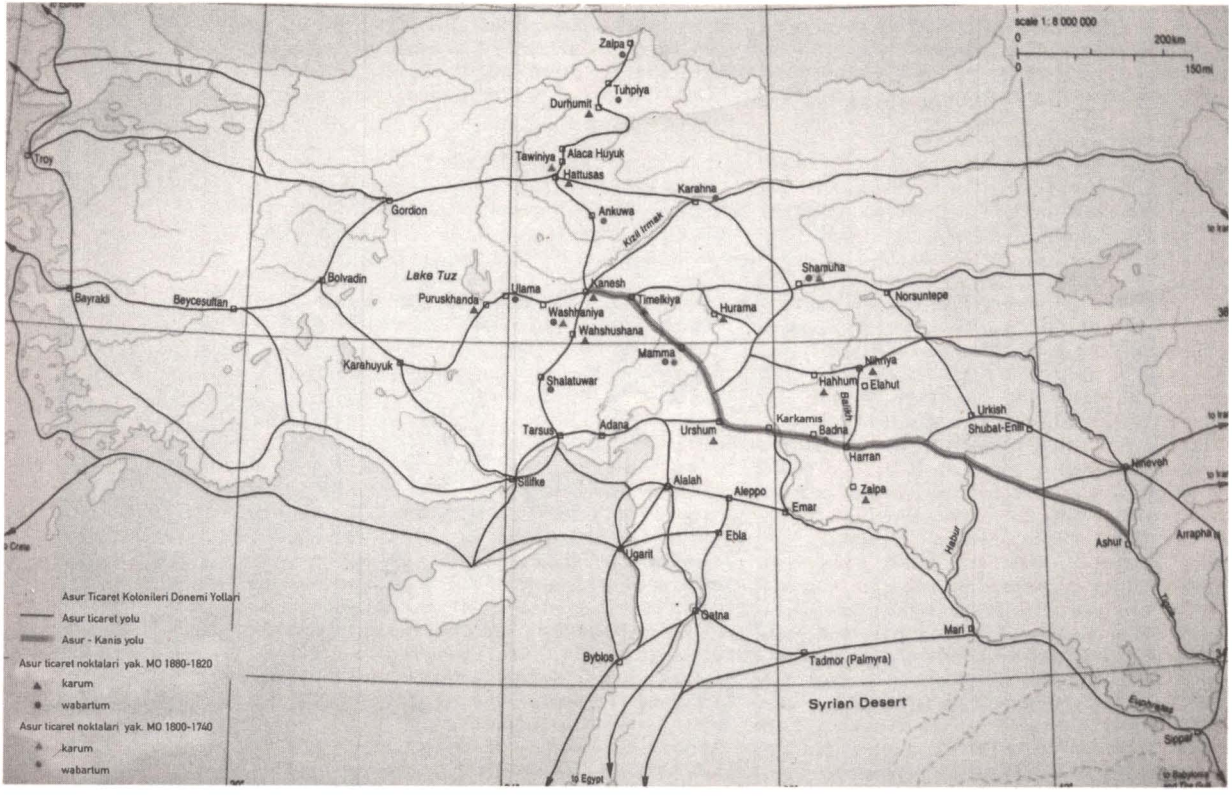
YELTEN, M. ve M. ÖZKAN

2002 Türkçe'nin Sözlüğü, İstanbul, Babıâli Kültür Yayıncılığı.

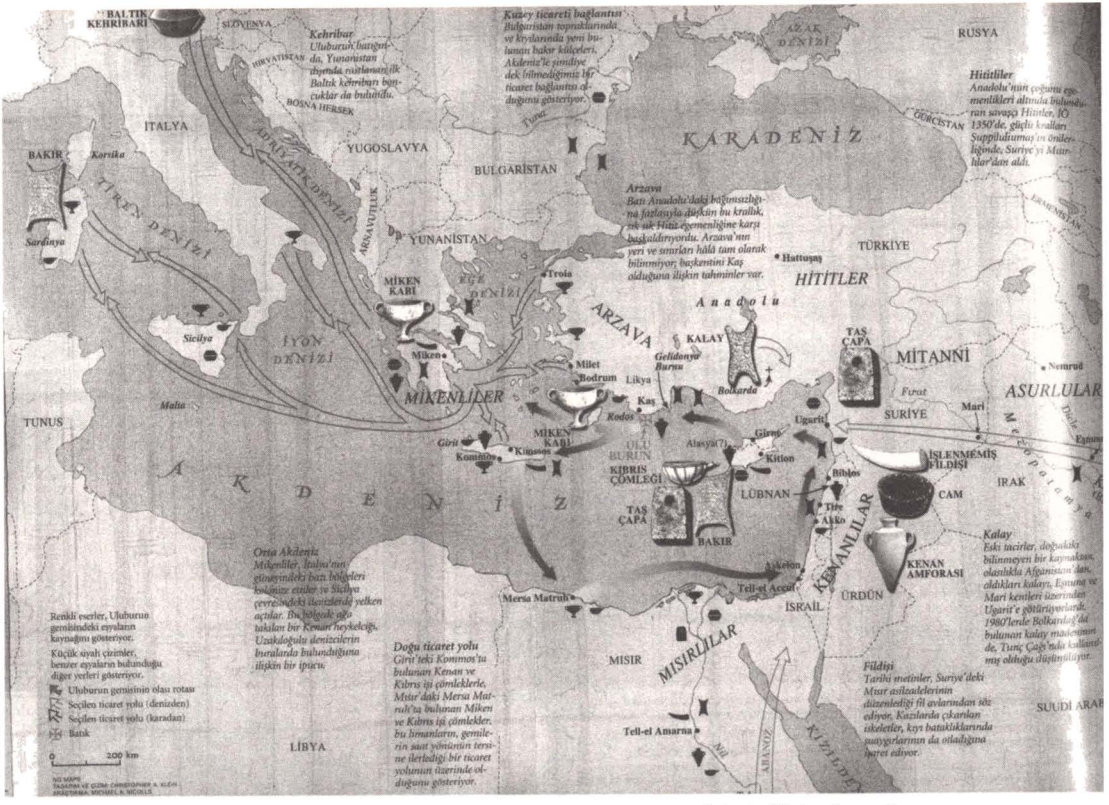
YENER, K. A.

1989 "Arkeometri Projesi; Çamardı 1988 Çalışmaları", V. Arkeometri Sonuçları Toplantısı, s. 1–12.

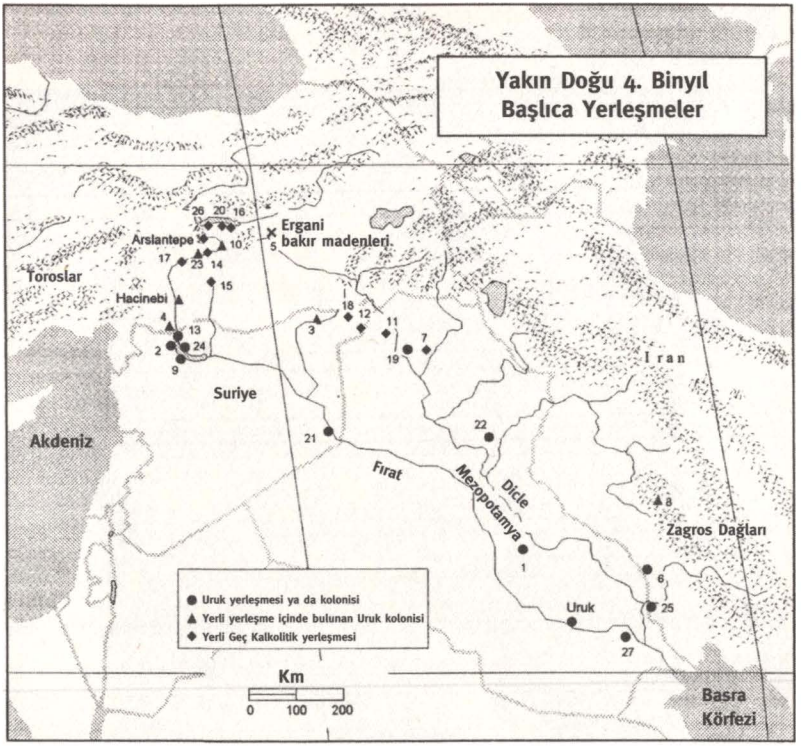
2000 The Domestication of Metals: The Rise of Complex Metal Industries in Anatolia, Leiden, Brill.

Levha 1: Asur Ticaret Kolonileri dönemi ticaret yolları.

Levha 2: Son Tunç Çağı ticaret yolları ve dolaşımdaki belli başlı mallar.

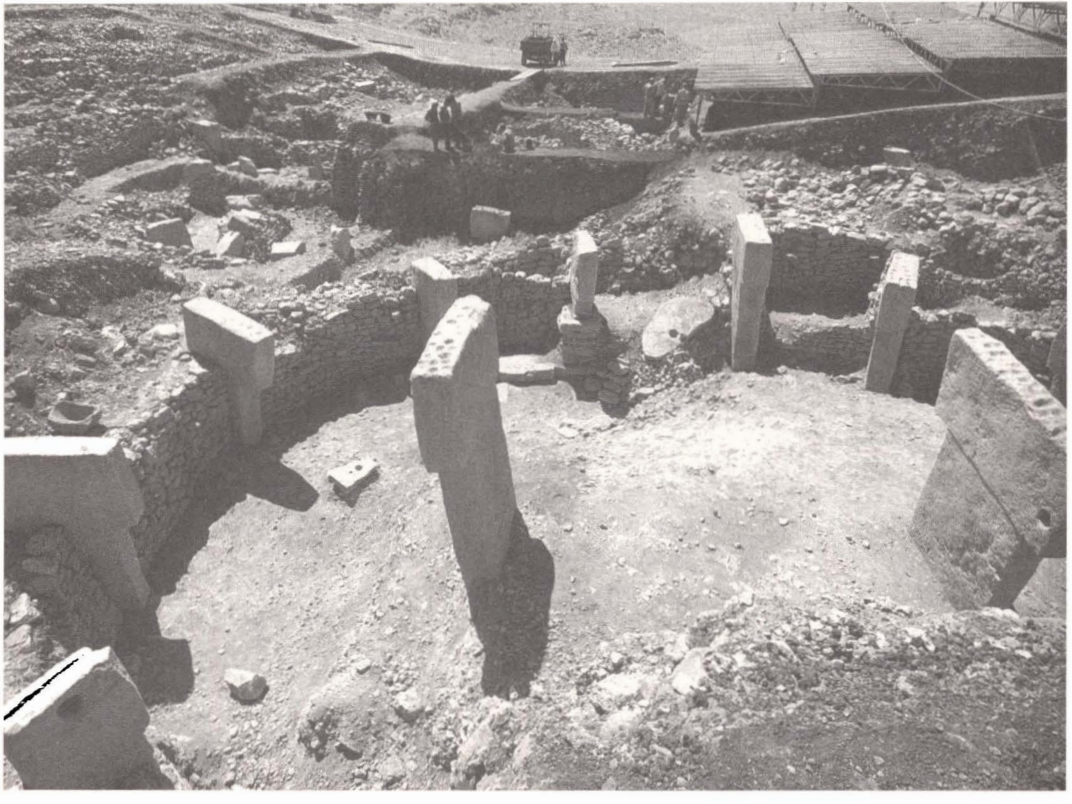
Levha 3: Uruk yerleşmeleri ve kolonileri.

● *Uruk yerleşmesi veya kolonisi*

▲ *Yerel bir yerleşme tarafından kuşatılmış Uruk kolonisi*

♦ *Son Kalkolitik yerel yerleşmesi*

1. Abu Salabih; 2. Aruda; 3. Brak; 4. Kargamış; 5. Ergani bakır madenleri; 6. Farukhabad; 7. Gawra; 8. Godin; 9. Habuba Kabira; 10. Hassek; 11. Hawa; 12. Hamoukar; 13. Jerablus Tahtani; 14. Karatut Mevkii; 15. Kazane; 16. Korucutepe; 17. Kurban; 18. Leilan; 19. Nineveh; 20. Norşuntepe; 21. Qraya; 22. Rubeidheh; 23. Samsat; 24. Sheikh Hassan; 25. Susa; 26. Tepecik; 27. Ur.

Levha 4: Göbekli Tepe D Yapısı.

Levha 5: Yarım Tepe'den öğütme taşları (MÖ yak. 4500).

İncifer Banu Doğan 1973 yılında İstanbul'da doğdu. Orta öğrenimini Cağaloğlu Anadolu Lisesi'nde, lisans öğrenimini İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi'nde tamamladı. Yüksek lisans derecesini ise İstanbul Üniversitesi Prehistorya Anabilim Dalı'ndan aldı. Hâlen aynı bölümde doktora öğrencisi olup Alman Arkeoloji Enstitüsü İstanbul Şubesi'nde kütüphane görevlisi olarak çalışmaktadır. Evli ve bir çocuk annesidir.

Arkeolojik veriler, uzak bölgeler arasında mal aktarımının en azından Üst Paleolitik Çağ'da başladığını ve Neolitik Çağ'da yoğunlaşarak arttığını göstermektedir. Alışverişi yapılan nesneler ve bunların dağılım modelleri zaman içinde, bölgeden bölgeye ve kültürden kültüre değişse de, Paleolitik çağlardan itibaren insanların birbirleriyle alışverişte bulunduğu bilinmektedir.

Tarihöncesi dönemlerden beri uzaklık, insanların ihtiyaç duyulan maddeleri sağlamasında bir engel oluşturmamıştır. Dil, etnik köken, ölçü birimi, teknoloji farklılıkları ve ulaşım biçimi yalnızca ticaret yapmayı güçleştirmiş ya da kolaylaştırmıştır. Anlaşmazlıkları önlemek, coğrafi engelleri aşmak için sürekli yeni keşifler yapılmıştır; yük hayvanlarının kullanılmaya başlanması, ticaretin hem hacmini hem hızını arttırmış, yazının icadı ise ticaretin kontrollü yapılmasını sağlamıştır

Elinizdeki kitapta tarihöncesi ticaretle ilgili kavram ve tanımlamalar açıklanmış, yer yer yeniden tanımlanmıştır. Arkeolojik olarak ticaretin nasıl saptanacağı ve modelinin nasıl belirleneceğine ilişkin ölçütler, ağırlıklı olarak arkeolojik ve etnografik veriler yardımıyla ortaya konmaya çalışılmıştır.

ISBN 978-605-396-030-0